

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ALÂADDİN MUSANNİFEK
VE
ARAP GRAMERİNDEKİ YERİ

NECMETTİN ÖZTÜRK

2502150368

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. İBRAHİM ŞABAN

İSTANBUL - 2020

ÖZ

Alâaddin Musannifek ve Arap Gramerindeki Yeri

Necmettin Öztürk

Bu araştırma Musannifek lakabı ile bilinen 15. yüzyıl Osmanlı âlimi Alâaddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî'nin (ö. 875/1470) Arap gramerindeki yeri konusunu incelemeyi hedeflemektedir. Bu konu Musannifek'in Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî*'si üzerine yaptığı *er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd* ile Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh*'ı üzerine yaptığı *Şerhu'l-Misbâh* adlı nahiv alanındaki şerhleri temel alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmada nitel yaklaşım ile tarama yöntemi kullanılarak elde edilen bilgilere göre Musannifek'in illetler, izâfet, hâl, zarf ve hattâ edatı gibi bazı konuların üzerinde özellikle durduğu; nahiv konularını ele alırken ilgili görüşleri zikredip, tercihini Kur'ân, hadis, Arap kelâmı, icmâ, kıyas, istishâb ve istikrâ gibi nahiv usûlü delillerine dayanarak ortaya koyduğu ve genelde Basralılarla aynı kanaati paylaşmakla beraber bazı meselelerde daha güçlü delillere sahip olan Kûfelileri desteklediği ve bunun bir hakşinaslık olduğunu dile getirdiği görülmüştür.

Sonuç olarak kelime ve ıstılahların doğru kullanılmasını önemsemesi, akli izahlara geniş yer vermesi, muhalif görüşlere karşı sert eleştirel ifadeler kullanması, kendine özgü şerh yöntemi, dili, üslûbu, yaklaşımları ve tevilleri Musannifek'i Osmanlı nahiv şerh geleneğinin önemli temsilcilerinden biri haline getirdiği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Musannifek, Arap grameri, Şerh, er-Reşâd, Şerhu'l-Misbâh.

ABSTRACT

Alâaddin Musannifek and His Position on Arabic Grammar

Necmettin Öztürk

This thesis aims to study the views of 15th century Ottoman scholar Alaaddin Musannifek (d. 875/1470) on Arabic grammar. The main sources of the research are the commentaries produced by Musannifek on Omar al-Taftazani's (d. 792/1389) *Irshad al-hadi* and Mutarrizi's (d. 610/1213) *al-Misbah*.

When these commentaries and related source works are examined using the qualitative approach and the scanning method, it is seen that Musannifek employs examples from the Qur'an, *hadith*, poetry, Arabic literature, *ijma'*, *qiyas*, *istishab* and *istiqla* while explaining the *nahiv* subjects. It is understood that Musannifek particularly focused on some grammar topics such as *izafet*, *hal*, *zarf* and *hatta* in his works. Although he generally is in agreement with Basra School of Arabic grammar, he supported the Kufa School when they have stronger evidence on certain issues.

Musannifek can be described as one of the important representatives of the Ottoman *nahw* tradition with his unique annotation method, language, critical approaches and interpretations.

Keywords: Musannifek, Arabic grammar, Commentary, al-Rashad, Sharh al-Misbah.

ÖNSÖZ

Arapçaya dair gramer çalışmaları ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn (632-661) ve Emevîler döneminde (661-750) ilim ve kültür merkezi Basra'da Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlamıştır. Abbâsîler döneminde (750-1258) Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) gibi âlimler ile gelişme kaydetmiş daha sonra da Kûfe ve Bağdat gibi merkezlerde zenginlik kazanarak devam etmiştir. Abbâsîler döneminden sonra şerh ve haşiye tarzında devam eden bu çalışmalar Osmanlılar döneminde (1300-1922) pek çok âlimin bu tarz eserler kaleme almasıyla zirveye ulaşmıştır.

Osmanlılar döneminde şerh tarzında eser kaleme alan âlimlerden biri de Musannifek lakabıyla meşhur Alâaddin Ali b. Muhammed'dir (ö. 875/1470). Musannifek, Horasan topraklarında doğduktan sonra dönemin ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Herat'a giderek ilim tahsil etmiş, daha sonra ilmî faaliyetlerini dönemin önemli merkezlerinden Konya ve İstanbul'da sürdürmüştür.

Bu çalışmada da Musannifek'in Arap gramerindeki yeri konusu ele alınmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede çalışmamız üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Musannifek'in adı, doğumu, hocaları, eserleri; ikinci bölümde Musannifek'in *er-Reşâd* ile *Şerhu'l-misbâh* eserlerinin değerlendirilmesi ve üçüncü bölümde ise Musannifek'in Arap gramerindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Bilgi, birikim ve tecrübeleri ile bana yol gösteren ve destek olan değerli danışman hocam Doç. Dr. İbrahim Şaban'a, desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Yavuz ve Prof. Dr. Ali Bulut'a, kaynak temininde yardımcı olan Prof. Dr. Abdülaziz el-Harbî ve Prof. Dr. Süheyl Sapan'a, maddî manevî desteklerini esirgemeyen diğer bütün hocalarıma ve aileme teşekkürlerimi sunarım.

Necmettin Öztürk

Tekirdağ, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI	5
A. Doğumu.....	5
B. Adı, Nisbeleri ve Künyeleri	6
C. İlmî Hayatı	7
D. Talebeleri.....	18
E. Seyahatleri.....	19
F. Vefatı.....	20
G. Hakkında Söylenenler	20
II. ESERLERİ	21
A. Nahiv İlmîne Dair Eserleri	21
B. Belâgat İlmîne Dair Eserleri.....	34
C. Tefsir İlmîne Dair Eserleri	36
D. Hadis İlmîne Dair Eseri.....	37
E. Fıkıh İlmîne Dair Eserleri	37
F. Tasavvuf İlmîne Dair Eserleri	40
G. Akâid İlmîne Dair Eserleri	42
H. Ahlâk İlmîne Dair Eserleri	43
İ. Tarih İlmîne Dair Eserleri	45
J. Musannifek'e Nisbet Edilen Diğer Eserler	45

İKİNCİ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN *ER-REŞÂD* İLE *ŞERHU'L-MİSBÂH*'İNİN ŞERH AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. BAŞVURDUĞU KAYNAKLAR.....	51
A. Kur'ân	51
B. Hadis	53
C. Arap Kelâmı	55
D. Atıfta Bulunduğu Âlimler ve Eserler	59
II. ŞERH YÖNTEMİ	63
A. Memzûc Yöntemi.....	64
B. Soru Cevap Yöntemi	66
C. Tearuzu Giderme Yöntemi.....	69
D. Tertip Yöntemi	72
III. ŞERHTE YER VERDİĞİ BİLGİLER.....	75
A. Kelime Bilgisi	75
B. İ'râb Bilgisi	80
C. Sarf Bilgisi	82
D. Edebî Sanatlar	83
IV. DİL VE ÜSLÛBU	88
A. Tenbih Dili	88
B. Değerlendirme Üslûbu	89
C. İstılahları Kullanma Üslûbu	92
V. ELEŞTİRİLERİ.....	100
A. Metnin Diline Dair Eleştirileri	100
B. Metnin İçeriğine Dair Eleştirileri	102
C. Metnin Diğer Şarihlerine Dair Eleştirileri.....	104
D. Dil Âlimlerine Dair Eleştirileri	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN ARAP GRAMERİNDEKİ YERİ

I. NAHİV USÛLÜNDEKİ DELİLLERE BAKIŞI.....	108
---	-----

A. Kur'ân	110
B. Hadis	115
C. Arap Kelâmı	117
D. İcmâ.....	122
E. Kıyas	128
F. İstishâb	142
G. İstikrâ.....	145
II. NAHİV KONULARINA BAKIŞI	148
A. Tarif Anlayışı	148
B. İ'râb Konusu.....	153
C. İzâfet Konusu	159
D. Hâl Konusu	162
E. Zarf Konusu	167
F. Hattâ Edatı.....	169
III. DİL VE EKOLLERİNE DAİR GÖRÜŞLERİ	173
A. Dile Dair Görüşleri.....	173
B. Dil Ekollerine Dair Görüşleri.....	181
SONUÇ	202
KAYNAKÇA	207
ÖZGEÇMİŞ.....	226

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.md.	:Adı geçen madde
a.g.t.	:Adı geçen tez
b.	:bin
bkz.	:bakınız
bs.	:baskı
C.	:cilt
çev.	:çeviren
DİA	:Diyanet İslâm Ansiklopedisi
İSAM	:TDV İslâm Araştırmaları Merkezi
nr.	:demirbaş numarası
nşr.	:neşreden
ö.	:ölüm tarihi
s.	:sayfa no
SBE	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	:tahkik eden
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
TYEKB	:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
t.y.	:tarih yok
vr.	:varak no
YTİA	:Yeni Türk İslâm Ansiklopedisi

GİRİŞ

Dünyanın önemli dillerinden biri olan Arapçaya dair çalışmalar İslâm'ın zuhuru ile başlamış, Abbâsîler döneminde (750-1258) zirveye ulaşmış ve sonraki asırlarda da artarak devam etmiştir. Gramer çalışmalarının arttığı ve daha çok şerh ve haşiye çalışmaları şeklinde devam ettiği asırlardan biri de 15. yüzyıldır. Bu asırda öne çıkan Osmanlı gramer âlimleri arasında Molla Fenârî (ö. 834/1430), Bedrettin Aynî (ö. 855/1451), Şemseddin Ahmed Dinkoz (Dikgöz) (ö. 855/1451), Hüsâmeddin Tokadî (ö. 866/1456), Hacı Baba Tosyevî (ö. 871/1466), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474) bulunmaktadır.¹ Arap gramerine dair çalışmaları bulunan 15. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden biri de genç yaşta eser telif etmeye başladığı için *Musannifek* (küçük yazar) lakabıyla ünlenmiş Alâaddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şahrûdî'dir (ö. 875/1470).

Horasan'a bağlı Bistâm kasabasındaki Şahrûd köyünde doğan Musannifek, dönemin önemli ilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri olan Herat'ta tahsil görmüş, daha sonra Anadolu topraklarına göç etmiş, siyasî başarıların yanında ilim, sanat ve edebiyat alanında önemli atılımların olduğu Fatih Sultan Mehmed devrinde (1451-1481) yaşamış bir Osmanlı dil âlimidir.

Lisanî ve İslâmî ilimlerde bir çok eser telif eden Musannifek'in nahve dair kaleme aldığı *er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdi*, *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv*, *Şerhu Lübâbi'l-i'râb* adlı eserleri bu alanındaki önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Söz konusu eserler sırasıyla Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdi*, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh*, Tâcüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 684/1285) *Lübâbü'l-irâb* adındaki nahiv çalışmalarının şerhleridir.

¹ Mehmet Yavuz, **Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI. Asra kadar)** İstanbul, Çantay Kitapevi, 2001; Mehmet Yalar, "XV. Yüzyıl Bursa Âlimleri ve Arap Diline Katkıları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, sayı: 2, 2002, s. 97-116.

Gerek Musannifek'in kendisi gerekse de nahve dair eserleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ülkemizde bu konu ile alakalı Ali Benli'nin *Fatih Dönemi Âlimlerinden Musannifek ve Nahiv Usûlüne Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme*² başlıklı makalesi ve Murat Tala'nın *Musannifek'in Eserlerinin Arap Dil Bilimi ve Dil Öğretimine Katkısı*³ adlı makalesi bulunmaktadır. Ali Benli söz konusu çalışmasında *er-Reşâd*'ın tahkikli nüshası yanında *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv* ile *ed-Dürü'l-Menkûd fî şerhi'l-maksûd*'un yazma nüshalarına başvurarak Musannifek'in nahiv usûlüne dair görüşlerini incelemiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim, kıraatler, Arap kelâmı, icmâ delillerini naklî; kıyas, ta'lîl, istishâb delillerini ise aklî deliller başlığı altında ele almıştır. Murat Tala da adı geçen makalesinde Musannifek'in *Şerhu Lübbâbi'l-i'râb* ile *Hâşiye ale'l-Mutavvel* adlı eserlerine müracaat etmiş, yazma nüshalarını tanıtmış, müellifin ve eserinin Arap dil bilimi ve dil öğretimine katkısını ele almıştır. Musannifek'in hayatına dair ise Ümit Karaver'in *Musannifek'e Nisbet Edilen "Avâmil-i Atîk" Şerhi (Tahkik ve Tahlil)* adlı doktora tezi önemli çalışmalardan biridir.⁴ Ümit Karaver söz konusu çalışmasında, hayatı hakkında geniş malumatın bulunmadığı Musannifek ve eserlerine dair bilgileri bizzat müellifin yazma nüshaları üzerinden tespit etmeye çalışmıştır. *Avâmil-i Atîk Şerhi*'nin Musannifek'e aidiyetini kesin olarak söylemenin mümkün olamayacağı bilgisi yanında onun kronolojik hayatı, görev yaptığı yerler, hocaları, öğrencileri, tefsir çalışmaları gibi konularda yeni tespitlerde bulunmuştur.

Yapılan literatür taraması sonucunda yukarıda zikri geçenler dışında Musannifek'in dîlciliğine dair herhangi bir çalışmaya rastlanmaması, Musannifek'in Arap gramerindeki yeri başlıklı tez konusunun belirlenmesinde etkili olmuştur.

² Ali Benli, "Fatih Dönemi Âlimlerinden Musannifek (ö. 875/1470) ve Nahiv Usûlüne Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, Editörler: Ömer Mahir Alper, Mustakim Arıcı, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 55-77.

³ Murat Tala, "Musannifek'in Eserlerinin Arap Dil Bilimi ve Dil Öğretimine Katkısı", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2020, sayı: 48, s. 265-302.

⁴ Ümit Karaver, "Musannifek'e Nisbet Edilen "Avâmil-i Atîk" Şerhi (Tahkik ve Tahlil)", **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 2018. Bu çalışma aynı isimle İstanbul'da Kitâbi yayınevi tarafından 2019'da basılmıştır.

Musannifek'in Arap gramerindeki yerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada yukarıda bahsedilen makale ve tezlerde temas edilen konuların yanısıra Musannifek'in şerhinde başvurduğu kaynaklar, şerh yöntemi, şerhte yer verdiği bilgiler, dil ve üslûbu, eleştirileri, nahiv usûlündeki delillere bakışı, nahiv konularına bakışı, dil ve ekollerine dair görüşleri gibi sorulara cevaplar verilmeye çalışılacaktır. Bu sorulara verilecek cevaplar, ilim tarihimizin önemli şahıslarından biri olan Musannifek özelinde Osmanlı dönemi Arap gramerine dair ilmî mirasımızın gün yüzüne çıkmasına katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Zira Arap gramerine dair çok sayıda çalışmanın bulunduğu Osmanlı dönemine ait gerçekleştirilen akademik ve bilimsel faaliyetlerde bir artış olduğu görülse de yeterli sayıda olduğu söylenemez.

Çalışmamızın ana kaynaklarını müellifin bu alana dair eserleri oluşturmaktadır. Bu sebeple Musannifek'in Arap gramerindeki yerini ortaya koyabilmek için öncelikle kendisine aidiyeti kesin olan eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda nitel yaklaşım ile tarama yöntemi kullanılarak, söz konusu şerhlere, klasik nahiv eserlerine, tabakat kitapları ve sözlüklere başvurulmuştur. Bu itibarla nahiv eserlerinden Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal fî san'ati'l-irâb*'ı, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh fî'n-nahv*'i, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'si, İsferyânî'nin (ö. 684/1285) *el-Lübâb fî ilmi'l-i-râb*'ı, Tefâtânî'nin (ö. 792/1390) *İrşâdü'l-hâdî*'si; tabakat kitaplarından İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*'sı, Ebü't-Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) *Merâtibü'n-nahviyyîn*'i, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'i, İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'i ve İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*'ı; sözlüklerden Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihâh tâcü'l-luğa*'sı İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır.

Musannifek'e aidiyeti kesin olan nahiv eserlerinden *er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdî* ve *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv* adlı eserler, çalışmamızın temel kaynaklarını ve sınırlarını belirlemektedir. Çalışmamız Arap gramerinden nahiv ilmini kapsamakta olup sarf ve belâgat ilmine dair konular hariç tutulacaktır. Ancak onun şerhte izlediği

yöntemi ele alınırken şerhinde yer verdiği bilgiler arasında yer alan sarf ve belâgata dair değerlendirmelerine yeri geldikçe temas edilecektir.

Musannifek'in nahiv eserleri incelenip gerek üslûbu gerekse görüşleri ortaya konulurken yer yer onun bizzat kendi ifadelerinin verilmesi tercih edilecektir. Bununla Musannifek'in dilinden örneklerin görülebilmesi yanında sadece kendi idrakimizle sınırlı kalınmayıp dilin engin dünyasında yeni anlayışlara fırsat verilmesi de amaçlanmıştır. Bu itibarla Arapça ibareler kimi zaman metinde kimi zaman da dipnotlarda verilecektir. Dipnotlarda *er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdi*, *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv* adlı eserlerin tahkikli nüshaların sayfa numaralarının yanısıra gerekli görülen yerlerde yazma nüshaların sayfa numaralarına da atıfta bulunulacaktır.

Yazım ve biçim kurallarında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez hazırlama yönergesi, Türkçe kavramların yazımında Türk Dil Kurumunun imlası esas alınacaktır. Alıntı ve çeviri cümlelerinde çift tırnak kullanılacaktır. Vurgusu yapılan kavramlar ise çift tırnak olmadan sadece italik olarak verilecektir. Âyet meallerinde öncelikli olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın metinlerinden yararlanılacak ve sûre isimlerinin yazılışında *harf-i tarif* kullanılmayacaktır. Tarih gösterim biçimi olarak miladî takvim esas alınacaktır. Ancak kaynaklarda sadece hicrî tarih bilgisi bulunan yerlerde Türk Tarih Kurumu'nun tarih dönüştürücü programının⁵ verileri esas alınarak her iki tarih beraber verilecektir. Bu durumda verilen ilk tarih hicrî olup, ikincisi miladî tarihtir.

⁵ (Çevrimiçi) <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölümde Musannifek'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir. Onun yetişmesinde ve ilmî hayatının şekillenmesinde etkileri olabilecek döneminin siyasî, sosyal ve kültürel durumlarına ise hayatının kronolojik sıralamasına göre temas edilecektir.

I. HAYATI

A. Doğumu

Musannifek, Horasan bölgesinde bulunan Bistâm kasabasına bağlı Şahrûd köyünde 803 (1400) senesinde dünyaya gelmiştir.⁶ Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) torunlarından olan⁷ Musannifek'in soyunun Hz. Ömer'e ve Hz. Ebû Bekir'e dayandığına dair bilgiler kaynaklarda zikredilmektedir.⁸

⁶ Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsmâuddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Usmâniyye*, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1390/1975, s. 100; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde ve Misbâhu's-siyâde fî mevzûâtî'l-ulûm*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985. C: I, s. 174; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, 2 cilt, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, C: II, s. 1588; Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, Müessesetü't-târîhi'l-arabî, t.y., C: I, s. 735; İbnü'l-İmâd Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Amâût, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1413/1993, C: IX, s. 476; Hüseyin Yazıcı, "Alâeddin Ali b. Mahmud b. Mahmud el-Bistâmî", *Yeni Türk İslâm Ansiklopedisi*, Örnek Fasikül, İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 49; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, nşr. Nuri Akbayan, İstanbul, T.C: Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ortak yayını, 1996, C: I, s. 230; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa, Arasta Yayınları, 2001, s. 171; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, İstanbul, TDV, 2006, C: XXXI, s. 239; J.T.P. De Bruijn, "Musannifak", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume VII, Leiden-Newyork E. J. Brill, 1993, C: VII, s. 663.

⁷ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm: kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. bs., Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002, C: V, s. 9; Ümit Karaver, *Musannifek'e Nisbet Edilen "Avâmil-i Atık" Şerhi (Tahkik ve Tahlil)*, İstanbul, Kitâbi, 2019, s. 56.

⁸ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 100; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, Editör: Mihran, İstanbul, Mihran Matbaası, 1898, C: VI, s. 4312; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev.

B. Adı, Nisbeleri ve Künyeleri

Musannifek'in tam adı çoğu kaynakta Alâaddîn Ali b. Muhammed Mecdüddin b. Muhammed b. Mes'ûd b. Mahmud eş-Şahrûdî el-Bistâmî şeklinde geçmektedir.⁹ Bazı kaynaklarda ise isminin başında *Şeyh* (شيخ) kelimesi yer almaktadır. Ancak kaynaklarda bu kelimenin yazımında ihtilaflar vardır. Zira Musannifek'i tanıtan Taşkoprizâde Ahmed Efendi¹⁰ (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye* adlı eserinde bu kelimeyi *eş-Şeyh* (الشيخ) olarak yazarken,¹¹ *Miftâhu's-saâde* adlı eserinde “elif-lâm” takısız *Şeyh* (شيخ) olarak yazmaktadır.¹² Kâtib Çelebi¹³ (ö. 1067/1657), ise eserinde *Şeyh* kelimesini “elif-lâm” takısı ile الشيخ olarak zikretmektedir.¹⁴ Musannifek'in eserlerinde isminin Şeyh Ali b. Mecdüddin eş-Şahrûdî el-Bistâmî şeklinde “elif-lâm” takısız olarak yer aldığı görülmektedir.¹⁵

Dost Körpe, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2002, s. 413; Sıddîk b. Hasen el-Kunnûcî, **Ebcedü'l-ulûm el-veşyü'l-merkûm fî beyânî ahvâli'l-ulûm**, nşr. Abdülcebbar Zekkâr, 3 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978, C: II, s. 564; Ahmed Abdünnebî Fergal ed-Dî'bâsî el-Bekrî es-Sıddîkî, **es-Sülâletü'l-Bekriyyetü es-Sıddîkiyyetü: et-Târîh ve'l-ensâb ve'l-meşâhîr**, 2 cilt, Kahire, Müessesetü'l-ümme'ti'l-Arabîyyeti li'n-neşri ve'tevzî', 1435/2014, C: II, s. 159.

⁹ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb**, C: IX, s. 475; Bağdâdî, **Hedîyyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 735; Yazıcı, **a.g.md.** s. 49.

¹⁰ Taşkoprizâde, ilmî bir ailede Bursa'da dünyaya gelmiştir. Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesinde başlayan hocalığı İstanbul Sahn-ı Semân, Edirne Üç Şerefeli, Edirne Sultan Bayezid gibi önemli medreselerde devam etmiştir. Bursa ve İstanbul'da kadılık görevi yapmıştır. Arap dili ve edebiyatı dahil birçok alanda eser kaleme almış bir Osmanlı âlimidir. İslâm ilimleri tarihi alanında *Miftâhu's-saâde* ile Osmanlı dönemi âlimlerini tanıttığı *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* son derece önemli eserlerindendir. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Taşkoprizâde Ahmed Efendi”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2011, C: XL, s. 151-152.

¹¹ Taşkoprizâde, **Şekâik**, s. 100.

¹² Taşkoprizâde, **Miftâhu's-saâde**, C: I, s. 174.

¹³ Kâtib Çelebi, 17. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşüncedeki öncü ismidir. Batı kaynaklarına ilk başvuran ve çeviri yapan; “*rindle rind, zâhidle zâhid*” olarak nitelenen hakîm meşreb; servetini kitaplara, vaktini ilme ayırmış araştırmacı bir âlimdir. Fatih'te Zeyrek Camii civarında medfundur. Geniş bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, “Kâtib Çelebi”, **DİA**, Ankara, TDV, 2002, C: XXV, s. 36-40.

¹⁴ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 458, C: II, s. 1588. هو الشيخ علاء الدين علي بن محمد

¹⁵ Musannifek, **er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdi** (müellif hattı), Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2479, vr. 3a: وأنا الفقير المفتقر إلى رحمة الله الحامي شيخ علي بن مجد الدين بن محمد بن مسعود بن محمود الشهرودي Musannifek, **Şerhu'l-Lübâb fî'n-Nahv** (müellif hattı), Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5004, vr. 4b: وأنا العبد المفتقر إلى رحمة الله وغفرانه شيخ علي بن مجد الدين الشهرودي ثم البسطامي Eserin sonunda adını yine مجد الدين علي بن مجد الدين olarak zikretmektedir. Bkz. Fatih, nr. 5004, vr. 727a; Musannifek, **Hallü'r-rumûz** (müellif hattı), Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2611, vr. 6b: قال العبد الفقير المفتقر إلى رحمة الله

Nisbeleri arasında el-Herevî, er-Razî, el-Bekrî, el-Umerî¹⁶ el-Fahrî,¹⁷ el-Bistâmî,¹⁸ er-Rûmî,¹⁹ eş-Şahrûdî,²⁰ el-Haneffî²¹ bulunan Musannifek'in en yaygın ve şöhret bulmuş lakabı *Musannifek* (مصنفك) olup Farsçada *küçük yazar* anlamına gelmektedir.²² Küçük yaşlarda eser yazmaya başladığı için *Musannifek* lakabını almıştır. Alâü'l-milleti ve'd-din, el-Âlim, el-Âmil, el-Fâdil, el-Mevlâ, el-Kâmil,²³ Alâü'd-din,²⁴ Alâü'd-din ve'l-mille,²⁵ el-Fakîh,²⁶ Mevlânâ,²⁷ es-Sûfî²⁸ ise diğer lakabları arasında yer almaktadır.

C. İlmî Hayatı

Musannifek'in ilim tahsil ettiği bölge ile tedris faaliyetlerini gerçekleştirdiği bölgeler farklıdır. Bu yüzden onun yaşadığı dönem hakkında genel bir bilgi

-
- Musannifek, Şerhu'l-Lübâb, Süeymaniye, Murad Molla, nr. 1705, vr. 3b, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, **Sahîh-i Buhârî Tıpkı Basım**, İstanbul, İSAM, TYEKB, 2018, C: I, s. 69; Musannifek, Şerhu'l-Misbâh, (Müellif Hattı) Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr., 5032, s. 2a: وأنا الفقير المحتاج إلى رحمة الله الحامي شيخ علي بن مجد الدين الشهرودي ثم البسطامي Abdülaziz b. Muhammed b. Nefcân el-Harbî, “Şerhu'l-Misbâh li Ali b. Mecdiddîn Muhammed b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şehir bi Musannifek” (803-875), **İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1427/2006, s. 3. Muhakkık, Şeyh kelimesinin, bütün nüshalarda “elif-lâm” takısız olduğunu ifade etmekle beraber doğrusunun eş-şeyh (الشيخ) şeklinde olması gerektiğini iddia etmektedir.
- ¹⁶ Taşköprizâde, Şekâik, s. 100: ومنهم العالم العامل والفاضل الكامل المولى علاء الملة والدين الشيخ علي ابن مجد الدين محمد بن مسعود بن محمود بن محمد عمر الشاهرودي البسطامي الهروي الرازي العمري البكري الشهير بالمولى مصنفك. Mecdî Mehmed Efendi, **Hadâiku's-şekâik Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, C: I, s. 184; Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 458.
- ¹⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, **Mucemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1414/1993, C: II, s. 531.
- ¹⁸ Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdulah, **Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl**, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût, İstanbul, IRCICA, 2010, C: II, s. 390; Kehhâle, **Mucemü'l-müellifin**, C: II, s. 531.
- ¹⁹ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735.
- ²⁰ Taşköprizâde, Şekâik, s. 100; Kâtib Çelebi, **Süllemü'l-vusûl**, C: II, s. 390.
- ²¹ Kehhâle, **Mucemü'l-müellifin**, s. 531; Kâtib Çelebi, **Süllemü'l-vusûl**, C: II, s. 390. Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735.
- ²² İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb**, C: IX, s. 476; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, **el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, h. 1348, C: I, s. 497; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312.
- ²³ Taşköprizâde, Şekâik, s. 100.
- ²⁴ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: II, s. 1588; Kâtib Çelebi, **Süllemü'l-vusûl**, C: II, s. 390.
- ²⁵ Ziriklî, **el-A'lâm**, C: V, s. 9.
- ²⁶ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735.
- ²⁷ Taşköprizâde, **Miftâhu's-saâde**, C: I, s. 174; Mecdî, **Hadâiku's-şekâik**, s. 184.
- ²⁸ Kâtib Çelebi, **Süllemü'l-vusûl**, C: II, s. 390.

verebilmek için önce tahsil hayatı ve döneminin özellikleri ele alınacaktır. Ardından onun tedris hayatı ve yaşadığı dönemin siyasî ve kültürel durumları incelenmeye çalışılacaktır.

1. Tahsil Hayatı

Musannifek, çok genç yaşta, 812 (1409) yılında ilim tahsili için kardeşiyle beraber Herat'a seyahat etmiştir. Herat'a gittiğinde henüz 9 yaşındadır.²⁹ Tahsilini burada tamamlayan Musannifek, eserlerinin bir kısmını Herat'ın merkezinde bulunan ve Şâhruh Döneminin (807-850/1405-1447) önemli mimârî yapılarından kabul edilen Giyâsiyye medresesinde kaleme almıştır.³⁰

a) Hocaları

Musannifek'in hocaları arasında Celâleddîn Yûsuf el-Evbehî (ö. 833/1429-30), Kutbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd b. el-İmâmî el-Herevî, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdülaziz el-Ebherî, Muhammed b. Muhammed 'Alâ³¹ ve abisi Muhammed b. Mecdüddin Muhammed yer almaktadır.³²

Yûsuf el-Hallâc adıyla da tanınan Celâleddîn Yûsuf el-Evbehî, Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) kıymetli ve yakın öğrencilerindendir.³³ Celâleddîn Yûsuf el-Evbehî, Horasan, Irak ve Mâverâünnehir'de³⁴ tanınmış değerli âlimlerden biridir. Musannifek, kendisinden edebiyat alanında dersler okumuştur. Teftâzânî'den aldığı

²⁹ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 100; Yaşaroğlu, *a.g.md.*, C: XXXI, s. 239.

³⁰ Karaver, *Avâmil-i Atîk Şerhi*, s. 58.

³¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C: IX, s. 476; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101.

³² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 249.

³³ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C: IX, s. 476; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101.

³⁴ Mâverâünnehir (ماوراء النهر) Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya) izâfeten “nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılan coğrafi bir kavramdır. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, Ankara, TDV, 2003, C: XXVIII, s. 177.

ilimleri başkalarına aktarma ve kitaplarını tashih etme hususunda hocasından icazetlidir.³⁵

Musannifek, Celaleddin Yusuf el-Evbehî'nin öğrencisi Kutbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Herevî'den edebî ilimler, *el-Ulûmü'l-Arâbiyye* derslerini almıştır.³⁶ Abdülazîz Ebherî'den Şâfiî fikhını tahsil etmiştir.³⁷ Kendisinden *el-Hâvî* kitabını okumuş, ders ve fetva verme konularında icazet almıştır.³⁸

Musannifek, Hanefî fikhını, *Fasîhuddîn*, *Fasîhulhakk*, *Fasîhulmille* ve *Fasîhuşşeria* lakablarına sahip Muhammed b. Muhammed 'Alâ'dan okumuş ve hocasından icazet almıştır.³⁹ Musannifek'in hocasından aldığı icazetnamede Ebü'l-Hasan el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* kitabını ve diğer İslâmî ilimleri okuduğu yazmaktadır.⁴⁰

Musannifek'in hocalarından biri nesep olarak ana-baba bir kardeşi olarak nitelediği Muhammed b. Mecdüddin Muhammed'dir (ö. 824/1421'den önce). *el-Misbâh* şerhinde metnin nüsha farklarına temas ettiği bir yerde abisinden şu ifadelerle bahsetmektedir.

والنسخة التي قرأناها عند أستاذنا شمس الأئمة وفخر الملة شمس الملة والدين محمد تغمده الله تعالى
برضوانه وبؤاه أعلى منازل جنائه، فإنه كان سيفاً من سيوف الله على أعداء الله، وهو وإن كان أخي نسباً لأبي
وأم إلا أنه كان والدي تربيةً وتعليماً وتكميلاً وإرشاداً إلى مصالح الدين والدنيا ...

“Şemsü'l-eimme (imamların güneşi), fahru'l-milleti ve'd-din (ümmetin ve dinin
iftiharı) olan üstadımızdan okuduğumuz nüsha- (hocamız) Muhammed -Allah onu
rızasına eriştiyorsin ve cennetteki yüksek yerlere yerleştirdiysen- Allah düşmanlarına karşı
Allah'ın kılıçlarından bir kılıçtı. O, ana-baba bir kardeşim olmaktan öte, eğitim,

³⁵ Musannifek, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2855, vr. 121a; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 177.

³⁶ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101; Yaşaroğlu, *a.g.md.*, C: XXXI, s. 239

³⁷ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101.

³⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C: IX, s. 476; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 177; Yazıcı, *a.g.md.*, s. 49.

³⁹ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 178.

⁴⁰ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 179.

*öğretim, tekâmül ve hem dünya hem de ahiret maslahatlarına irşat hususunda babamdır...*⁴¹

Musannifek, zâhirî ilimler yanında manevî ilimleri de tahsil etmiş çok yönlü bir âlimdir. Zeyniyye tarikatına intisab ederek sûfî bir yön izleyen Musannifek, Abdüllatîf el-Kudsî'ye (ö. 856/1452)⁴² talebelik yapmıştır.⁴³

b) İlim Tahsil Ettiği Horasan'daki Siyasî ve Kültürel Durum

Musannifek'in doğduğu ve tahsil gördüğü topraklar Horasan vilayetine bağlıdır. Horasan tarihte, bugünkü İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir bölgeyi ifade etmekteydi. Günümüzdeki toprakları Türkmenistan'da Serahs, Merv, Nesâ bölgesi; Afganistan'da Herat ve Belh bölgesi olmak üzere geri kalan geniş kısımları da bugün İran toprakları içinde yer almaktadır.⁴⁴

Musannifek'in tahsil amacıyla gittiği ve gençliğini geçirdiği Herat, bugünkü Afganistan'ın batısındaki Herîrûd nehri kıyısında yer alan bir merkez eyalet konumundadır. Tarihte ise İslâm fetihlerinden önceki dönemde Akhunlar, diğer adıyla Eftalitler'in hüküm sürdüğü bir şehirdi. Hz. Osman döneminde 31 (652) yılında Horasan fethedilince Herat, sulh yoluyla Müslümanlara teslim olmuş ancak Emevîler dönemindeki iç çatışmalar nedeniyle bir süre elden çıkmış olsa da tekrar fethedilmesi gecikmemiştir. Uzun süre huzurla yaşayan Herat, Abbâsîler Devleti'nin kurulduğu dönemdeki karışıklıklardan da nasibini almıştır. Şehrin ilk Heratlı kadısı, din hizmetlerine önemli destek ve katkılarıyla bilinen Mâlik b. Süleyman el-

⁴¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 249.

⁴² Hocasının tam adı Abdüllatîf b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Kudsî olup Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Zeynüddin el-Hâfî'nin seyrisülüküne Horasan'da devam etmiş ve Zeyniyye tarikatını Horasan'dan Anadolu'ya taşımış bir mürşiddir. Konya'da Sadreddin Konevî Zâviyesi'ndeki irşad görevinden sonra, 1448'de Bursa'ya gitmiştir. İranlı Hoca Bahşâyîş tarafından yaptırılan Zeyniyye Dergâhı'nda irşad faaliyetini sürdürürken vefat etmiştir. Kabri Bursa'da Zeynîler Camii'nin haziresindedir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Kara, "Abdüllatîf b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Kudsî", *DİA*, İstanbul, TDV, 1988, C: I, s. 257-258.

⁴³ Reşat Öngören, "Zeyniyye", *DİA*, C: XLIV, s. 370.

⁴⁴ Musannifek'in doğduğu Bistam, bugünkü İran'ın kuzeyinde, Meşhed'in batısında kalmaktadır. Kadim Farsçada güneş anlamına gelen "*hur*" ile doğan anlamına gelen "*asan*" kelimelerinden oluşan "*Horasan*" kelimesi, "*güneşin doğduğu yer, doğu ülkesi*" anlamına gelmektedir. Bkz. Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, İstanbul, TDV, 1998, C: XVIII, s. 234.

Hanefî'dir (ö. 160/777). Herat'ta yaşayan halk, Hz. Osman döneminde oraya gelen Müslümanlardan oluşmaktaydı. Herat'taki siyasî iktidar sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Gazneliler ve Moğollar eline geçmiştir. Musannifek'in yaşadığı dönemde Herat, Moğollar'ın istilasına altındaydı. Cengizhan'ın oğlu Tuluy, halka zulmetmiş ve sonuçta halkın büyük bir bölümü bu bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵

Herat'ta, Timur'un dördüncü oğlu Sultan Şahruh'un (ö. 850/1447) iktidarda olduğu tarihler (1405-1447), Musannifek'in gençliğini geçirdiği ve ilim tahsil ettiği döneme denk gelmektedir. Timur çeşitli seferlere çıktığında Semerkant'ın idaresini oğlu Şahruh'a bırakırdı. Timur'un Çin seferinde 807 (1405) yılında ölmesi üzerine torunu Pîr Muhammed'i veliaht olarak vasiyet etmesine rağmen bu vasiyetin hayata geçirilmesinin zorluğu görülünce zaten vali olarak Semerkant'ı idare eden Şahruh artık hükümdar olarak kabul edilmiştir (807/1405). Merkez ordudan haberi olmayan kimi beyliklerin bir kısım planları ve çatışmaları olsa da hiçbir direnişle karşılaşmadan şehre giren Şahruh, Semerkant'ın ve Mâverâünnehir'in yönetimini, oğlu Uluğ Bey'e (ö. 853/1449)⁴⁶ ve onun atabegi⁴⁷ Şah Melik'e⁴⁸ teslim etmiştir. Timur'un vasiyeti için yapılan egemenlik mücadelesi böylece son bulmuştur.⁴⁹

Öte yandan Ankara savaşı (804/1402) sonrası sarsılan ve parçalanma yaşayan⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin gücünü tekrar toparlaması, beyliklere karşı olan

⁴⁵ Abbâsîler Devleti'nin kurulduğu dönemdeki karışıklıklardan birisi Peygamberlik iddiasında bulunduğu söylenen Üstadsîs'in isyanıdır. Bu isyana karşı Heratlılar, mücadele vermiş ve isyanı bastırmayı başarmışlardır (150/767). Geniş bilgi için bkz. Recep Uslu, "Herat", **DİA**, C: XVII, s. 215, 216; Recep Uslu, **Herat Tarihi**, İstanbul, 1997, s. 19-46.

⁴⁶ Uluğ Bey unvanı Timurlular'daki "*emîr-i kebîr*"ın Türkçe karşılığıdır. Dinî ilimler yanında mantık, matematik ve astronomi eğitimi de almıştır. Babası Şahruh, henüz on altı yaşındaki Uluğ Bey'e 1409 yılında Mâverâünnehir bölgesinin yönetimini vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Yavuz Unat, "Uluğ Bey", **DİA**, İstanbul, TDV, 2012, C: XLII, s. 127.

⁴⁷ Atabeg, Selçuklular'da ve daha sonraki Türk devletlerinde yüksek devlet memurluğunun adıdır. Atabegin görevi, yanında bulunduğu melikin terbiye ve öğretimine katkı sağlamak, özellikle askerî ve idarî konularda eyaleti onun adına yönetmektir. Geniş bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Atabeg", **DİA**, İstanbul, TDV, 1991, C: IV, s. 38-40.

⁴⁸ Şah Melik, Şahruh'un oğlu Uluğ Bey'in Mâverâünnehir bölgesinin askerî ve idarî yönetiminde atabegi olarak görev yapmış ardından Hârizm vâililiğine tayin edilmiş büyük emirlerdendir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 122.

⁴⁹ İsmail Aka, "Şahruh", **DİA**, C: XXXVIII, s. 293.

⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", **DİA**, C: III, s. 211.

tutumları ve Sultan Çelebi Mehmet'in tasarrufları, Herat'ta hoş karşılanmıyordu. İkinci bir Timur tehlikesiyle yüzleşmek istemeyen Osmanlılar, Timurlular'la anlaşma yoluna gitmiştir. Çünkü Şahruh'un Boğazlar yoluyla Balkanlar'a ve Azerbeycan'a tekrar dönme niyetinde olduğu bilgisi Osmanlı yönetimini tedirgin ediyordu. Başarılı ve azimli bir hükümdar olması yanında dindar, barışsever biri olan Şahruh, Semerkant'ta lüks içinde yaşayan Timur'un aksine sıradan bir insan gibi yaşamış, muhafızları olmadan camiye gidebilen mütevazı bir devlet adamı portresi çizmiştir. Sarayda kendisine uzun yıllar hizmet etmiş tarihçi Abdürrezzak es-Semerkandî (ö. 887/1482),⁵¹ Şahruh'u asrın müceddidi olarak görmektedir. Kendisi hakkında çeşitli kerametler de rivayet edilmektedir. Şahruh şair, edip ve sanatkârları Herat'a davet etmekle kalmamış, onları desteklemiştir. Herat, onun zamanında ilim ve kültür faaliyetlerinin her alanda görüldüğü bir merkez hâline dönüşmüştür.⁵²

Herat şehrinin sosyal ve kültürel durumuna gelince kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır. Herat, kültür, sanat ve imar çalışmaları açısından en verimli dönemini Timurlular zamanında (771-912/1370-1507) yaşamıştır.⁵³ 783/1381'de Timur tarafından ele geçirilen Herat, 913/1507 tarihine kadar Timurlular tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde imar ve sanat çalışmaları öne çıkmıştır.⁵⁴ Bu dönemin üstün ve zarif çalışmaları neticesinde ortaya çıkan Herat ekolü, Osmanlılardan

⁵¹ Abdürrezzak es-Semerkandî, Herat Medresesi'nde ilim tahsil etmiş, Şâhruh'un vefatına kadar hizmetinde bulunmuş şair, tarihçi ve münşi bir âlimdir. *Matla '-ı sa 'deyn ve mecma '-ı Bahreyn* adlı Farsça tarih kitabı meşhurdur. Geniş bilgi için bkz. Orhan Bilgin, "Abdürrezzâk es-Semerkandî", **DİA**, İstanbul, TDV, 1988, C: I, s. 299, 300.

⁵² İsmail Aka, "Şâhruh", **DİA**, C: XXXVIII, s. 294.

⁵³ Recep Uslu, "Herat", **DİA**, C: XVII, s. 215.

⁵⁴ İslam hakimiyetine girdikten sonra Herat'ta sırasıyla Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler hüküm sürmüştür. Türklerin hakimiyeti ise Gazneli Sebük Tegin ile başlamıştır (384/994). Herat, Dandanakan Savaşı'ndan (431/1040) sonra Selçuklu ailesinden Mûsâ Yabgu'ya verilmiştir. Mevdûd döneminde (1041/1049) Gazneli idaresine geçen Herat, Sultan Alparslan döneminde Selçuklular'ın hakimiyetine girmiştir. Oğuzlar, Gurlular, Hârizmşahlar döneminden sonra Herat'ta Cengizhan'ın oğlu Tuluy idareyi ele almıştır (618/1221). Moğollar, 642/1244'de Gur asıllı Şemseddin Kert'i Herat'a hâkim tayin etmiş ve böylece Kert hanedanı kurulmuştur. Herat'ın kültür tarihinde bu dönemin (1255-1381) çok önemli bir yeri vardır. Geniş bilgi için bkz. Recep Uslu, "Herat", **DİA**, C: XVII, s. 215.

Babürlüler’e⁵⁵ kadar devam eden süreçte bütün İslâm sanat merkezlerinde etkisini göstermiştir.⁵⁶

Edebiyat ve sanatın gelişme kaydettiği yıllar Hüseyin Baykara (1470-1506) dönemine rastlamaktadır.⁵⁷ O yıllarda kütüphanelerde Uyurca ve Çağatayca yazılmış eserler vardır. Camiler medreseler yapılmış ayrıca *Şifâiye* adı verilen tıp okulu ve hastane açılmıştır. Ayrıca Herat ekolüyle birlikte Türk müziği ortaya çıkmıştır. Türk müziğinin en parlak dönemi olarak kabul edilen bu dönem, form, makam ve usûl anlayışı açısından Osmanlı müziğini önemli ölçüde etkilemiştir. Tezhip, hat sanatı, bakır işlemeciliği, halıcılık, seccade dokumacılığı, ipek mensucat, minyatür sanatı ve ciltçiliğin şöhret bulduğu bir yer olan Herat, bağımsız bir ekol olarak âdeta kültür ve sanatın merkezi hâline gelmiştir.⁵⁸

Herat, 15. yüzyılda çeşitli tarikat ve bu tarikatlara bağlı tekkelere ev sahipliği yapmış merkezlerden biridir. Musannifek, Zeyniyye tarikatına intisap etmiş ve Zeynüddin Hâfi’nin (ö. 838/1435) halifelerinden irşad için icazet almıştır.⁵⁹ Zeyniyye tarikatı, Herat’ta 15. yüzyıldaki kuruluşunun ardından dinî ilimlere vakıf âlimlerin örnekliğinde ve liderliğinde kısa sürede Mısır, Hicaz, Suriye ve Horasan bölgelerinde yayılmıştır.⁶⁰

Görüldüğü üzere Musannifek, yaşadığı dönemin önemli ilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri olan Herat’ta tahsil görmüş, oradaki sosyal ve ilmî ortamdan

⁵⁵ “1526-1858 yılları arasında Hindistan’da hüküm süren bir Türk devleti.” Geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, “Babürlüler”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1991, C: IV, s. 400-404.

⁵⁶ Recep Uslu, “Herat”, **DİA**, C: XVII, s. 216.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Hamid Algar, Ali Alparslan, “Hüseyin Baykara”, **DİA**, C: XVIII, s. 531; Cihan Oruç, “Sultan Hüseyin Baykara’nın Timurlu Devleti Tahtına Çıkmasından Sonra Timurlu Soyundan Bazı Mirzalar ile Giriştiği Mücadeleler”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz 2016, s. 109-128; Tofiqh Heiderzadeh, “İran Âlimlerinin Osmanlı Devleti’ne Gelişi ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevi Döneminin Sonuna Kadar)”, Çev. Aysu Albayrak, İstanbul, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Sayı: 2, 1998, s. 214.

⁵⁸ Recep Uslu, “Herat”, **DİA**, C: XVII, s. 216, 217.

⁵⁹ Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 102; Reşat Öngören, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler**, İstanbul, İnsan yayınları, 2003, s. 31, 93, 94.

⁶⁰ Reşat Öngören, “Zeyniyye”, **DİA**, C: XLIV, s. 367, 370.

yararlanmıştır. Herat'ın zengin kültürel yapısının Musannifek'in ilmî hayatında ve eserlerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

2. Tedris Hayatı

Musannifek'in yaşadığı dönemde âlimler, Herat, İznik, Bursa, Edirne, Konya ve İstanbul gibi ilim merkezlerine eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunmak için seyahatler gerçekleştirmişlerdir.⁶¹ Musannifek de ilim merkezlerine seyahat etmiş âlimlerden biridir. Öyle ki Bistâm'da doğan Musannifek tahsilini Herat'ta tamamlamış, 848 (1444) yılında müderrislik yapmak üzere o dönemler Karamanoğulları Beyliği'nin⁶² önemli merkezlerinden olan Konya'ya gelmiş ve ömrünün bir kısmını da burada geçirmiştir. 860 (1455) senesine kadar yaşamını geçirdiği Konya'da Karatay⁶³ ve Nalinci isimli medreselerde talebe yetiştirmiştir.⁶⁴

Musannifek'in Konya'da bulunduğu dönem, siyasî bakımdan Karamanoğulları ile Osmanlılar arasındaki çekişmelerin yaşandığı sürece tesadüf etmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu çekişme ve iktidar mücadeleleri 15. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. I. Murad'ın (ö. 791/1389) Kosova'da şehit olması (791/1389) ile Karamanoğulları başta olmak üzere Anadolu beylerinin tamamı Osmanlı tabiiyetinden ayrılmakla kalmayıp Osmanlılar aleyhine güç birliği oluşturmuşlardır. Ne var ki Osmanlı Devleti de emellerine ulaşmak için mücadeleden

⁶¹ Tofiqh Heiderzadeh, **a.g.m.**, s. 211-242; Sevda Çetin, "Osmanlı Devleti'nde İran'dan Gelen Âlimler ve Zanaatkarlar (1500-1750)", **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Ağrı, 2020; İsmail Çiftcioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)", **Bilig**, Kış, 2008, Sayı: 44, s. 146.

⁶² Karamanoğulları, 1256-1474 yılları arasında Karaman, Konya, Niğde ve civarında egemen olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Karamanoğulları", **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 454-460; Metin Tuncel, "Karaman", **DİA**, C: XLIV, s. 444.

⁶³ Günümüzde Karatay (çini eserler) müzesi olarak kullanılan medrese, dönemin en önemli Selçuklu medreselerinden biridir. Diğer medreselerden çini dekorasyonundaki zenginlik bakımından ayrılan eser, 649 (1251) yılında Sultan II. İzzeddin Keykâvus zamanında Celâleddin Karatay tarafından yaptırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Selçuk Mülâym, "Karatay Medresesi", **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 475.

⁶⁴ Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 101; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: IX, s. 476; Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 63; Ersin Çelik, "Fatih Sultan Mehmed Han'ın Emriyle Yazılan Farsça Tefsir "*Kitâbüş-şifâ fi tefsîri Kelâmillâhi'l-münzel mine's-semâ*", **Osmanlı Döneminde Tefsir (I)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2018, s. 132.

geri durmamıştır. Yıldırım Bayezid'in 1390'da Konya üzerine yaptığı sefer ile başlayan süreç, ancak Konya'nın 1397'de Osmanlı egemenliğine girmesiyle tamamlanabilmiştir. Ancak 1437 ile 1468 yılları arasında tekrar Karamanoğulları Beyliği'nin eline geçmiştir.⁶⁵ Siyasî çekişmelerin yoğun olduğu bu dönemde Karamanoğulları Beyliği'nin önemli merkezlerinden biri de Karaman'dır. Bu dönemde ciddi imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş olup şehre birçok mimarî sanat eseri kazandırılmıştır. Böylece şehir, ilim ve kültürün hâkim olduğu bir merkez hüviyetine dönüşmüştür.⁶⁶

Musannifek Konya'da bulunduğu sıralarda *Şerh-i Mesnevî* adındaki eserini Karamanoğulları'ndan İbrahim Bey'e (ö. 869/1464) ithaf etmiştir. Konya'da iken yazdığı *Şerhi Mesnevî* eserinde Karamanoğulları'na övgüde bulunurken oradan ayrıldıktan sonra yazdığı diğer nüshalarında bu övgülerinden vazgeçmiştir.⁶⁷

Musannifek, Konya'da ilim tedrisine devam ederken dönemin Osmanlı Sadrazamı Mahmud Paşa'nın (1455-1466 ve 1472-1474), kendisini İstanbul'a davet etmesi üzerine İstanbul'a gitmiş ve 860-875 (1455-1471) tarihleri arasında orada bulunmuştur.⁶⁸ Ders verme ve kitap yazma çalışmalarını İstanbul'da sürdüren Musannifek, dönemin büyük âlimlerine saygı gösteren ve değer veren bir paşa olan Mahmud Paşa'nın teveccühüne mazhar olmuştur. Kendisini evinde misafir eden⁶⁹ Mahmud Paşa'ya çok değer veren Musannifek ona ithafen devlet adamlarına

⁶⁵ Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, C: XXVI, s. 185.

⁶⁶ Metin Tuncel, "Karaman", *DİA*, C: XLIV, s. 444.

⁶⁷ Sinan Taşdelen, "Musannifek Alaaddin Ali Bin Muhammed'in Mevlânâ'nın Mesnevî'si ile İlgili Risalesi (inceleme, metin, tercüme)", *Selçuk Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Konya, 2007, s. 40-42.

⁶⁸ Taşdelen, *a.g.t.*, s. 39, 40; Mohammed Alsheikh, "Musannifek'in (v. 875/1470) Şerhül-hidâye Adlı Eserinin Kitâbu't-tahâre ve Kitâbu'l-hukuk ve Kitâbu'l-istihkâk Adlı Bölümlerinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi*, Konya, 2016, s. 15.

⁶⁹ Josepf von Hammer (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall) *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yay. Haz., Erol Kılıç, Mümin Çevik, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1989, C: III, s. 74.

nasihatler içeren ve önemli siyâsetnâmelerden kabul edilen *et-Tuhfetü'l-Mahmûdiyye* adında bir eser yazmıştır.⁷⁰

Musannifek'in İstanbul'a gidişi ve devlet ricali ile münasebetleri gibi hususların onun ilmî çalışmalarında ve bir Osmanlı âlimi olarak tanınmasında etkisi büyüktür. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyılı hakkında genel bir bilgi vermekte fayda vardır. Musannifek'in İstanbul'a gitmeden önceki dönemlerde Osmanlı Devleti, 15. yüzyılın başlarında merkezî devleti, dağılmanın ve parçalanmanın eşiğine getiren fetret devrini (1402-1413) ve taht kavgalarını yaşamaktaydı.⁷¹ Ayrıca bu dönemde tarihî kaynaklarda *düzmece Mustafa* olarak geçen hadiselerle mücadele edilmiş ve ayaklanmalar bastırılmıştır.⁷²

Musannifek'in İstanbul'da yaşadığı döneme gelince özellikle Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) zamanı Osmanlı Devleti'nde ilim ve kültür hayatının en çok önemsendiği ve desteklendiği dönemlerden biridir.⁷³ Fatih'in ikinci kez tahta çıktığı 1451 yılına kadar olan dönemde Osmanlı'da, tabii ilimlerden ziyade lügat, mantık, kelâm ve fıkıh gibi daha çok dinî ilimler ön planda tutulurken⁷⁴ Fatih döneminde ise bilim, sanat ve düşünce gibi hemen hemen her alanda daha fazla gelişme olmuştur. Bunda onun ufku geniş, güçlü komutan, ilmî derinliği olan, birçok yabancı dil bilen kültürlü bir devlet adamı olmasının etkisi olmalıdır. Fatih'in edebiyata olan ilgisi ve *Avnî* mahlası ile birçok şiir kaleme aldığı, Yunanca eserlerin çevrilmesine katkı sağladığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁷⁵

⁷⁰ Musannifek, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 2855; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

⁷¹ Fahamettin Başar, "Fetret Devri", **DİA**, C: XII, s. 480-482.

⁷² Abdülkadir Özcan, "Cülûs", **DİA**, C: VIII, s. 110.

⁷³ Zekeriya Kitapçı, **Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Hilafet Ülkeleri**, Konya, Yedi Kubbe Yayınları, 2004, s. 24, 25.

⁷⁴ Muammer Dizer, **Ali Kuşçu**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 11.

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Mehmed II", **DİA**, C: XXVIII, s. 406; Süheyl Ünver, **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1946, s. 5-16.

Fatih'in gençliğinden itibaren metafizik ve din konularına ilgi duyması, şehrin merkezinde inşa ettirdiği camisinin etrafına yaptırdığı Sahn-ı seman medreseleri onun ilme verdiği önemi gösteren önemli kanıtlardan sayılır. İlmî hayata verilen değerin işaretlerinden biri de Fatih'in, dönemin âlimlerini ilmî tartışmalar yapmaya teşvik etmesidir. O dönemki felsefe alanında Alâaddin Ali et-Tûsî (ö. 1482) ile Mustafa Hocazâde (ö. 1487), Kelâm alanında Molla Zeyrek ile Hocazâde arasında gerçekleşen ilmî müzakereler meşhurdur.⁷⁶ Özellikle de ilim ve felsefe tarihi konusundaki tartışmalar dikkat çekmektedir.⁷⁷ Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) Hocazâde ile gelgit olayı hakkındaki tartışması ilmî tartışmalara örnek olarak gösterilebilir.⁷⁸

İlmî münazaraların ve ilme verilen değerin bir sonucu olarak uzak bölgelerdeki bilim insanları da İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Bunda çok erken dönemlerden başlayarak Halebli Siraceddin Mehmed, İbn Temcid, Mevlânâ Ayas, Şemsüddin Ahmed Molla Gürânî gibi büyük âlimlerlerden ilim almak suretiyle padişahlığı döneminde de ilme ve ilim insanına çok değer veren Fatih Sultan Mehmet Han'ın tesirinin büyük olduğunu söylemek gerekir.⁷⁹ Fatih Sultan Mehmet Han, Musannifek'i de himayesi altında almış, maddî açıdan desteklemiş, ilmine değer vermiş ve ondan bir Kur'ân tefsiri yazmasını istemiştir.

Musannifek, İstanbul'da bulunduğu sıralarda *Kitâbu's-şifâ fî tefsiri kelâmillâhi'l-münezzel mine's-semâ* adlı eserini telif ederek Fatih Sultan Mehmet'e ithaf etmiştir. Fatih'e ithaf ettiği eserinde Karamanoğulları'ndan kurtulduğuna hamd

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 38-40; Gürbüz Deniz, "Hocazâde ile Ali Tûsî'nin Tehâfütlerinin Mukayesesi", **Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Ankara 1999, s. 18.

⁷⁷ İbrahim Hakkı Aydın, "Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 26, Erzurum, 2006, s. 66.

⁷⁸ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", **DİA**, C: II, s. 408; Musa Yıldız, **Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale Fi'l-İstiâre'si**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 5; Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 47, 48.

⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 146.

etmiştir.⁸⁰ Eserleri incelendiğinde seyahatlerin ve mekân değişikliğinin onun ilmî duruşunda bir değişime yol açmadığı, eserlerinin ilmî değerinde bir azalma olmadığı rahatlıkla görülebilir.⁸¹ Ne var ki yaşadığı dönemin egemen otoritelerinin tesirini Musannifek'in yazılarında görebilmek mümkündür. Musannifek'in devlet başkanlarına olan yakınlığını ya da uzaklığını yazılarına yansıttığı göze çarpmaktadır.

Musannifek'in yaşadığı dönemdeki meşhur âlimler arasında Molla Fenârî (ö. 834/1430), Bedrettin Aynî (ö. 855/1451), Şemseddin Ahmed Dinkoz (Dikgöz) (ö. 855/1451), Hüsâmeddin Tokadî (ö. 866/1456), Hacı Baba Tosyevî (ö. 871/1466), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474) yer almaktadır.⁸²

Özetle 15. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin çeşitli siyasî sıkıntılarla mücadele ederek başladığı ancak Fatih dönemi ile birçok alanda başarılarla ulaştığı, ilmî münzaraların bolca yapıldığı, birçok âlimin Anadolu topraklarına göç ettiği, önemli eserlerin verildiği bir dönem olmuştur. 15. yüzyılda yaşayan Musannifek'in hayatında ve eserlerinde bu bereketli dönemin etkilerini görmek mümkündür. Fatih Sultan Mehmet ve veziri Mahmut Paşa, Musannifek'e çok değer vermiş, onun ilminin gelişimi için gerekli zemini hazırlamışlardır.

D. Talebeleri

Tabakât türü kaynaklarda Musannifek'in öğrencilerine dair çok sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin ansiklopedilerde Karamânî Mehmed Paşa (ö. 886/1481)⁸³ ile Taşköprîzâde'nin (ö. 968/1560) babası Mustafa Efendi'nin, Musannifek'e talebelik

⁸⁰ Ümit Karaver, “Şeyh Ali el-Bistamî'nin (Musannifek) Biyografisi ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları”, **Osmanlı'da İlm-i Tefsir**, Editörler: M. Taha Boyalık, Harun Abacı, İstanbul, İSAR Yayınları, 2019, s. 76.

⁸¹ Yahya Başkan, “Siyasi Mekân Değişikliğinin Eser Telifine Yansımaya Bir Örnek: Musannifek”, **Doğu Araştırmaları**, Sayı: 10, 2012/2, İstanbul 2012, s. 117-122.

⁸² Geniş bilgi için bkz. Mehmed Yavuz, **Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI. Asra kadar)**, İstanbul, Çantay Kitapevi, 2001, s. 51-79.

⁸³ Yaşaroğlu, **a.g.md.**, C: XXXI, s. 239.

yaptığı bilgisi vardır.⁸⁴ Sınırları genişleyen Osmanlı devlet yapısının tekrar canlandırılmasında Fatih Sultan Mehmet'e destek olan ve soyu Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye (ö. 672/1273) dayanan Karamânî Mehmed Paşa (ö. 886/1481) da onun talebeleri arasında yer almaktadır. Karamânî Mehmed Paşa, Musannifek'in İstanbul'a getirtilmesinde ve dönemin yöneticileriyle tanıştırılmasında aracı olan ve daha sonra hocası Musannifek'in kızıyla evlenmiş bir Osmanlı sadrazamı ve tarihçisidir.⁸⁵

Son yapılan araştırmalarda Musannifek'in talebeleri arasında oğlu Muhammed b. Şeyh Ali b. Mecdüddin Muhammed eş-Şahrûdî el-Bistâmî, yeğeni Yahya b. Şeyh Muhammed b. Mecdüddin Muhammed eş-Şahrûdî el-Bistâmî (ö...?), Gıyâsüddin b. Safiyyullah el-Bistâmî (ö...?), Hızır b. Fakih Evfâ es-Sindî (ö...?) gibi isimler de zikredilmektedir.⁸⁶

İlmi ve eserleriyle temayüz etmiş ve birçok medresede hocalık yapmış Musannifek'in yukarıda zikredilenler dışında kaynaklarda isimlerine rastlanmayan birçok talebesinin de olacağı muhakkaktır.

E. Seyahatleri

Musannifek, çocukluk yıllarını Şahrûd'da (1400-1409 arası) geçirmiştir. Daha sonra çeşitli amaçlarla seyahatler yapmıştır. Tahsil amacıyla döneminin ilim merkezlerinden Herat'da⁸⁷ (1409-1427 arası), köyünün bağlı olduğu Bistâm kasabasında (1427-1439 arası), tedris faaliyetleri için Anadolu'nun ilim merkezlerinden Konya'da (1444-1455 arası) yaşamıştır. 1452'de Dimaşk üzerinden Hicaz'a giderek hac vazifesini ifa etmiştir. 1455-1468 yıllarında Edirne'de

⁸⁴ Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

⁸⁵ Yusuf Küçükdağ, "Karamânî Mehmed Paşa", **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 449, 450.

⁸⁶ Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 63-65.

⁸⁷ Mecdî, **Hadâiku's-şekâik**, C: I, s. 185.

bulunmuştur. Edirne’de yaşadığı süre zarfında İstanbul’a da sık sık giden⁸⁸ Musannifek 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet ile Bosna seferine katılmıştır.⁸⁹

F. Vefatı

Musannifek, 875 (1470) yılında⁹⁰ İstanbul’da⁹¹ vefat etmiştir. Eyüp Sultan kabristanında Hz. Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (ö. 49/669) türbesinin civarında bir mevkiye defnedilmiştir.⁹² Kabrinin tam olarak yerine ve mezar taşına dair bilgilere rastlanmamıştır.

G. Hakkında Söylenenler

Taşköprüzâde, Musannifek’le ilgili olarak Zeynüddin el-Hâfi’nin (ö. 838/1435) silsilesindeki yetkili halifeler yoluyla irşâd icazeti verilen fazilet ve zühd sahibi sûfi meşrep biri olduğunu ifade eder. İlmiyle amel eden, duası makbul ve hızlı yazabilen bir âlim olduğunu zikreder.⁹³ İbnü’l-İmâd ise Musannifek’in, ilmiyle amel eden yönü itibarıyla manevî riâsete layık görülen sûfi bir allâme olduğunu zikreder. Bu yönleri itibarıyla Zeynüddin el-Hâfi’nin halifeleri tarafından kendisine irşad icazeti verilmiştir.⁹⁴

Özetle Musannifek, yaşamı boyunca Horasan Vilayeti, Karamanoğulları Beyliği ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan birçok şehirde bulunmuş, 15. yüzyılın birçok siyasî, sosyal ve kültürel ortamını yaşamıştır. Horasan bölgesinden

⁸⁸ Alsheikh, **a.g.t.**, s. 15.

⁸⁹ Karaver, **a.g.m.**, s. 73-76; Babinger, **Fatih Sultan Mehmed**, s. 200; Yaşaroğlu, **a.g.md.**, C: XXXI, s. 239;

⁹⁰ Taşköprüzâde, **Şekâik**, s. 102; İbnü’l-İmâd, **Şezerât**, C: IX, s. 475; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü’l-a’lâm**, C: VI, s. 4312.

⁹¹ Kaynaklarda İstanbul’un o günkü ismi olan *Kostantiniyye* zikredilmektedir. Şemseddin Sâmî, İstanbul için *Derseâdet* ifadesini kullanır. Bkz. Taşköprüzâde, **Şekâik**, s. 102; İbnü’l-İmâd, **Şezerât**, C: IX, s. 477; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü’l-a’lâm**, C: VI, s. 4312; Kehhâle, **Mucem**, C: II, s. 531.

⁹² Taşköprüzâde, **Şekâik**, s. 102; Mecdî, **Hadâiku’s-şekâik**, s. 186; İbnü’l-İmâd, **Şezerât**, C: IX, s. 477.

⁹³ Taşköprüzâde, **Şekâik**, s. 102.

⁹⁴ İbnü’l-İmâd, **Şezerât**, C: IX, s. 476.

aldığı ilmî birikimini Anadolu topraklarına taşımıştır. Osmanlı döneminin zengin ilim ve kültürel ortamından istifade ederek ilmî çalışmalarda bulunmuş, birçok talebe yetiştirip Arap gramerine dair eserler telif ederek Arap diline hizmet eden önemli dil âlimlerinden biri olmuştur.

II. ESERLERİ

Bir Osmanlı dil âlimi olan Musannifek, erken yaşlarda yazmaya başlamış, Farsça ve Arapça dillerinde çeşitli eserler kaleme almıştır. Arapça kaleme aldığı eserlerinde de Farsça örneklere ve beyitlere yer vermiştir.⁹⁵ Bu başlık altında da yazarın Arap grameri başta olmak üzere çeşitli ilimlere dair eserleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

A. Nahiv İlmine Dair Eserleri

Musannifek'in nahiv ilmine dair kaleme aldığı eserleri Sadeddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî* isimli eseri üzerine yaptığı *er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd*, Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ı üzerine *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv*⁹⁶ ve Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî'nin (ö. 684/1285) *Lübâbü'l-i'râb*'ı üzerine yazdığı *Şerhu Lübâbi'l-i'râb*'dır. Bu eserlerin dışında *Şerhu'l-Avâmilü'l-mie* ile *Şerhu'l-Kâfiye* adlı nahiv şerhleri Musannifek'e nisbet edilmektedir. Ancak Musannifek'in Arap gramerindeki yerini, takip ettiği dil ekolünü ve üslûbunu anlamaya daha fazla yardımcı olacağından burada sadece ilk üç eser hakkında ve kronolojik sıra gözetilerek daha detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1. er-Reşâd fî şerhi'l-İrşâd

er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd, Sadeddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî* isimli eseri üzerine Musannifek'in nahiv alanında yaptığı bir

⁹⁵ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 34; Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 807, 813.

⁹⁶ Mecdî, *Hadâiku's-şekâik*, C: I, s. 185; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, C: VI, s. 4312.

şerh çalışmasıdır.⁹⁷ Kaynaklarda *Şerhu'l-irşâd*,⁹⁸ *Şerhu irşâdi'l-hâdî* adlarıyla da zikredilmektedir.⁹⁹ Şah Melik Bahadır Han'a ithaf ettiği bu eserini 20 yaşında iken Herat'ta Gıyâsiye medresesinde 823 (1420/1421) senesinde telif etmiştir.¹⁰⁰ Bu eser, Türkiye'de doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹⁰¹

a. Şerhedilen Eser *İrşâdü'l-hâdî*

Teftâzânî'nin *İrşâdü'l-hâdî* isimli eseri, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserinin muhtasarıdır. Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî* adını verdiği muhtasar çalışmasını 778 (1376)'da oğlu Muhammed için yazmıştır.¹⁰²

İrşâdü'l-hâdî, bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde nahiv ilminin ve kelimenin tarifleri yapılmıştır. Birinci bölümde isim, ikinci bölümde fiil, üçüncü ve son bölümde ise harf konusu ele alınmıştır.¹⁰³

Teftâzânî'nin *İrşâdü'l-hâdî* isimli eserinin, Musannifek dışındaki şarihleri arasında Muhammed b. eş-Şerîf (Seyyid Şerîf'in oğlu) (ö. 838/1434),¹⁰⁴ Şeyh Alâüddin Aliyyü'l-Buhârî (ö. 841/1438), Fethullah eş-Şîrvânî (ö. 857/1453), Şerefüddin Ali eş-Şîrâzî (ö. 907/1501), Molla İsâm el-İsferâyînî (ö. 1037/1628),¹⁰⁵

⁹⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, C: VI, s. 4312; Mecdî, *Hadâiku's-şekâik* C: I, s. 185; Yazıcı, *a.g.md.*, s. 49.

⁹⁸ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 100; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, C: I, s. 174.

⁹⁹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735; Yazıcı, *a.g.md.*, s. 49.

¹⁰⁰ Musannifek, *er-Reşâd-Atuf Efendi*, vr. 64a; Yazıcı, *a.g.md.*, s. 49.

¹⁰¹ Halil Özcan, "Ali b. Mecdüddin Musannifek ve er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-Hadi Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", *Atatürk Üniversitesi SBE Doktora tezi*, Erzurum, 2003.

¹⁰² Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, İstanbul, TDV, 2011, C: XL, s. 306.

¹⁰³ H. Murat Kumbasar, "Teftâzânî'nin (H. 722-792/M. 1322-1390) Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum, 2006, s. 152; Sadüddin Mesûd b. Fahriddin Ömer et-Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, thk. Abdülkerim ez-Zebîdî, Cidde, Dâru'l-beyânî'l-Arabî, 1405/1985, önsöz, s. 50, 51.

¹⁰⁴ Seyyid Şerîf'in oğlu Muhammed b. eş-Şerîf'e ait şerh, Musannifek'in şerhi ile aynı isme sahip olup birkaç kez çalışılmıştır. Hasan Şazilî tarafından 1984'te Riyad'ta Kral Suud Üniversitesi'nde, Abdülkerim ez-Zebîdî tarafından tahkik edilmiş ve 1985'te Cidde'de neşredilmiştir. Bkz. Halil Akçay "Muhammed b. Seyyid Şerîf Cürcanî'nin 'er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd' adlı eserinin tahlil ve tahkiki (edisyon kritik)", *Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2004, s. 21.

¹⁰⁵ Ahmet Tekin, "Molla İsâm ve Manzûmetu'l-Elğâzi'n-Nahviyye Adlı Eseri", *Tarih Okulu Dergisi*, Şubat, 2019, Yıl 12, Sayı XXXVIII, s. 7.

Muhammed Emircan et-Tebrîzî, Muhammed b. Muhammed el-Buhârî bulunmaktadır.¹⁰⁶

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4845, Kasidecizade nr. 0731, Laleli nr. 3151, Reisülküttab nr. 1040, Şehid Ali Paşa nr. 2795, Yazma Bağışlar nr. 0119, Topkapı Ahmed III Kütüphanesi nr. 2206, Kütahya Vahidpaşa Kütüphanesi nr. 0910, 0911, Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 1564/2’de nüshaları bulunmaktadır.¹⁰⁷

b. *İrşâdü’l-hâdî*’nin Müellifi Teftâzânî

Mes’ud b. Ömer b. Abdullah Sa’düddîn el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, (ö. 792/1390) Horasan âlimlerinden olup Nesâ bölgesine bağlı Teftâzân kasabasında dünyaya gelmiştir. Onbeş yaşında yazmaya başlayan Teftâzânî ile çağdaşı Seyyid Şerîf el-Cürcânî hakkında *Sa’deyn* lakabı kullanılmaktadır.¹⁰⁸ Doğduğu kasabaya nisbetle Teftâzânî, Herât’ta bulunduğu için el-Herevî, yaşadığı bölgenin adından dolayı da Horâsânî nisbeleriyle anılır. Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) ve Kutbüddîn er-Râzî (ö. 766/1365) gibi meşhur âlimlerden okumuştur.¹⁰⁹ Ağırlıklı olarak Basra dil ekolünü takip etmekle beraber Kûfe ekolünün de izlerinin görüldüğü bir dil âlimidir.¹¹⁰

Doğuda ilmin kendisiyle son bulduğu, ardından yerini kimsenin dolduramadığı şeklindeki iltifatlara mazhar olan Teftâzânî, 14. yüzyılın en büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilir. Moğol İstilâsı’nın ardından İslâm dünyasının içinde bulunduğu ilmî durağanlığa son verdiği için Teftâzânî’den önceki âlimlere *Mütekaddimûn*, kendisinden sonra gelen âlimlere ise *Müteahhirûn* denilmektedir.¹¹¹

¹⁰⁶ Kumbasar, **a.g.m.**, s. 152-153.

¹⁰⁷ Murat Kumbasar, söz konusu makalesinde aynı eserin bir başka nüshasının da *Risâle fi’n-Nahv* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi Pertevpaşa nr. 609/1’de bulunduğunu iddia etmektedir. Kumbasar, **a.g.m.**, s. 153.

¹⁰⁸ Özen, **a.g.md.**, C: XL, s. 299-300.

¹⁰⁹ Halil Özcan, “Sa’deddin et-Taftazânî ve İrşadu’l-Hâdî Adlı Eseri” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 20/20 (Aralık 2008), s. 212.

¹¹⁰ Halil Özcan, **a.g.m.**, s. 224.

¹¹¹ Kumbasar, **a.g.m.**, s. 150.

Musannifek, Teftâzânî'yi cesur, girift konuları açıklayan, sorunları çözen, hocaların hocası, âlemlerin üstadı, hakkın, milletin ve dinin saadeti olarak nitelemektedir.¹¹²

c. *er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd*'ın Yazma Nüshaları

er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd'ın müellif hattı nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Âtîf Efendi nr. 02479'da kayıtlıdır. Süleymaniye Kütüphanesi eser kimlik kayıtlarına göre 275*175 bb*bb ebatlarında, varak sayısı 64, hat yazısı taliktir.¹¹³

Eserin başı şu şekildedir.

بسم الله الرحمن الرحيم أحق خبر مبتدأً به الصحايف (الصحائف). وأحسن نصر يُفَوِّقُ منه حقيقة اللطائف (اللطائف) حمد الله الذي نصب النحو في الكلام منزلة الملح في الطعام وجزم دقائقه عن بصائر الطغَام فإنه أنفع العلوم وأهدى إلى المقصود والمرام. والصلاة والسلام على محمد المعوث من سَرَوات القبائل المنعوت بتوضيح البراهين وتنقيح الدلائل. وعلى آله وأصحابه الذين بهم الإعرابُ في رفع الإسلام. والبناءُ في كسر أداة الكفر والظلام...

Eserin sonu şu şekildedir.

...فلقد وفقَّ الله عز وجل عبده الضعيف شيخ علي بن مجد الدين الشاهرودي البسطامي غفر الله ذنوبه وستر عيوبه لإتمام هذا التأليف في ليلة الأحد من أوائل شهر الله المبارك ربيع الأول الواقع في تاريخ سنة ثلاث وعشرين وثمانمائة؛ وقد كان افتتاحه في غرة شهر الله المبارك محرم الحرام بالتاريخ المذكور وهو يومئذ ابن عشرين سنة وقد كان الاختتام والافتتاح بدار السلطنة هراة حفظها الله من جميع الآفات والعاهات بالمدرسة الشريفة المباركة المشهورة بالمدرسة الغيائية الواقعة في بطن هراة؛ فله الحمد أولاً وآخراً وظاهراً وباطناً.

Bu eserin diğer yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Amcazâde Hüseyin Paşa nr. 417, vr. 97 yt. 963, Şehit Ali Paşa nr. 2388, 2477; Pervez Paşa nr. 542; Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi nr. 2683/3'de bulunmaktadır.

¹¹² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 1.

¹¹³ Bu bilgiler, talebimiz doğrultusunda Süleymaniye Kütüphanesi tarafından bizlere takdim edilen eser kimlik kayıtlarına göre verilmiştir.

d. Şerh Sebebi

Musannifek, Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî* adlı eserinin birincil derecede faydaları haiz ve nadir inciler değerinde bir eser olduğunu dile getirir.¹¹⁴ Bununla beraber *İrşâdü'l-hâdî*'nin kimi lafızlarında basit işaretlerde bulunmaya ihtiyaç duyan kapalılık, mukayyet hâle getirilmesi gereken mutlak ifadeler bulunmaktadır. Bu durum üzerine Musannifek, eserin kapalı yönlerini gidermek, rumuzlarını ve imalı yerlerini şerh etmeye niyet eder ve bu amaçla bir gayret içerisine girer. Ne var ki içinden bir ses, korkunç bir tehlike üzere olduğunu seslendir. Musannifek, bu yüce işe girişmek hususunda bir süre derin tereddütler içinde olduğunu ve cesaretini toparlayamadığını söyler. Taki din ve dünya rütbelerine yükselmesine vesile olacak zat kendisine gösterilir. Bu zatın büyük komutan Şah Melik Bahadır olduğunu söyleyen Musannifek, güneşin yıldızlar arasındaki parlaklık farkı gibi diğer emirler arasında çok üstün bir yeri olduğunu dile getirerek onu över ve devletin bekası için hayır dualarda bulunur. Bu duygu ve temennilerle çalışmasına başlayan Musannifek, tevazu diline uygun olarak noksanlığını bizzat itiraf edip yanlışa düşmesi durumunda kendisinin uyarılmasını da beklediğini söyler. Şah Melik Bahadır'dan aldığı işaretin mücebince kapsamlı şerhe başladığını ve eserine *er-Reşâd fî şerhi'l-İrşâd* ismini verdiğini dile getirir.¹¹⁵

2. Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv

Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv, Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) oğlu için yazdığı *el-Misbâh fî'n-nahv* isimli kitabının şerhidir.¹¹⁶ Taşköprizâde, Musannifek'in 824 (1421) yılında yirmi bir yaşında kaleme aldığı¹¹⁷

¹¹⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 2.

¹¹⁵ Musannifek, **er-Reşâd-Atıf Efendi**, vr. 2b; Musannifek, **er-Reşâd**, s. 2.

¹¹⁶ Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 100.

¹¹⁷ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: II, s. 1708; Taşköprizâde, **Miftâhu's-saâde**, C: I, s. 187.

Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv adlı eseri için övgülerde bulunur.¹¹⁸ Bu eser, doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹¹⁹

a. Şerhedilen Eser *el-Misbâh fî'n-nahv*

el-Misbâh fî'n-nahv, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *Mietü âmil*, *et-Tetimme* ve *el-Cümel fî'n-nahv* adlı nahiv eserlerinin muhtasarı mahiyetinde olup Mutarrizî (ö. 610/1213) tarafından oğlu için kaleme alınmıştır.¹²⁰ Osmanlı medreselerinde okutulan meşhur nahiv eserlerinden¹²¹ biri olan *el-Misbâh*, yüksek lisans¹²² ve doktora¹²³ tezleri olarak çalışılmıştır.

el-Misbâh, talebeler ve ilim mahfillerinde çok beğenilmiş ve *el-Misbâh* üzerine çok sayıda âlim tarafından şerh ve hâşiye çalışmaları yapılmıştır. Taceddin el-İsferâyînî'nin *ed-Dav'u Şerhu'l-Misbâh* eseri Leknev'de 1850'de, Hasan Paşa el-Esved'in *el-İftitâh fî şerhi'l-Misbâh*'ı¹²⁴ Ahmed Hâmid tarafından Nablus'ta 1990'da

¹¹⁸ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 179.

¹¹⁹ Abdülaziz b. Muhammed b. Nefcân el-Harbî, “Şerhu'l-Misbâh li Ali b. Mecdiddîn Muhammed b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şehîr bi Musannifek (803-875)”, **İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1427/2006.

¹²⁰ M. Sadi Çöğenli, “Mutarrizî”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2006, C: XXXI, s. 376; el-Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhaneddin Nasır b. Abdüsseyyid b. Ali, **Kitâbü'l-Misbâh fî'n-nahv**, thk. Makbûl Ali en-Nî'me, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1993, s. 23, 24, 48; el-Kunnûci, **Ebcedü'l-ulûm**, C: II, s. 564; Nâsır b. Ebi'l-Mekârim el-Mutarrizî, **el-Misbâh fî'n-nahv**, thk. Yâsin Mahmûd el-Hatîb, râcaahu Mâzin el-Mübârek, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 1997, s. 7, 17, 38.

¹²¹ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/1, s. 284, 285, 290; Betül Can, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar”, DOI: 10.7827/Turkish Studies, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 12636, Volume 12/34, s. 492, 494.

¹²² Ali Yılmaz, “Nasır b. Abdisseyyid al-Mutarrizi ve al-Misbah Adlı Eseri”, **Atatürk Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum, 1996.

¹²³ Muhammad-Afzal Abid, “al-Misbâh fî al-Nahw By Nâsir al-Dîn al-Mutarrizî al-Nahwi (d. 610/1213) A Critical Edition of the Text with the Life History of the Author”, Birleşik Krallık, **Durham Üniversitesi Sanat ve Beşerî Bilimler Fakültesi Modern Diller ve Kùltürler Bölümü Doktora Tezi**, 2010.

¹²⁴ Hüseyin Yazıcı, “Hasan Paşa, Hayatı, Eserleri ve Al-İftitah Fî Şarh Al-Misbah'ı”, **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 1989; Ma'an Yahya Muhammed el-Abâdî, “el-İftitâh Şerhu'l-Misbâh Hasan Paşa b. Alâeddin el-Esved”, **Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi**, 1424/2003.

neşredilmiştir. Hacı Baba Tosyevî'nin (ö. 871/1466) *Hulâsatü'l-i'râb*'ı¹²⁵ ile Muslihuddin Mustafa b. Şa'bân Sürûrî'nin (ö. 969/1562) *Şerhu'l-Misbâh fi'n-nahv*¹²⁶ adlı şerhleri yeterince tanınmaktadır.¹²⁷

el-Misbâh, beş bölümden oluşmaktadır. *el-İstılâhâtü'n-nahviyye* (nahiv terimleri) başlığı altındaki ilk bölümde isim, fiil, harfın tarifleri ve özelliklerinden bahsedilir. İkinci bölüm *el-Avâmilü'l-lafzîyyetü'l-kıyâsiyye* (lafzî kıyasî âmiller), üçüncü bölüm *el-Avâmilü'l-lafzîyyetü's-semâiyye* (lafzî semâî âmiller), dördüncü bölüm *el-Avâmilü'l-ma'neviyye* (manevî âmiller), beşinci ve son bölüm *fusûl mine'l-Arabiyye* (Arapçaya dair çeşitli başlıklar) olup marife-nekre, müzekker-müennes, te'kid, sıfat ve i'râb çeşitlerinden bahsedilir.¹²⁸

b. *el-Misbâh fi'n-nahv*'in Müellifi Mutarrizî

538 (1143) yılında Hârizm'in merkezi Cürcânîye'de (Gürgenç) dünyaya gelen Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî (ö. 610/1213) Bağdat dil ekolünün tanınmış temsilcileri arasında sayılmaktadır.¹²⁹ Hârizm Türkçesini bildiği ve Türk asıllı olduğu zannedilmektedir. Babası başta olmak üzere Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) talebelerinden Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bakkâlî (ö. 562/1167) ve Muvaffak el-Mekkî (ö. 568/1172) gibi birçok âlimden sözlük, dil, edebiyat ve dinî dersler alan Mutarrizî *halîfetü'z-Zemahşerî* lakabı ile de tanınmaktadır. İtikadda mezhebi Mutezile, ameldeki mezhebi ise Hanefî'dir. İyi bir eğitimci olarak tanınan Mutarrizî, Arapça öğretmek için oğlu Cemâleddin Ali'ye önce Kur'ân'ı ezberletmiş, sonra sözlük çalışması olan *el-İknâ* adlı risâle yazmış ve okutmuştur. Daha sonra nahiv ilmine dair olan *el-Misbâh* adlı eserini yine oğlu için kaleme almıştır. Hanefî fakihlerinden Şemsü'l-Eimme el-Kerderî (ö. 642/1244) ile Kâsım b. Hüseyin el-

¹²⁵ Adnan Azzi, "Hacı Baba İbn İbrahim et-Tusutî'nin Hulâsatü'l-İrab fî Şerhi'l-Misbâh Adlı Eserin Tahkiki", **Trakya Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Edirne, 2017.

¹²⁶ İsmail Güleç "Sürûrî Muslihuddin Mustafa", **DİA**, İstanbul, TDV, 2010, C: XXXVIII, s. 170-172.

¹²⁷ Aladdin Gültekin, "el-Mutarrizî'nin el-İknâ Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Samsun, 2011, s. 51.

¹²⁸ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 37, 38.

¹²⁹ Tantâvî, **Neşetü'n-nahv**, s. 208.

Hârizmî, Mutarrizî'nin öğrencileri arasında yer almaktadır.¹³⁰ Sözlük alanındaki *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib* adlı eseri doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹³¹

c. *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv*'ın Yazma Nüshaları

Musannifek'e ait müellif hattı nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 5032'da bulunmaktadır. Bu eser, 275*180 (200*150) mm. ebadında 125 varak olup her varak 22, 23, 24, 25 olmak üzere muhtelif satırdadır. Miklablı, şirazeli, kahverengi meşin bir cilt içindedir. Yazısı nesih olup *el-Misbâh* metni, şerhten kırmızı renkli çizgilerle ayrılmıştır.

Eserin başı şu şekildedir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ عِلْمَ النُّحُوِّ مِفْتَاحاً لِحَلِّ عَوِصَاتِ كَلَامِهِ وَكَلِمَاتِهِ وَمَصْبَاحاً لِيُسْتَضَاءَ بِضَوْئِهِ فِي مَعْرِفَةِ أَحَادِيثِ نَبِيِّهِ وَمُعْجَزَاتِهِ، وَأَمْرَ عِبَادِهِ بِأَنْ يَدْعُوا لَهُ بِأَحْسَنِ أَسْمَائِهِ وَصِفَاتِ كَمَالِهِ، وَمَنْ شَاءَ مِنْهُمْ خَبَّرَهُ عَلَى حُرُوفِ الْكَانُنَاتِ، لِيَكُونَ فَاعِلاً بِأَفْعَالِهِ، وَرَفَعَ بِرَأْفَتِهِ غِشَاوَةَ الْغَمَةِ عَنْ بَصَائِرِ أَهْلِ الْوُدَادِ، وَنَصَبَ لَهُمْ طَرِيقاً قَوِيماً هُوَ أَقْوَمُ مَنَاهِجِ الرِّشَادِ. فَسَبَّحَانَ مَنْ لَهُ الْعِزَّةُ وَالرَّفْعَةُ، حَيْثُ أَبْدَأَ الْخَلْقَ وَأَعَادَ وَأَظْهَرَ دِينَ حَبِيبِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. ثُمَّ أَشَادَ وَمَنْ تَصَدَّى لِمَعَارِضِهِ فَقَمَعَ وَأَبَادَ، مَنْ أَطَاعَهُ بِالْإِخْلَاصِ مِنَ الْعِبَادِ فَأَعَزَّهُ كَمَا أَرَادَ. وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى أَفْضَلِ مَنْ بَعَثَهُ فَأَسَادَ، وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الَّذِينَ رَفَضُوا عَنِ الْأَرْضِ الْفَسَادَ وَعَلَى مَنْ تَبِعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ التَّنَادِ. وَبَعْدُ:....

Eserin sonu şu şekildedir.

...فلقد وفقَّ اللهُ عَزَّ سُلْطَانُهُ وَجَلَّ بَرَهَانُهُ عَبْدَهُ الضَّعِيفَ شَيْخَ عَلِيِّ بْنِ مَجْدِ الدِّينِ ابْنَ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودِ بْنِ الشَّهْرُودِيِّ الْبِسْطَامِيِّ وَفَقَّهَ اللَّهَ لَمَّا يَحْبُّهُ وَيَرْضَاهُ، وَحَقَّقَ مَسْئُولَهُ وَمَأْمُولَهُ فِي أَوْلَادِهِ وَأَخْرَاهُ وَجَعَلَ سَعْيَهُ هَذَا سَعْيًا مَشْكُوراً وَعَمَلَهُ عَمَلاً مَبْرُوراً وَحِطَّ عَنْهُ بِذَلِكَ أَوْزَارَهُ وَأَثْقَالَهُ وَحَقَّقَ بِفَضْلِهِ الْوَاسِعِ أَمَالَهُ وَأَصْلَحَ بِكَرَمِهِ الْكَرِيمِ أَعْمَالَهُ وَأَعْمَالَهُ لِتَحْرِيرِ هَذِهِ الْفَوَائِدِ، وَتَحْقِيقِ هَذِهِ الْفَرَائِدِ بِعِبَارَاتٍ رَائِقَةٍ وَسْتِعَارَاتٍ شَائِقَةٍ، مَعَ إِضَافَاتٍ شَرِيفَةٍ، وَتَصَرُّفَاتٍ غَرِيبَةٍ عَجِيبَةٍ، صَارِفاً رِيعَانَ شَبَابِيٍّ وَعَنْفَوَانَ عَمْرِيٍّ إِلَى تَكْمِيلِ هَذِهِ الْأُمُورِ، قَاطِعاً التَّفَانِيَّ عَنْ مَوَاقِعِ الظُّلْمَةِ إِلَى مَوَاقِعِ النُّورِ، حِينَ كَانَ أَتْرَابِيٍّ مُشْتَغِلاً بِذَاتِ الدُّنْيَا، مُنْتَظِلِينَ مَنْ لَذِيذٍ إِلَى لَذِيذٍ يُلْتَذُّ بِهِ وَيُهْوَى رَاجِئاً مِنَ اللَّهِ ذِي الْفَضْلِ وَالْإِحْسَانِ أَنْ يُبَيِّضَ وَجْهِي يَوْمَ تَبْيِضُ وَجُوهٌ وَتَسْوَدُ وَجُوهٌ - وَلَقَدْ قُضِيَ ذَلِكَ فِي

¹³⁰ Çöğenli, a.g.md., C: XXXI, s. 375, 376; Ali Yılmaz, "Mutarrizî ve Misbah'ı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı: 3, s. 463-465.

¹³¹ M. Sadi Çöğenli "el-Mutarrizî ve el-Mugrib Fî Tertîbi'l-Mu'rib'in Edisyon Kritiği", *Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Erzurum, 1986.

غرة شهر الله المبارك شوال، سنة أربعٍ وعشرين وثمانمئةٍ من الهجرة النبوية على صاحبها الصلاة والتحية، بالمدرسة المباركة المشهورة الموسومة بالمدرسة الغياثية الواقعة في بطن دار السلطنة بهراء، حماها الله عز وجلّ من جميع الآفات والعاهات، ولقد كان هذا الفقير يومئذٍ إحدى وعشرين سنةً، فله الحمد أولاً وآخراً، وظاهراً وباطناً.

Eserin Türkiye kütüphanelerinde 215 civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Burada birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin nr. 0419, Aşir Efendi nr. 0365, 0367, Ayasofya 4828; Beyazıt Devlet Kütüphanesi nr. 6405, 6451, 6452, 6502 (üç nüsha), 6537, 6545, 6546, 6547 ve daha pek çok nüsha bulunmaktadır.

d. Şerh Sebebi

Musannifek, *el-Misbâh fi'n-nahv* adlı eseri şerh etme sebebini çalışmasının mukaddime bölümünde dile getirmektedir. Gençlik dönemini geride bıraktığı bir dönemde *el-Misbâh*'ın lafızlarını çözmek, siyak sibak bağlantısı yapmak suretiyle muhtasar bir şerh çalışması yaptığını ifade etmektedir. Ne var ki yaptığı bu şerhin, ilim mahfillerinde tedris ve tahkiki yapıldığı için daha fazla tafsilata ve tedkike ihtiyaç duyulduğuna şahit olmuştur. Zira diğer şerhler ya *el-Misbâh fi'n-nahv* adlı eserin müşkilleri çözmekte yetersiz ya da nakiller yapmaktan ibaret olup metne önemli katkılar yapmaktan uzak görünmektedir. Bu amaçla ilim ehlinin kendisinden söz konusu eseri tekrar şerhederek önceki muhtasar şerhini daha fazla açmasını talep etmişlerdir. Esasında ilmî meşguliyetleri, dönemin hadiseleri gibi mânilerine rağmen Allah, kalbine bir genişlik vermiştir. Allah'ın lütfu olan bu genişlik sayesinde büyük iş olarak nitelendirdiği şerhe muvaffak olduğunu beyan etmektedir.¹³² Yaptığı şerhin gönüllere ferahlık verip akılları hayrete düşüreceğini eserinde yer yer dile getirmektedir.¹³³

¹³² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 2.

¹³³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 645.

3. Şerhu Lübâbi'l-irâb

Musannifek'in *Şerhu Lübâbi'l-i-râb*'ı, Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî'ye (ö. 684/1285) ait *Lübâbü'l-i-râb* adlı kitabın şerhidir.¹³⁴ Bu eserin adı konusunda kaynaklarda farklı isimlere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda *Lübbü'l-elbâb*,¹³⁵ *Şerhu'l-Lübâb*¹³⁶ şeklinde geçmektedir. Eserin adının *Şerhu Lübâbi'l-i-râb* olduğunu güçlendiren hususlardan biri şudur. Musannifek, kendisine ait diğer eserlerde bu eserine atıfta bulunduğunda *Şerhu Lübâbi'l-i-râb* ismini zikretmektedir. Örneğin *Kitabu'l-hudûd ve'l-ahkâmi'l-fikhiyye* adlı eserinde *وتحقيقه إلى كتابنا شرح ليا ب الإعراب* “meselenin tahkiki *Şerhu Lübâbi'l-i-irâb* kitabımızdadır” şeklinde zikretmektedir.¹³⁷ Musannifek'in *Şerhu Lübâbi'l-i-râb*'ı doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹³⁸

Musannifek, bu eserini iki aşamada telif etmiştir. Önce Herat'ta Hicrî 827 (1424) yılının Şevval ayının başlarında kendi ifadesiyle müsvedde olarak kaleme almaya başlamıştır.¹³⁹ Hicrî 9 Şaban 829 (16-06-1426) yılında tamamlamıştır. Musannifek, eseri tamamladığında 26 yaşındadır. Eserin ikinci kez telif edilmesi aşaması ise Konya'da gerçekleşmiştir. Kendi ifadesiyle özetleme, arındırma ve karalamadan temize çekme işlemini Hicrî 858 yılı Ramazan ayında başlamış, 859 yılının Razaman ayının 28'i Cuma günü (11-09-1455) tamamlamıştır.¹⁴⁰ Bu iki aşama

¹³⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, C: VI, s. 4312.

¹³⁵ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735.

¹³⁶ Yazıcı, *a.g.md.*, s. 49.

¹³⁷ Musannifek, *Kitâbu'l-Hudûd ve'l-ahkâmi'l-fikhiyye*, thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, eş-Şeyh Ali Muhammed Mu'arrid, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1991, s. 11.

¹³⁸ Eserin başından merfûât kısmının sonuna kadar Abdülaziz b. Salih b. Abdullah el-Ömerî, mansûbattan kitabın sonuna kadar Muhammed b. Abdurrahman el-Harîf, Riyad İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye Üniversitesi'nde doktora tezi olarak çalışmışlardır. Bkz. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, “Şerhu Lübâbi'l-i-râb min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti'l-merfûât”, **İmam Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1428/1429; Muhammed b. Abdurrahman el-Harîf, “Şerhu Lübâbi'l-irâb mine'l-mansûbat ilâ nihâyeti'l-kitâb”, **Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1428/1429.

¹³⁹ Mecdî Mehmed Efendi eserin telif tarihi olarak 828 (1424) senesini zikreder. Zikredilen tarih ile muhtemelen Musannifek'in Herat'taki ilk telifi kast edilmektedir. Mecdî, *Hadâiku'ş-şekâik*, C: I, s. 186.

¹⁴⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Lübâb*, vr. 727a.

arasında yaklaşık otuz yıl bulunmaktadır. Elimizde olan nüsha, gözden geçirilmiş son nüshadır.

a. Şerhedilen Eser *Lübâbü'l-i'râb*

Musannifek'in şerhini yaptığı *Lübâbü'l-i'râb* adlı eser, Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî'ye (ö. 684/1285) aittir. İsferâyînî *Sâhibü'l-lübâb* (صاحب اللباب) ve *Sâhibü'd-dav'* (صاحب الضوء) lakabları ile de tanınmaktadır. Eser, bir mukaddime ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde i'râb, ikinci bölümde murab, üçüncü bölümde âmiller, dördüncü ve son bölümde ise i'râbla ilgili hususlar ele alınmıştır. Şevkî el-Mearrî tarafından tahkik edilen İsferâyînî'nin eserinin kapağında *el-Lübâb fî ilmi'l-i'râb* ifadesi kullanılmakla beraber muhakkık müellifi tanıttığı bölümde bu eserin adını *Lübâbü'l-i'râb* olarak zikreder ve el-İsferâyînî'nin birçok kişi tarafından karıştırılan *Lübbü'l-i'râb* adında bir başka eserinin olduğu bilgisini verir.¹⁴¹ *Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb*, İsferâyînî'nin nahve dair muhtasar bir başka çalışması olup diğer eserinin ismiyle karıştırılmaktadır.¹⁴²

b. *Lübâbü'l-i'râb*'ın Müellifi İsferâyînî

Kaynaklarda Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî'nin (ö. 684/1285) hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunamamaktadır.¹⁴³ Süyûtî (ö. 911/1505)

¹⁴¹ Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî, *el-Lübâb fî ilmi'l-i'râb*, thk. Şevkî el-Mearrî, Beyrut, Mektebetü Lübnan nâşirûn, 1996, s. 5.

¹⁴² Kâtib Çelebi, Beydâvî'ye ait aynı isimdeki eserden farklı bir eser daha olduğunu ve başında الحمد لله ifadelerinin bulunduğunu zikreder. Bu eser, Esmâ binti Abdillâh el-Ğamidî tarafından Cidde'de bulunan Kral Abdülaziz Üniversitesi Eğitim Fakültesinde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Nâsiruddîn Abdullah bin Ömer el-Beydâvî'ye (ö. 685/1286) ait olan *Lübbü'l-elbâb* adlı eser, bir Osmanlı âlimi olan Muhyiddin Muhammed bin Beyr Ali er-Rûmî el-Biriklî (ö. 981/1573) tarafından *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb* adıyla şerh edilmiş ve Hamdi el-Cibâlî tarafından 1997 yılında Filistin Necah Vatan Üniversitesinde tahkik edilmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C: II, s. 1543; Muhyiddin Muhammed bin Beyr Ali er-Rûmî el-Biriklî, *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb*, önsöz, Amman, Dâru'l-me'mûn, 2012, s. 4. *Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb* isimli 152 varak bir yazma eser İbn Hişam'a nisbet edilmektedir. Bkz. (çevrimiçi erişim tarihi: 31.12.2019) <https://www.alukah.net/library/0/107168/>

¹⁴³ TDV DİA maddeleri arasında rastlayamadığımız İsferâyînî'nin (ö. 684/1285) hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Bedri Abdülcelil, *Tâcuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî ve menhecühü fî dersi'n-nahvi*, Beyrut, Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 1984.

Buğyetü'l-vuât adlı eserinde İsferyâînî'nin hayatına dair bir bilgiye ulaşamadığından bahsetmektedir.¹⁴⁴ Bağdâdî, İsferyâînî'ye ait *Dav'ü'l-miftâf fi'l-meânî* ve *Lübâbü'l-i'râb fi'n-nahv* eserleri zikretmektedir.¹⁴⁵ İsferyâînî'nin diğer eserleri arasında Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ı üzerine yaptığı *Dav'ü'l-Misbâh fi şerhi'l-Misbâh*, *Fâtihatü'l-i'râb fi i'râbi'l-fâtiha*, *Risâle fi'l-cümleti'l-haberîyye*, *Risâle fi şerhi'l-Kasîdeti't-tantarâniyye* bulunmaktadır.¹⁴⁶

c. *Şerhu Lübâbi'l-i'râb*'ın Yazma Nüshaları

859 (1455) yılında Konya Meram'da müellif hattıyla yazılan *Şerhu Lübâbi'l-i'râb* Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 5004 demirbaş numaralı kayıtlıdır. Eser 282*175 (170*120) mm. ebadında 726 varak olup, her varakta 17 veya 18 satır bulunmaktadır. 1a nolu sayfada Musannifek'in vakıf kaydı vardır. Koyu kahverengi, şemseli, şirazeli meşin bir cilt içindedir. Yazısı nesih olup, kenarı yer yer hâşiyeli ve serlevha tezhiblidir.¹⁴⁷

Eserin başı şu şekildedir.

بسم الله الرحمن الرحيم إِنَّ أَحَقَّ مَا يُضْمَرُ قَبْلَ الذِّكْرِ فَضْلُ الْاِفْتِتَاحِ بِالْخِتَامِ وَأَحْسَنُ مَا يُسْتَكْشَفُ عَنْ وَجْهِ خِرَائِدِهِ اللَّثَامُ حَمْدُ اللَّهِ عَلَى مَا لَمْ يَتَعْصَبْ فِي حَلَبَاتِ الْعِدِّ عَاطِفُهَا مِنْ مَعْطُوفِهَا وَلَمْ يَزَلْفَ بِعَنَائِهِ الْأَزْلِيَّةَ مَدْعُمُهَا مِنْ مَحْذُوفِهَا، عَلَى أَنْ نَظْمَنَا فِي سَلَكِ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ، وَبَعْدَنَا عَنِ الْاِنْهَمَاكِ فِي طَرِيقِ الْاِعْتِسَافِ بِالْعَصْبِيَّةِ، وَهَدَانَا إِلَى الْاِقْتِبَاسِ مِنْ أَنْوَارِهِمْ، وَجَعَلْنَا مِثْنَ يَعْشُو إِلَى ضَوْءِ نَارِهِمْ، رَزَقْنَا مَلَكَهَا الَّذِي تَقَوَّمَ بِهِ اللِّسَانُ فِي الْبَيَانِ، وَوَقَّفْنَا لِلارْتِقَاءِ إِلَى مَدَارِجِ حَقَائِقِ الْقُرْآنِ، أَخَذْتُ بِنَا عَنِ الْمَجْهَلِ الْمَتَعَسِفِ إِلَى سَوَاءِ السَّبِيلِ، وَصَرَفْتُنَا عَنِ الْأَجْنِ الْمَطْرُوقِ إِلَى النَّمِيرِ شَفَاءَ الْغَلِيلِ.

¹⁴⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 2 cilt, Matbaatü isâ el-bâbî, C: I, s. 219.

¹⁴⁵ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: II, s. 134.

¹⁴⁶ Muhakkık, *Lübâbü'l-i'râb* eserinden başka genelde karıştırılan *Lübbü'l-i'râb* adında bir eserin daha olduğunu zikreder. Bkz. İsferyâînî, **el-Lübâb fi ilmi'l-i'râb**, önsöz, s. 5.

¹⁴⁷ Muhakkık çalışmasında üç nüshayı esas almıştır. İlki müellif hattı olan Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 5004, ikincisi Yusuf bin Hasan el-Hiblânî tarafından istinsah edilen Kazasker Muhammed Murad Molla Kütüphanesi nr. 1705, üçüncüsü ise Ragıp Paşa nr. 1361 nüshalarıdır. Ragıp Paşa 1361 nr. nüshasında çok sayıda eksikler ve bazı yazım hataları bulunduğunu da ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Musannifek, **Şerhu Lübâbi'l-i'râb**, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, önsöz, s. 98.

والصلاة والسلام على محمد الذي أعرب بكلمته بدائع النكت من مكامنها وأغرب بمعجزته عجائب الدّين من معادنها البشير الذي خُفّ من بني عدنان بالجمام والأرحاء، النذير الذي بُتّ من سلالة قريش من سرّة البطحاء، وعلى آله الذين بهم قامت قناة الدين واشتدّ كاهله، وأصحابه الذين بهم اسودّ وجه الكفر، وعُزّي أفراسه ورواحله...

Eserin sonu şu şekildedir.

...وبذلنا جهدنا جعل سعيي مشكوراً يوم لا ظل إلا ظله، وأن يمطر علي من غفرانه وبّله وظله، ثم أسأله ألا يجعل عملي هذا بقباقا، وكدي [هذا] مَقْمَاقا، وأن ينفع به المستفيدين، وأن يجعله ذخراً لنا يوم الدين، ولئن /فانتني من الناس الثناء الجميل في العاجل فحسبي ما أرجو من الثواب الجزيل في الآجل، ولقد اتفق تلخيص هذا الشرح وتنقيحه ونقله من السواد إلى البياض بظاهر مدينة قونية بوادي مرام، حماها الله تعالى عن كل آفة وبليّة إلى يوم القيام، وتيسر إتمامه يوم الجمعة، وهو الثامن والعشرون من شهر الله المبارك رمضان عمت ميامنه، بتاريخ سنة تسع وخمسين وثمانمائة، وقد كان افتتاح تنقيحه ونقله من السواد بالمدينة المذكورة في شهر رمضان الواقع بتاريخ سنة ثمان وخمسين وثمانمائة، وقد كان إتمام تأليفه وتسويده بدار السلطنة هراة حرسها الله تعالى عن النكبات في تاسع شعبان لسنة تسع وعشرين وثمانمائة، وقد كان افتتاح تأليفه هناك في أوائل شوال سنة سبع وعشرين وثمانمائة، وأنا مؤلفه الفقير المفتقر إلى رحمة الله وغفرانه شيخ علي بن مجد الدين بن محمد بن مسعود بن محمود الشاهرودي البسطامي وفقه الله لما يحبه ويرضاه، وأعطاه سؤله ومُنِيته في آخرته وأولاه، وجعل سعيه هذا سعيّاً مشكوراً، وعمله عملاً مبروراً، وحط عنه بذلك أوزاره وأثقاله، وحقق بفضل الواسع آماله، وأصلح بكرمه الكريم أفعاله وأعماله..

Bu eserin diğer yazma nüshaları Murad Molla Kütüphanesi nr. 1705, Feyzullah Efendi Kütüphanesi nr. 1988, Ragıp Paşa Kütüphanesi nr. 1361; Nuru Osmaniye Kütüphanesi nr. 4594; Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa nr. 1494'te bulunmaktadır. Millet Kütüphanesi Feyzullah 1988 nolu nüshada eserin adı *Şerhu Lübbâbi'l-i'râb* olarak zikredilmektedir.

d. Şerh Sebebi

Musannifek, İsferyânî'nin *el-Lübbâb fî ilmi'l-i'râb* adlı eserinde öncekilerin kitaplarında bulunmayan ve insanı hayrete düşüren enteresan bilgiler bulunduğunu söyler ve kaynağı bilinmeyen bir beyitle över: “*bir kitap ki, anadan doğma âma biri üzerinde düşünse gözleri açılır, kabirdekilere götürülse ölümler canlanır*”. Bu özelliklerinden dolayı uzman zeki kişilerce elden ele dolaşarak yeryüzünün doğusunu da batısını da aydınlatan bir güneş misali, âlimler nezdinde haklı şöhrete eriştiğini zikreder. Belâgat ve yüksek mana sırlarına sahip bu metnin şerhiyle birçok kişinin

meşgul olduğunu ancak yetersiz kaldıklarını ifade eder. Kendisinin ilahî yardım başta olmak üzere çok uzun bir zaman araştırma ve gayretler sonucu nadir inciler değerinde olan şerh çalışmasının vücut bulduğunu dile getirir. Bu çalışmada dirayet ve rivayetin her ikisini de başarılı bir şekilde kullanmıştır.¹⁴⁸ Şerh çalışmalarının öncelikli sebepleri arasında yer alan, kapalı ifadeleri açmak, müşkil yerlerdeki sorunları gidermek bu çalışmanın da sebeplerindendir. Özetle inciler misali edebiyat ve belâgat sanatlarını haiz olan bu eseri şerh etme hususunda diğer şarihlerin yetersiz oluşu Musannifek'in şerh çalışmasındaki ana gerekçelerinden biridir. Musannifek'in şerh çalışmasında bu amaçları gerçekleştirdiği ve İsferyânî'nin *el-Lübâb*'ındaki edebî üslûba uygun bir tarzda eser ortaya koyduğu söylenebilir.

B. Belâgat İlmine Dair Eserleri

Musannifek'in sözü geçen gramer eserlerinin yanında Arap dilinde belâgat ilmine dair eserleri de bulunmaktadır. Belâgat ilmine dair eserleri *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li't-Teftâzânî*, *Hâşiye alâ'l-Misbâh Şerhi'l-Miftâh*'tır.

Hâşiye ale'l-Mutavvel

Musannifek'in belâgat ilmine dair eserlerinden olan *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, Sadeddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1398) *el-Mutavvel*¹⁴⁹ adlı eserinin hâşyesidir.¹⁵⁰ Bu eser yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁵¹ Musannifek bu eserini

¹⁴⁸ Musannifek, *Şerhu Lübâbi'l-i'râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 6.

¹⁴⁹ *el-Mutavvel*, Hatîb el-Kazvînî'ye ait *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eser üzerine Teftâzânî'nin yaptığı şerhtir. *Telhîsü'l-Miftâh* ise Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserin belâgatla ilgili bölümüne dairdir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-ulûm", *DİA*, İstanbul, TDV, 2005, C: XXX, s. 20, 21.

¹⁵⁰ YAZICI, **a.g.md.**, s. 49; Bağdâdî, **Hedîyyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 735; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312; İbrahim Şaban, "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri", **Şarkiyat Mecmuası**, Sayı:17, 2011, s. 111; İbrahim Şaban, "Türk Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)", **İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007, s. 21.

¹⁵¹ Elbera Eldih, "Musannifek'in Hâşiye 'Ale'l-Mutavvel Adlı Eserinin Tahkiki", **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2019.

832/1428 yılında yazmıştır.¹⁵² Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4585'teki nüshanın zahriyesinde *müellif hattı* ifadesi bulunmaktadır. Konya Yusuf Ağa kütüphanesi nr. 5531 kayıtlı ve 421 varaklı yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁵³ Esad Efendi nr. 2974; Şehid Ali Paşa nr.2187; Turhan Valide Sultan nr. 284; Hamidiye nr. 1234; Pertev Paşa nr.528; Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt nr. 6079; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa nr.1028-1034; Nuru Osmaniye Kütüphanesi nr. 4422; Atıf Efendi Kütüphanesi nr. 2333, 2340; Tire Kütüphanesi Necip Paşa Vakfı nr. 434; Manisa Halk Kütüphanesi nr. 1918; Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi nr. 1788'de nüshaları vardır. Damat İbrahim nr. 1017'de bulunan nüshanın ilk üç satırı, müellif tarafından teberrüken yazılmıştır.

Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li't-Teftâzânî

Musannifek'in *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li't-Teftâzânî* adlı eseri Sadeddîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *Şerhu'l-Miftâh*'ı üzerine 834 yılında yazdığı bir hâşiyedir.¹⁵⁴ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa nr. 859'da, Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi nr. 006039-III'da nüshaları vardır.

Hâşiye alâ'l-Misbâh Şerhi'l-Miftâh

Hâşiye alâ'l-Misbâh Şerhi'l-Miftâh, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *el-Misbâh* adlı eserinin hâşiye türünde bir şerhidir. *el-Misbâh* ise Sekkâkî'nin (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-'ulûm* adındaki eserinin üçüncü kısmının şerhidir.¹⁵⁵ Musannifek bu eserini Karaman'da 850/1447 yılında kaleme

¹⁵² Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 175.

¹⁵³ Muhakkık Elbera Eldih, Konya Yusuf Ağa nüshasının, müellif hattı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Elbera Eldih, *a.g.t.*, önsöz, s. 46.

¹⁵⁴ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, İstanbul, TDV, 1997, C: XVI, s. 421; Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmiu's-şürûh ve'l-havâşî: mu'cemun şâmilün li-esmai'l-kütübi'l-meşrûhâti fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûhihâ*, 3 cilt, Ebû Dabî, el-Mecmaü's-sekâfî, 1425/2004, C: III, s. 1772.

¹⁵⁵ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 101; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 187; Yüksel Çelik, "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Dilciliği ve Dilciliğine Yöneltilen Tenkitler ve Tahlili", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, sayı: 10, s. 147; İbrahim Şaban, *a.g.m.*, s. 111; İbrahim Şaban, "Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap

almıştır.¹⁵⁶ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Ağa Camii nr. 159; Kılıç Ali Paşa nr. 858; Damat İbrahim Paşa nr. 1011, 1012, 1013, 1014, 1016; Şehit Ali Paşa nr. 2207, 2208, 2215; Hacı Selim Ağa nr.1093; Kadızâde Mehmed nr. 443; Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt nr. 6001; Tire Kütüphanesi Necip Paşa nr. 438; İzmir Milli Kütüphanesi nr. 1747; Âtîf Efendi Kütüphanesi nr. 2301, 2339, 2340; Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu ilçe Halk Kütüphanesi nr. 747, Medine Şeyhulislam Arif Hikmet Kütüphanesi nr. 415/97’de nüshaları mevcuttur.

C. Tefsir İlmine Dair Eserleri

Musannifek, Kur’ân ilimlerine dair *Mülteka’l-bahreyn* ile *Hâşiye ale’l-Keşşâf* adlı eserler kaleme almıştır. Her iki eser hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Mülteka’l-bahreyn

Zâhir ve bâtın ilimleri kuşattığı için iki ummanın kavuştuğu yer anlamına gelen *Mülteka’l-bahreyn* adlı tefsir, *Kitâbüş-şifâ fî tefsîri Kelâmillâhi’l-münzel mine’s-semâ* ismiyle de anılmaktadır.¹⁵⁷ Musannifek, bu eserinde Fatih sûresini tefsir etmiş ve eserini Fatih Sultan Mehmed’e ithaf etmiştir.¹⁵⁸ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 636’da müellif hattı bir nüshası mevcuttur.¹⁵⁹

Hâşiye ale’l-Keşşâf

Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf* adıyla şöhret bulmuş tefsirinin şerhidir.¹⁶⁰ Musannifek bu eserini 856/1452 yılında

Belagatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)”, **İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007, s. 21.

¹⁵⁶ Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 89.

¹⁵⁷ Bağdâdî, **Hediyyetü’l-ârifîn**, C: I, s. 735; Karaver, **a.g.m.**, s. 85.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, C: I, s. 458; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49; Ersin Çelik, “Fatih Sultan Mehmed Han’ın Emriyle Yazılan Farsça Tefsir “*Kitâbüş-şifâ fî tefsîri Kelâmillâhi’l-münzel mine’s-semâ*”, **Osmanlı Döneminde Tefsir (I)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2018, s. 131-160.

¹⁵⁹ Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

¹⁶⁰ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü’l-a’lâm**, C: VI, s. 4312; Bağdâdî, **Hediyyetü’l-ârifîn**, C: I, s. 735; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

kaleme almıştır. Eserin müellif nüshası Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Beyazıt nr. 701’de olup ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nr. 326’da nüshası mevcuttur.¹⁶¹

Kaynaklarda veya kataloglarda *el-Muhammediye fî tefsîri’l-Kur’ân*, *Tefsîru Musannifek*, *Tefsîru’l-â-yâti’s-selâse min sûreti’l-Bakara*, *Tefsîru ba’dı’s-Suver* adlı çalışmalar Musannifek’e nisbet edilmektedir. Bununla beraber bazı araştırmalar *Hâşiye ale’l-Keşşâf* adlı eserin dışında yer alan diğer tefsirlerin esasında aynı eser olduğu fakat farklı isimlerle anıldığı yönünde bir kanaat bildirmektedir.¹⁶²

D. Hadis İlmine Dair Eseri

Musannifek’in hadis ilmine dair *Şerhu’l-mesâbih* adlı bir eseri bulunmaktadır. *Şerhu’l-mesâbih*, İmam el-Ferrâ el-Begavî’nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu’s-sünne*’si üzerine Musannifek’in yaptığı bir şerh çalışmasıdır.¹⁶³ İmam el-Ferrâ el-Begavî’nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği ve içerisinde 4931 adet hadis bulunan *Mesâbihu’s-sünne* adlı eseri, İslâm dünyasında büyük bir şöhrete kavuşmuş ve üzerine kırktan fazla şerh çalışması yapılmıştır.¹⁶⁴ *Şerhu’l-mesâbih*’in Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 966’da müellif hattı nüshası mevcuttur.¹⁶⁵

E. Fıkıh İlmine Dair Eserleri

Musannifek hem Hanefî hem Şâfi fıkıh eğitimi almış ve aynı zamanda bu sahada eserler vermiş velûd bir müelliftir. Fıkıh sahasında *Şerhu’l-Hidâye*, *Kitâbu’l-hudûd ve’l-ahkâm*, *Kitabu’t-tahrîr şerhu kitâbi’l-Bezdevî fî usûli’l-fikh*, *Şerhu’l-Vikâye*, *Hâşiyetü’t-Telvîh*, *el-Vusûl fî ilmi’l-usûl* adlı eserleri kaleme almıştır. Tarifler

¹⁶¹ Karaver, **a.g.m.**, s. 79, 80.

¹⁶² Geniş bilgi için bkz. Karaver, **a.g.m.**, s. 79-87; Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 67, 68; Alsheikh, **a.g.t.**, s. 23-26.

¹⁶³ Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 101.

¹⁶⁴ İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbihu’s-Sünne”, **DİA**, Ankara, TDV, 2004, C: XXIX, s. 258.

¹⁶⁵ İSAM İlahiyat fakülteleri tezler kataloğu veri tabanı sorgulamasına göre bu eser, Taha Çelik tarafından Necmettin Erbakan Üniversitesi’nde “*Musannifek Alaaddin Ali b. Muhammed’in Şerhu’l-Mesâbih İsimli Eseri*” adıyla doçentlik tezi olarak çalışılmaktadır. Bkz. (çevrimiçi erişim tarihi: 12-12-2020) <http://ktp.isam.org.tr/>

ve ıstılahlar üzerinde duran Musannifek'in bu yönü fıkha dair eserlerinde de göze çarpmaktadır.¹⁶⁶

Şerhu'l-Hidâye

Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir el-Merğînânî'nin (ö. 593/1196) *el-Hidâye* isimli eserinin şerhidir.¹⁶⁷ Bu eserin bir bölümü yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁶⁸ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nr. 637; Fatih nr. 1965, 1966; Beyazıt nr. 2082; Amasya Beyazıt Kütüphanesi nr. 985/1'de nüshaları mevcuttur.

Kitâbu'l-hudûd ve'l-ahkâm

Kaynaklarda *el-Ahkâm ve'l-hudûd*,¹⁶⁹ *Hudûdu'l-ahkâm*¹⁷⁰ adıyla da geçmektedir. Fıkıh konularına göre tertip edilmiş, fıkıhtaki kavram ve ıstılahları tarif etmeyi amaçlayan bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye nr. 617/3, Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi nr. 002033-I'de nüshaları vardır.

Bu eser Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'arrid tarafından tahkik edilmiş ve 1991 yılında Beyrut'ta basılmıştır.¹⁷¹ Bu eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁷² Musannifek, fıkıh konularını dil ve tarifler çerçevesinde işlemiş, fıkıh ve dili, bir dil âlimi titizliğiyle harmanlamıştır. Bir örnek vermek gerekirse Musannifek, taharet bahsinde abdest âyeti ile abdestin farzlarından bahsederek fikhî bir hüküm olarak yüzü yıkamanın farz oluşunu beyan eder. Bu noktada yüzün ne olduğu ve sınırlarının nerelerden ibaret olduğu sorularını sorarak

¹⁶⁶ Ahmet Özel, **Haneffî Fıkıf Âlimleri**, 5. bs., Ankara, TDV, 2017, s. 191, 192.

¹⁶⁷ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312; Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 735; YAZICI, **a.g.md.**, s. 49.

¹⁶⁸ Mohammed Alsheikh, "Musannifek'in (v. 875/1470) Şerhül-hidâye Adlı Eserinin Kitâbu't-tahâre ve Kitâbu'l-hukuk ve Kitâbu'l-istihkâk Adlı Bölümlerinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi", **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2016.

¹⁶⁹ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 735.

¹⁷⁰ YAZICI, **a.g.md.**, s. 49.

¹⁷¹ Musannifek, **Kitâbu'l-Hudûd ve'l-ahkâmî'l-fikhiyye**, thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, eş-Şeyh Ali Muhammed Mu'arrid, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991.

¹⁷² Tuba Yeniçeri, "Alâaddîn Ali b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şahrûdî el-Musannifek ve el-Hudûd ve'l-Ahkâm el-Fikhiyye Adlı Eseri", **Selçuk Üniversitesi SBE Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi**, Konya, 2018.

konuyu işler. Benzer tarif açılımını *yıkamak* emri konusunda yaparak her bir meseleyi alt başlıkları ve tarifleri altında ele alır. Bu yönüyle döneminin özgün bir çalışmasını ortaya koymuştur.¹⁷³ Söz konusu tez çalışmasının doğu dilleri ve edebiyatları anabilim dalında yapılmış olması da bunun göstergelerinden biridir.

Musannifek, bu eseri kaleme almasındaki amacı, ilmin grift konularında izaha ve şerhe muhtaç duyulan konularda derli toplu bilgi sunmak olarak açıklar. Bu sayede, meselelerin zabtının, sağlamca elde edilmesinin, ezberlenmesinin ve iyice idrak edilmesinin herkes için daha kolay hâle geleceğini ifade eder. Bu çalışmasında çok faydalı sayısız bilgi bulunduğunu özellikle belirtir.¹⁷⁴

Kitabü't-tahrîr şerhu kitâbi'l-Bezdevî fî usûli'l-fıkh

Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahru'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûl* adındaki eseri üzerine Musannifek'in yaptığı şerhtir. Müellif bu eseri 850 (1446/1447) yılında kaleme almıştır.¹⁷⁵ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 1324'te bir nüshası mevcuttur.¹⁷⁶

Şerhu'l-Vikâye

Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî'nin (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl) *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*'si¹⁷⁷ üzerine Musannifek'in yapmıştığı bir şerh çalışmasıdır. *Şerhu'l-Vikâye*¹⁷⁸ adındaki bu eserini 839 (1435/1436) yılında Herat'ta kaleme almıştır.¹⁷⁹ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa nr.427; Fatih nr. 1873, 1874, 1875, 1876, 1879, 1877,

¹⁷³ Abdurrahman Atcıl, **The Formation Of The Ottoman Learned Class And Legal Scholarship (1300-1600)**, The University Of Chicago, Ann Arbor, ProQuest LLC, 2010, s. 294.

¹⁷⁴ Musannifek, **Kitâbu'l-Hudûd**, s. 8.

¹⁷⁵ Bağdâdî, **Hedîyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Habeşî, **Câmiu's-şürûh**, C: I, s. 197; Atcıl, **Ottoman Learned Class**, s. 243.

¹⁷⁶ Ferhat Koca, Murteza Bedir, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", **DİA**, İstanbul, TDV, 2007, C: XXXIV, s. 266.

¹⁷⁷ Müellifinin kimliği hususunda tartışmaların olduğu meşhur *el-Vikâye*, Hanefî fıkıh literatürünün "mütûn" olarak tanınan temel eserlerindendir. Geniş bilgi için bkz. Murteza Bedir, "Vikâyetü'r-rivâye", **DİA**, İstanbul, TDV, 2013, C: XLIII, s. 106-108.

¹⁷⁸ Bağdâdî, **Hedîyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312; Habeşî, **Câmiu's-şürûh**, C: III, s. 2156.

¹⁷⁹ Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 101.

1878; Râşid Efendi nr. 229; Şehid Ali Paşa nr. 860, 861; Laleli nr. 1066; Tire Kütüphanesi Necip Paşa Vakfı nr. 263, 264, Amasya Beyazıt Kütüphanesi nr. 985/2. 985/3'da nüshaları mevcuttur.

Hâşiyetü't-Telvîh

Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346), Ebü'l-Usr Fahrulislam el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-vusûl*'üne benzer mahiyette fıkıh usûlüne dair *Tenkîhu'l-usûl*¹⁸⁰ adında bir eser yazmıştır. Sadeddîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792), Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl*'u üzerine *et-Telvîh* adında bir hâşiye yazmıştır.¹⁸¹ Musannifek de Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'i üzerine bir hâşiye yazmıştır.¹⁸² Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi nr. 1951; Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi nr. 3257'de bir nüshası mevcuttur.

el-Vusûl fi 'ilmi'l-usûl

Musannifek'in fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nr. 668'de bir nüshası bulunmaktadır.

F. Tasavvuf İlmine Dair Eserleri

Musannifek'in İslâmî ilimlere dair eser verdiği alanlardan biri de tasavvuftur. Tasavvuf ilminde *Hallu'r-rumûz ve keşfi'l-kunûz*, *Şerhu'l-Mesnevî*, *Şerhu Kasîdeti'l-Bürde* adlı eserler kaleme almıştır. Aşağıda bu eserler hakkında kısa bilgiler verilmeye çalışılacaktır.¹⁸³

Hallu'r-rumûz ve keşfi'l-kunûz

¹⁸⁰ Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-usûl", **DİA**, İstanbul, TDV, 2011, C: XL, s. 454.

¹⁸¹ Özen, **a.g.md.**, C: XL, s. 305.

¹⁸² Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Habeşî, **Câmiu's-şürûh ve'l-havâşî**, C: I, s. 669; Özen, **a.g.md.**, C: XL, s. 305.

¹⁸³ İSAM İlahiyat fakülteleri tezler kataloğu veri tabanı sorgulamasına göre Fatih Süsleyici tarafından İstanbul Üniversitesinde Prof. Dr. Reşat Öngören danışmanlığında *Alauddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî'nin (Musannifek) Tasavvuf Anlayışı* isimli bir doktora çalışması devam etmektedir. Bkz. (çevrimiçi erişim tarihi: 12-12-2020) <http://ktp.isam.org.tr/>

Musannifek tasavvufa dair *Hallu'r-rumûz fî keşfi'l-kunûz* adında bir eser telif etmiştir.¹⁸⁴ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 2611; Şehid Ali Paşa nr. 1169; Reisu'l-Küttâb nr. 456; Hamidiye nr. 646; Esad Efendi nr. 1398; Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi nr. 1671'de nüshaları vardır.

Şerhu'l-Mesnevî

Musannifek, Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sini şerhetmiştir.¹⁸⁵ Eser Farsça olup Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah nr. 1685; Nafiz Paşa nr. 604; Fatih nr. 2706'da nüshaları bulunmaktadır. 25 Şevval 845/ 8 Mart 1442 tarihinde kaleme alınan bu eser doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹⁸⁶

Şerhu Kasîdeti'l-Bürde

Ebû Abdillâh Şerefüddîn Muhammed b. Saîd b. Hammâd b. Muhsin el-Bûsirî'nin¹⁸⁷ (ö. 695/1296?) *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye* isimli eserinin şerhidir.¹⁸⁸ Kafiye harfi *mîm* olduğu için *el-Kasîdetü'l-mîmiyye*, şairin içinde bulunduğu hastalıktan şifa bulmasına vesile olduğu için Osmanlı kültür çevresinde *Kasîdetü'l-bür'e (iyileşme kasidesi)* şeklinde anılmış ise de kaynaklarda *Kasîdetü'l-bürde* olarak şöhret bulmuştur.¹⁸⁹

Musannifek bu eserini 18 Ramazan 836 / 8 Mayıs 1433 yılında Bistâm'da kaleme almıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi İzmir nr. 580; İsmihan Sultan nr.

¹⁸⁴ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 50.

¹⁸⁵ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312.

¹⁸⁶ Gerek *Mesnevî* gerekse Musannifek'in şerhine dair geniş bilgi için bkz. Sinan Taşdelen, "Musannifek Alaaddin Ali Bin Muhammed'in Mevlânâ'nın Mesnevî'si ile İlgili Risalesi (inceleme, metin, tercüme)", **Selçuk Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Konya, 2007, s. 37- 54.

¹⁸⁷ Yukarı Mısır'da dünyaya gelen Berberî asıllı Bûsirî, Hz. Peygamber için kaleme aldığı kasidelerle ünlü bir şairdir. Kısa boylu ve nahif bünyeli Bûsirî'nin aile ve çalışma hayatı huzursuzluk içinde geçmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlığa reddiye olarak yazdığı kaside dahil eserlerinin büyük çoğunluğu manzumdur. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Bûsirî, Muhammed b. Saîd", **DİA**, İstanbul, TDV, 1992, C: VI, s. 468-470.

¹⁸⁸ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735; Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 101; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312.

¹⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 568-569.

323; Mihrişah Sultan nr. 394; Kılıç Ali Paşa nr. 712; Mehmed Arif Efendi nr. 180; Dâru'l-Mesnevî nr. 200; Hacı Selim Ağa nr. 965; Reisu'l-Küttâb nr. 1196; Zemahşerî nr. 2095; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nr. 2651; 2899; İzmir Milli Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu nr. 1633; Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Eefendi nr. 704, 705, 2131; Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi nr. 005955-II, 000801-III, 003750-IV, 005595, 003340-II'de nüshaları vardır. Bu eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁹⁰

G. Akâid İlmine Dair Eserleri

Musannifek, İslâmî ilimlerin akâid sahasında da çeşitli eserler vermiştir. Akâid ilminde telif ettiği bilinen eserleri *Hâşiye alâ Şerhi'l-akâidi'n-Nesefiyye li't-Teftâzânî* ile *Hadâiku'l-îmân*'dır. Aşağıda bu eserler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Hâşiye alâ Şerhi'l-akâ'idi'n-Nesefiyye li't-Teftâzânî

Bu eser, Sadeddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1398) Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-'Akâ'id*'i üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir.¹⁹¹ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 3076; Şehid Ali Paşa nr. 1605; Manisa İl Kütüphanesi nr. 895'te nüshaları bulunmaktadır.

Hadâiku'l-îmân

Kaynaklarda *Hadâiku'l-îmân li ehli'l-yakîn ve'l-irfân*,¹⁹² *Hadâiku'l-îmân li ehli'l-irfân*¹⁹³ adıyla geçmektedir. 841/1437-38'de yılında Farsça yazılmış olan bu

¹⁹⁰ Arap dili ve belâgatı anabilim dalında çalışılan tez ve *Şerhu Kasideti'l-Bürde* eseri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdullah Bedeva, "Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek'in Kasîde-i Bürde Şerhi'nin Tahkiki", **Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2012, s. 12, 13, 27-45.

¹⁹¹ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: II, s. 1145; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49. 50.

¹⁹² Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 735.

¹⁹³ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312; Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 101.

eserin Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi Hüseyin Çelebi nr. 136'da nüshası mevcuttur.¹⁹⁴

H. Ahlâk İlmine Dair Eserleri

Musannifek'in İslâmî ilimlerin ahlâk sahasında da çeşitli eserler verdiği bilinmektedir. Ahlâk ilmine dair telif ettiği bilinen eserleri *Tuhfetü'l-vüzerâ*, *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Ayniyye*'dir. Aşağıda bu iki eser tanıtılmaya çalışılacaktır.

Tuhfetü'l-vüzerâ

Musannifek, siyâsetnâme türünün güzel örneklerinden biri sayılan ve değerli nasihatler içeren *Tuhfetü'l-vüzerâ* adlı Farsça bir eser kaleme almıştır.¹⁹⁵ Eserini 12 Cemâziyelevvel 861/7 Nisan 1457 Perşembe günü Edirne'de tamamlamış ve Mahmud Paşa'ya ithaf etmiştir. Kaynaklarda *Tuhfe-i Mahmûdî*¹⁹⁶ ve *Tuhfetü's-Selâtin* olarak da bilinmektedir.¹⁹⁷ On babdan oluşan bu eser Farsça kaleme alınmış olup tahkikli neşri yapılmıştır.¹⁹⁸ Bu eserde zengin bir yönetim ve siyaset kültürü anlatılmaktadır. Söz konusu eser devlet adamlarına yönetim sanatını öğrettiği gibi erdemli ve etik bir yönetici olmayı da öğretmiştir. Bu kitap aynı zamanda tecrübelerin paylaşımı konusunda öğütler veren önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır.¹⁹⁹

Eserin müellif nüshası Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi nr. 1342'de bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nr. 2797; Esad Efendi nr.

¹⁹⁴ Karaver, *Avâmil-i Atîk Şerhi*, s. 69, 70.

¹⁹⁵ YAZICI, *a.g.md.*, s. 49.

¹⁹⁶ Şehabeddin Tekindağ, "Mahmud Paşa", *DİA*, Ankara, TDV, 2003, C: XXVII, s. 377.

¹⁹⁷ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, C: XXXVII, s. 304; Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", *DİA*, C: XXXVII, s. 307; Karaver, *Avâmil-i Atîk Şerhi*, s. 79.

¹⁹⁸ Ali b. Mecdüddîn eş-Şahrûdî Musannifek, *Tuhfetü'l-vüzerâ*, nşr. Mustafa Çiçekler, (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 70, Türkçe Kaynaklar LX, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004.

¹⁹⁹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, C: XXXVII, s. 304; Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", *DİA*, C: XXXVII, s. 307.

1663/5; Ayasofya nr. 2855; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hacı Selim Ağa nr. 786'da nüshaları mevcuttur.

Tuhfetü'l-vüzerâ, Şâbanzâde Mehmed Efendi (ö. 1120/1708) tarafından Osmanlıcaya tercüme edilmiş ve 1868'de İstanbul'da basılmıştır.²⁰⁰ Şâbanzâde Mehmed'in *Âdâbu'l-Hukkâm* adını verdiği bu çeviri eser yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.²⁰¹

Musannifek'in Hasan adlı biriyle yaptığı tartışma çerçevesinde konuyu ele aldığı ahlâka dair Farsça bir risale çalışması vardır. *Tuhfetü'l-vüzerâ* adlı yazma eserinin Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi nr. 1342'de 98a-101a; Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 2855'teki nüshanın 114a-118a'da bulunan bu risalenin tahkik ve çeviri çalışması yapılmıştır.²⁰²

Şerhu'l-Kasîdeti'l-Ayniyye

Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ (İbn-i Sînâ)'nın (ö. 428/1037) *el-Kasîdetü'l-ayniyyetü'r-rûhiyye fî'n-nefs* isimli kasidesinin şerhidir.²⁰³ Musannifek bu eserin telifini 3 Safer 837 / 19 Eylül 1433 tarihinde tamamlamıştır.²⁰⁴ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa nr.1027; Hâlet Efendi nr. 2803; Kasidecizâde nr. 697; Giresun Yazmaları nr. 108; Ragıp Paşa Kütüphanesi 1460; Laleli nr. 3707; Türkiye Yazmalar Kataloğu, Giresun Yazmaları nr. 3445-3581'de nüshaları vardır.

²⁰⁰ Şâbanzâde Mehmed'in müellif hattıyla yazılmış nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4953'de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Alâeddin Ali b. Muhammed b. Mesud el-Bistâmî Musannifek, **Tercüme-i tuhfe-i mahmûd-ı muhteşem**, çev., Şâbanzâde Mehmed, İstanbul, Hacı Salih Efendi Matbaası, 1285/1868.

²⁰¹ Aliosman Başar, "Şâbanzâde Mehmed Efendi'nin *Âdâbu'l-Hukkâm* Adlı Eseri (İnceleme-Metin)", **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale, 2018.

²⁰² Ümit Karaver, Taghi Mohammad Hosseini, "Şeyh Ali el-Bistâmî'nin (Musannifek) "Risâle Der Cevâbi Hasen/Kâfûr-i Hasen" Adlı Risâlesi Üzerine Bir İnceleme: Tercüme ve Değerlendirme", **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, 10/1, (Mart 2020): 421-437.

²⁰³ Bağdâdî, **Hediyyetü'l-ârifin**, C: I, s. 735.

²⁰⁴ Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 82.

İ. Tarih İlmine Dair Eserleri

Musannifek'in İslâmî ilimler sahasında tarih ilmine dair bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. *Muhtasaru'l-Muntazam ve mültekatu'l-mültezem fî târihi'l-mülûki ve'l-ümem* adındaki eser, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbn el-Cevzî'nin (ö. 597/1201)²⁰⁵ *el-Muntazam fî tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem* isimli eserinin muhtasarıdır.²⁰⁶ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 4474 nr. 4475 nr. 4476'de üç cilt hâlinde bulunan nüshalar müellif hattı olarak bilinmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet efendi nr. 188, Beyazıt Kütüphanesi nr. 5139'da nüshaları vardır.

Musannifek'in maddî eserleri yanında manevî eserlerinden de bahsetmekte yarar var. Şöyle ki kaynaklar, İslâm'ın Kur'ân'dan sonraki en önemli kaynağı kabul edilen Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* isimli meşhur hadis eserini temellük ederek diğer eserleriyle beraber Sahn-ı Seman medreselerine vakfettiğini zikreder.²⁰⁷ Bu sayede Musannifek'in, nahvin kaynakları olarak başvurduğu hadis metinlerinin ve bu vesileyle İslâm kaynaklarının korunmasına katkı sağladığı düşünülebilir.

J. Musannifek'e Nisbet Edilen Diğer Eserler

Yukarıda zikri geçen eserlerin dışında Musannifek'e nisbet edilen başka eserler de vardır. Bunlar sarf alanında *Şerhu Merâhi'l-ervâh, ed-Dürri'l-menkûd fî şerhi'l-maksûd*, nahiv alanında *Şerhu'l-Avâmilü'l-mie, Şerhu'l-Kâfiye*, hadis alanında *Rafu'l-cenâh ve hafdu'l-cenâh*, belâgat alanında *Şerhu'l-'Alâka*, tefsir alanında *el-Muhammediye fî tefsîri'l-Kur'ân* ile *Tefsîru'l-âyâti's-selâse* adlı eserler olup aşağıda kısaca bilgi verilecektir.

²⁰⁵ Zirikli, *A'lâm*, C: III, s. 316-317.

²⁰⁶ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735.

²⁰⁷ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Tıpkı Basım*, C: I, s. 68, 69.

1. Şerhu Merâhi'l-ervâh

Musannifek'e nisbet edilen bu eser sarf hakkındadır. Ahmed b. Ali b. Mesûd'un (ö. 610/1213) *Merâhu'l-ervâh* isimli kitabının şerhidir.²⁰⁸ Bu eserin herhangi bir yazma nüshasına ulaşılammıştır.

2. ed-Dürru'l-Menkûd fi şerhi'l-maksûd

ed-Dürru'l-menkûd fi şerhi'l-maksûd, müellifi kesin olarak bilinmeyen ancak ilim mahfillerinde ve medreselerde elden düşmeyen ve hayli meşhur olan *el-Maksûd* isimli sarf kitabının şerhidir. Ragıp Paşa Kütüphanesi nr. 1364-2'te bir nüshası mevcuttur.²⁰⁹ Nüshanın 186-237 varakları arasında yer alan bu eser yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Yapılan bu tez çalışmasında eserin Musannifek'e aidiyetinin kesinliğinden söz edilemeyeceği dile getirilmiştir.²¹⁰

3. Şerhu'l-Avâmilü'l-mie

Abdülkâhir b. Abdurrahman Cürcânî'ye (ö. 474/1080) ait ve *Avâmil-i Atik* adıyla da bilinen *el-Avâmilü'l-mie* isimli eser üzerine yapılmış olan bir şerh, Musannifek'e nisbet edilen eserlerden biridir.²¹¹ Türkiye'deki birçok yazma eser kütüphanesinde nüshası bulunan bu eserin edisyon kritik (tahkik) çalışmaları

²⁰⁸ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735.

²⁰⁹ Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa nr. 1364-1'de ise *Şerhu'l-Misbâh'ın* bir müstensih nüshası bulunmaktadır.

²¹⁰ Tayyip Tüz, "Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek'in ed-Dürü'l-Menkûd fi Şerhi'l-Maksûd Kitabının Tahkiki", *Bingöl Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi*, 2019, s. 33, 34.

²¹¹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735.

yapılmıştır.²¹² Musannifek'e nisbet edilen *Avâmil* şerhinin, kendisine aidiyetinin kesinliğine dair ittifak edilmiş bir bilgiye rastlanılmamıştır.²¹³

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye nr. 1300, Yazma Bağışlar nr. 5003, Köprülü Kütüphanesi Mehmed Asım Bey nr. 594, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 5383/2, Kayseri Râşid Efendi nr. 793, Burdur İl Halk Kütüphanesi nr. 955, Ankara Milli Kütüphane nr. 6269/2'de yazma nüshaları bulunmaktadır.

4. Şerhu'l-Kâfiye

İbnü'l-Hâcib Cemâlüddîn Ebû Amr Osman b. Ömer'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* isimli eserine ait bir şerh, Musannifek'e nisbet edilmektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 5002, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah nr. 1897, Tire Kütüphanesi Diğer vakıflar nr. 1291'de nüshaları mevcuttur.²¹⁴

5. Rafu'l-cenâh ve hafdu'l-cenâh

Musannifek'in, *Rafu'l-cenâh ve hafdu'l-cenâh* adında nikah bahsine dair kırk hadis çalışması olduğuna dair bilgiler kaynaklarda zikredilmektedir.²¹⁵ Ancak nüsha bilgilerine ulaşılamamıştır.

6. Şerhu'l-'Alâka

Mahmud b. Abdillâh el-Antakî el-Halebî el-Hanefî'nin (ö. 1160/1718) belâgat ilmine dair *Risâle fî'l-'alâka Risâle fî'l-istiâre*²¹⁶ adında bir eseri vardır. Bu eserin Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi nr. 06299'da yazma eser nüshası vardır.

²¹² Ümit Karaver, "Musannifek'e Nisbet Edilen "Avâmil-i Atîk" Şerhi (Tahkik ve Tahlil)", **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 2018; Elif Karakurt, "Alaeddin Musannifek (ö. 875/1470) ve Şerhu'l Avamili'l-Cürcânî Adlı Eseri (Metin-İnceleme)", **İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018.

²¹³ Karaver, **Avâmil-i Atîk Şerhi**, s. 6, 99-101.

²¹⁴ Musannifek, *el-Kâfiye*'nin doğrudan metnini değilse de onun muhtasarını şerhetmiştir. Musannifek'in *el-Kâfiye*'nin muhtasarı olan *İrşâdü'l-hâdî*'yi şerhetmesi *el-Kâfiye*'yi şerhetmiş olarak algılanma ihtimali üzerinde durulabilir.

²¹⁵ Bağdâdî, **Hediyye**, C: I, s. 735; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-a'lâm**, C: VI, s. 4312.

Musannifek lakabıyla şöhret bulmuş bir başka âlim Bekr b. Ahmed el-Menteşevi'nin (ö. 1280/1864) de *Alâka* üzerine bir şerhi vardır.²¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi nr. 1800'da nüshası vardır. Kaynaklarda bu eserin şerhi Alâaddin Musannifek'e nisbet edilmektedir.²¹⁸ Mahmud b. Abdillâh el-Antakî (ö. 1160/1718) ile Musannifek'in (ö. 875/1470) vefat tarihleri dikkate alındığında şarihlerin karıştırılmış olma ihtimali mümkün görünmektedir.²¹⁹

7. el-Muhammediye fî tefsîrî'l-Kur'ân

Musannifek'e nisbet edilen *el-Muhammediye fî tefsîrî'l-Kur'ân* adlı bu çalışma Mürselât Sûresi'nden Kur'ân'ın sonuna kadar olan bölümün tefsiridir.²²⁰ Eser Farsça'dır. Eseri Farsça kaleme aldığı için mazeret beyan etmektedir. Zira bir emir gereği eseri telif ettiğini ve memur olanın mazur karşılanması gerektiğini ifade eder.²²¹ Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Râşid Efendi nr. 054; Ayasofya nr. 00285; Esad Efendi nr. 035; Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt nr. 396; Veliyyüddin Efendi nr. 260, 26'de altı nüshası mevcuttur.

8. Tefsîru'l-âyeti's-selâse min sûreti'l-Bakara

Musannifek'e nisbet edilen tefsir çalışmalarından biri de *Tefsîru'l-âyeti's-selâse min sûreti'l-Bakara*'dır. Farsça dilindeki bu eser, Bakara Sûresi'nin üç âyetinin tefsirinden ibarettir.²²² Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu nr. 051'de bir nüshası mevcuttur.

²¹⁶ <https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=12726&materialType=YE&query=Risale> (çevrimiçi erişim tarihi: 08.10.2019)

²¹⁷ Musannifek Ahmed Menteşe, *Şerhu'l-alaka*, İstanbul, Arif Efendi Matbaası, 1323; İbrahim Şaban, **a.g.m.**, s. 125.

²¹⁸ Yaşaroğlu, **a.g.md.**, C: XXXI, s. 240; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

²¹⁹ Karaver, *Avâmil-i Afîk Şerhi*, s. 94, 95.

²²⁰ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, C: I, s. 735; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

²²¹ Kâtib Çelebi, *Tefsîru Musannifek* ve *Mülteka'l-bahreyn* olmak üzere iki tefsirini zikreder. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C: I, s. 458; Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

²²² Yazıcı, **a.g.md.**, s. 49.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN *er-REŞÂD* İLE *ŞERHU'L-MİSBÂH*'İNİN ŞERH AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sözlükte “eti keserek bünyeden ayırmak; açmak, mübhem bir meseleyi açık hâle getirmek, kapalı bir konuyu anlaşılır kılmak”¹ anlamlarına gelen şerh kavramı, kaynaklarda bir konuda yazılı veya sözlü olarak yapılan açıklamalar anlamına gelmektedir. Şerhler, daha çok muhtasar metinlerdeki kapalı söz ve manaların izah edildiği, eksik kalan hususların tamamlandığı, varsa hatalara temas edildiği ve çok sayıda örneğin zikredildiği eserlerdir.² Bir nevi şerh sayılan *hâşiye* ise genelde bir eserin sayfalarındaki boşluklara yapılan açıklayıcı bilgilere denilmektedir. Ancak özellikle 14. yüzyıldan itibaren şerh türündeki eserler için de *hâşiye* kavramının kullanıldığı görülmektedir.³

Müellifler eserlerini şerhe ihtiyaç bırakmayacak şekilde telif etmeyi amaçlamış olsalar da kimi eserlerin şerhedilmeye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), eserlerin şerh edilme sebeplerine dair şunları zikretmektedir. Müellif kendi zekâ, ilmî seviye ve yeteneği çerçevesinde konuyu ele almışken her okuyucuda bu hususlar bulunmayabilir. Ele alınan mevzunun öncülleri zikredilmemiş, sebep sonuç zinciri tam olarak açıklanmamış veya bir başka ilmin kapsamı alanına girmiş ve yeterli açıklama yapılmamış olabilir. Bunun yanında delâlet ve mecâz gibi sözün anlam genişliğinden dolayı yorumlanmaya ve tercihte

¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15 cilt, 3. bs., Beyrut, Dâru sadır, 1414/1993-1994, C: II, s. 197.

² Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, İstanbul, TDV, 2010, C: XXXVIII, s. 555.

³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1997, C: XVI, s. 420.

bulunulmaya ihtiyaç duyulabilir.⁴ Bu ve benzeri gerekçelerle tarih boyunca İslâmî ilimler başta olmak üzere birçok alanda şerh çalışmaları yapılmıştır.⁵

Arap diline dair eserler üzerine yapılan şerhler 8. yüzyılda başlamıştır.⁶ Üzerine çok sayıda şerh çalışması yapılan eserlere sarf alanında İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *eş-Şâfiye*'si, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî'nin (ö. 660/1262 [?]) *el-İzzî*'si ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. 8./14. yüzyılın başları) *Merâhu'l-ervâh*'i;⁷ nahiv alanında Ebû Bîşr Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı, İbn Cinnî'nin *el-Luma' ve't-Tasrîf*'i; Ebû Alî el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-İzâh*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Mufasssal*'ı; belâgat alanında ise Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh*'ı örnek olarak verilebilir. 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden şerh çalışmalarına dair bilimsel makalelerin yanında yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmıştır.⁸

Çok sayıda şerh ve hâşiyeleriyle Arap gramerine katkı sağlamış 15. yüzyıl dil âlimlerinden biri de Musannifek'tir. *er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd* ile *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv* onun nahiv alanındaki şerhlerindendir. Bu bölüm, Musannifek'in söz konusu şerhlerinde başvurduğu kaynaklar, şerh yöntemi, şerhte yer verdiği bilgiler, dil ve üslûbu ile eleştirileri başlıkları altında ele alınmaya çalışılacaktır.

⁴ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 35-37; Sedat Şensoy, "Şerh", **DİA**, C: XXXVIII, s. 555.

⁵ Bu şerh çalışmalarının Arapça, Farsça metinlerin yanında Osmanlıca metinlerde de yapıldığı ve bu meyanda *metin şerhi* kavramının istilâhî değer kazanmaya başladığı ve şerh yöntemlerine dair bir metodoloji arayışının olduğu görülmektedir. Bkz. Hasan Gültekin, "Metin Şerhi", **Söylem Filoloji Dergisi**, C: V, Sayı: 1, 23 Haz 2020, s. 137-148.

⁶ İbrahim Şaban, **a.g.m.**, s. 132.

⁷ Hulusi Kılıç, "Sarf", **DİA**, İstanbul, TDV, 2009, C: XXXVI, s. 137.

⁸ YÖK tez veri tabanı kayıtlarına göre dördü doktora, dördü de yüksek lisans seviyesinde olmak üzere *şerhçiliği* başlığını taşıyan toplam sekiz tez bulunmaktadır. Bu tezlerin tamamı hadis bilim dalına ait eserler üzerine yapılan çalışmalardır. *Dilçiliği* başlığını taşıyan tezlerin tamamı ise Türk dili ve Edebiyatı alanındaki az sayıda tezden ibarettir. Arap dili alanında, bir âlimin *şerhçiliği* başlığını taşıyan bir teze henüz rastlanmamakla beraber çeşitli âlimleri şerh eserleri bağlamında inceleyen birçok teze rastlanmaktadır. Örnek: Hana Güven, "Abdullah b. Ali Süveydân'ın İbn Mâlik Elfiyesi Üzerine Yaptığı Şerh ve İbn Akîl'in Elfiye Şerhi ile Karşılaştırılması", **Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Isparta, 2020. Bkz. (çevrimiçi erişim tarihi: 16.10.2019) <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

I. BAŞVURDUĞU KAYNAKLAR

Musannifek, Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî*'si ile Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh* adlı nahiv eserlerini şerh ederken çeşitli kaynaklara müracaat etmiştir. Bu başlık altında onun *er-Reşâd* ile *Şerhu'l-Misbâh* adlı şerh eserlerinde başvurduğu kaynaklar incelenecektir. Kur'ân, hadis, Arap kelâmı, bir kısım âlimlerin eserleri ve görüşleri onun başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. Aşağıda sırasıyla bu kaynaklar ve onları nasıl kullandığına dair örnekler ele alınmaya çalışılacaktır.

A. Kur'ân

Musannifek'in şerhlerinde başvurduğu kaynaklar arasında Kur'ân âyetleri yer almaktadır. Ele aldığı *İrşâdü'l-hâdî* ile *el-Misbâh* adlı eserlerin metnindeki kelime veya kavramların anlamlarını tespit etmek için bazı âyetlere müracaat ettiği görülmektedir. Örneğin âyetlere başvurarak şerh etmeye çalıştığı kelimelerden biri *جَعَلَ* fiilidir. Teftâzânî'nin *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ بِكَلِمَتِهِ عِلْمَ الْإِعْرَابِ مَرْفُوعَ الْبِنَاءِ* “*kelâmıyla i'râb ilmini yüce bir yapıya dönüştüren Allah'a hamdolsun*”⁹ ibaresinde geçen *جَعَلَ* fiilinin sözlük anlamlarına dair verdiği bilgileri âyetler ile desteklemektedir. Şöyle ki, ona göre *جَعَلَ* fiili dört anlama gelmektedir. İlk üç anlama dair âyetler zikretmektedir. *جَعَلَ* fiilinin *وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ* “*size kulaklar, gözler ve kalpler yarattı*”¹⁰ şeklindeki birinci anlamı *يَخْلُقُ* “*yarattı*” şeklindeki ikinci anlamı *فَجَعَلَهُمْ جُودًا* “*onları (putları) paramparça etti*”¹¹ âyetinden delil getirmektedir. *سَمَّى* “*isim verdi*” şeklindeki üçüncü anlamın istişhadında ise *وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا* “*Onlar, Rahmân'ın kulları olan meleklerle dişi isim verdiler*”¹² âyetine dayanmaktadır. Bir tanesi de Kur'ân dışından olmak üzere verdiği dört anlamdan ikinci sırada zikrettiği “*oluşturdu, dönüştürdü*” şeklindeki anlamın,

⁹ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 83.

¹⁰ Nahl, 16/78.

¹¹ Enbiyâ, 21/58.

¹² Zuhruf, 43/19.

metinde geçen ve şerh etmeye çalıştığı جَعَلَ fiilinin karşılığı olduğunu ifade eder.¹³ Musannifek'in şerhini âyet ile yaptığı kelimelerden bir diğeri de الْكَلِمَةُ sözcüğünün anlamına daıdır. Teftâzânî'nin *İrşâd*'ında yukarıda zikredilen ibaresinde¹⁴ geçen الْكَلِمَةُ ile kast edilen mananın الْكَلَامُ "söz" olduğunu الْعَلْيَا "Allah'ın sözü ise en yücedir"¹⁵ âyetini zikrederek açıklama getirmektedir.¹⁶

Musannifek'in âyetlere müracaat ederek açıklamada bulunduğ u kelimelerden bir diğeri اسْتَوَى fiilidir. Mutarrizî'nin mefûl-ü meaha dair verdiği اسْتَوَى "su tahtanın seviyesine yükseldi"¹⁷ örneğinde اسْتَوَى fiilinin, ارتفع "yükseldi" anlamında olduğunu اسْتَوَى "Akıl, güzellik ve güç sahibidir. Doğrulup dikildi"¹⁸ âyeti ile istişhadda bulunarak açıklamaktadır.¹⁹

Musannifek metni şerh ederken şaz kıraatlere de müracaat etmiştir. Örneğin Mutarrizî, ismin tarifi kapsamında اِذْ kelimesinin her zaman zarf olarak kullanıldığına dair ظرفيتها "zarf olma gerekliliği" ifadesini zikretmektedir.²⁰ Musannifek de söz konusu metinde geçen لزوم kelimesinin izahında şaz kıraate yer vermektedir. لزوم kelimesinin sözlük manasına dair مِنْ طِينٍ لَازِبٍ "yapışkan bir çamurdan"²¹ âyetini zikretmekte ve söz konusu âyeti لَازِمٍ şeklinde okuyan bir kıraatin varlığını dile getirerek metni açıklamaya çalışmaktadır.²² Birçok eser kıraat bilgisine yer vermeksizin لَازِبٍ kelimesinin لَازِمٍ anlamına geldiğine dair rivayetleri zikretmektedir.²³

¹³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 4.

¹⁴ Teftâzânî, **İrşâd**'l-hâdî, s. 83.

¹⁵ Tевbe, 9/40.

¹⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 4.

¹⁷ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 61.

¹⁸ Necm, 53/6.

¹⁹ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 417.

²⁰ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 41.

²¹ Saffât, 37/11.

²² Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 89. Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkı İbn Âdil, **el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, 20 cilt, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, C: XVI, s. 284.

²³ Örneğin bkz. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824), **Mecâzü'l-Kur'ân**, thk. Mehmed Fuat Sezgin, Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1381/1961-1962, C: II, s. 167; Ebû Cafer

B. Hadis

Musannifek, ele aldığı nahiv metnini şerh ederken kelime veya kavramların anlamlarını tespit etmek için hadis metinlerine de müracaat etmiştir. Örneğin آل “âl” kavramını açıklamak üzere hadis metinlerine başvurmuştur. Musannifek, Mutarrizî’nin وعلى آله “Onun (Hz. Peygamber’in) âline”²⁴ ifadesinde geçen آل kelimesinin anlamında çok fazla görüş olduğunu dile getirmiştir. Bu kelimenin, Hz. Peygamber’in zürriyeti, Hâşimoğulları, Muttalipoğulları ile mümin erkek ve kadınların tamamı için kullanıldığına dair birçok rivayetin bulunduğunu söylemiştir. Kendisi ise bütün görüşleri kapsayan en geniş manayı tercih etmiştir. Görüşünü teyid etmek üzere söz konusu آل kavramının en geniş manasıyla kadın, erkek bütün müminlere şamil olduğunu dile getiren şu rivayeti nakletmiştir. “Hz. Peygamber (s.a.v.)’e “*senin âlin kimdir*” diye soruldu. Kendileri şöyle cevap verdiler: *آلي كل مؤمن وكل مؤمنة* “benim âli’m, inanan her erkek ve her kadındır.”²⁵ Ancak söz konusu rivayet bu şekliyle hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Kaynaklarda benzer rivayet şu şekilde yer almaktadır.²⁶ “Hz. Peygamber’e ‘Muhammed’in (s.a.v) âli kimdir’ diye soruldu. Kendileri şöyle cevap verdiler. ‘Müttaki olan (Allah’tan korkan) herkestir’. Ardından ‘Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de’²⁷ âyetini okudular.”²⁸

Musannifek’in, kelimelerin manasını açıklamaya dair hadis rivayetlerine başvurduğu kelimelerden bir diğeri النصيحة “nasihat” kavramıdır. Musannifek bu

Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân**, thk. Mahmud Muhammed Şakir, 24 cilt, Mekke, Dâru’t-terbiye ve’t-türâs, ty., C: XXI, s. 22.

²⁴ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 37.

²⁵ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 24.

²⁶ Benzer rivayet *آلي كل مؤمن تقى* şeklindedir. bkz. Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî Sem’ânî, **Tefsîru’l-Kur’ân**, thk. Yâsir b. İbrâhim, Riyad, Dâru’l-vatan, 1418/1997, C: I, s. 77.

²⁷ Âyetin Arapça metni şu şekildedir: *إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* bkz. Yunus, 10/62

²⁸ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, **el-Mucemü’l-evsat**, thk. Târik b. İvezullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, 10 cilt, Kahire, Dâru’l-Haremeyn, 1995, C: III, s. 338.

kelimenin manasını İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'ından olduğu gibi zikretmiştir.²⁹ *Sihâh*'ın naklettiği رَفَاً اسْتَعْفَرَ وَمَنْ حَرَقَ مِنْ إغْتَابٍ “gıybet eden saygı duvarını delmiş, istiğfar eden ise yamamış olur”³⁰ rivayetini Musannifek gibi birçok âlimin de *Sihâh*'tan aktardığı görülmüştür.³¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib*³² adlı eserinde bu rivayetin hadis olduğuna dair herhangi bir bilgi paylaşımında bulunmayıp “denilir” kaydıyla vermektedir.³³ Bu rivayet hadis kitaplarında bulunamamıştır.

Musannifek'in hadislere müracaat ettiği yerlerden bir diğeri ise ism-i tasğirin kullanımına dairdir. Musannifek, ism-i tasğirin kullanım amaçlarından biri olarak zikrettiği şefkat anlamına بَنِي “oğulcuğum” kelimesini örnek verir. Ardından, ism-i tasğirin şefkat anlamında kullanıldığına dair iki hadis nakleder. İlki أَصِيْحَابِي أَصِيْحَابِي “biricik sahabîlerim, biricik sahabîlerim”³⁴ rivayetidir. İkincisi, Hz. Aişe'den الْحَمِيرَاءُ “pembecik” diye bahseden هَذِهِ الْحَمِيرَاءُ خُذُوا ثَلَاثِي دِينِكُمْ مِنْ هَذِهِ الْحَمِيرَاءُ “dininizin üçte birini bu

²⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 53.

³⁰ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr, 6 cilt, 4. bs. Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987, C: I, s. 53, 411.

³¹ İbnü'l-mülekkîn Sirâcüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *et-Tevdîh lişerhi'l-Câmii's-Sahîh*, thk. Dâru'l-felâh li'l-bahsi'l-ilmî ve tahkîki't-turâs, 36 cilt, Dimeşk, Dâru'n-nevâdir, 1429/2008, C: XXIX, s. 198; Memet Mustafa Göksu, “Molla Gürânî'nin Ğâyetü'l-Emânî İsimli Tefsirinin Edisyon Kritiği”, *Sakarya Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Sakarya, 2007, s. 192.

³² “İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) devlet hizmetinde görev alan kâtip sınıfı için kaleme aldığı Arap diline dair eseri”. Geniş bilgi için bkz. Zülfikar Tüccar, “Edebü'l-kâtib”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1994, C: X, s. 410-411.

³³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Edebü'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, t.y. s. 50.

³⁴ Müslim b. el-Haccâc Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 5 cilt, Kahire, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991, C: IV, s. 1800; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, 50 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1421/2001, Hadis no: 20507, C: XXXIV, s. 144.

pembecikten alınız” rivayetidir.³⁵ Bahsi geçen konuyu açıklamak üzere iki ayrı hadis istişhadında bulunmuştur.³⁶

“Azze’nin metruk bir evi var, hasretiyle yürek yakan. Sürekli yağmurlu bir bulut onu yok etmiştir”³⁹ beytini zikreder.⁴⁰ Beytte geçen طَلَّ kelimesi nekre bir zilhâl olup مَوْجِشًا kelimesi hâldir ve önce gelmiştir. طَلَّ kelimesinin evin sureti⁴¹ anlamına geldiğini söyleyen Musannifek, söz konusu manaya dair;

هَلْ تَعْرِفُ الْيَوْمَ رَسْمَ الدَّارِ وَالطَّلَا كَمَا عَرَفْتَ بِجَفْنِ الصَّيْقَلِ وَالْخَلَا

“kılıcın kınını ve üzerindeki nakışları bildiğin gibi sen bugün o evin suretini ve izlerini de görebiliyor musun?”⁴² beytini zikrederek şerh eder. Beytteki diğer bir kelime olan مَوْجِشًا kelimesinin şerhine dair bâb ve sözlük anlamını verir. مَوْجِشًا kelimesi if’âl babından olup, kökü olan الْوَحْشَةُ kelimesi, hüzne ve gamma yol açan, kalbi acıtan her şey anlamındadır.⁴³ Bu bilginin ardından söz konusu beyte benzer mahiyette “Allah bizleri, iki cihanda hüzne, gamma neden olan, kalbi acıtan her şeyden muhafaza etsin” şeklinde bir dua metni ilave eder.⁴⁴

Musannifek, iştikâk (الاشتقاق) kelimesinin manasını açıklamak için de şiire başvurmuştur. Mutarrizî’nin mastar tarifinde geçen iştikâk kavramını⁴⁵ almak manası ile açıklar. İleri sürdüğü bu manaya delil olarak Hassân bin Sâbit’in⁴⁶ (ö. 60/680 [?]) Hz. Peygamber’i övgü makamında söylediği;

³⁹ Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, **Hizânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-Arab**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 13 cilt, Kahire, Mektebetü’l-Hancî, 1418/1997, C: III, s. 209; Emil Bedi’ Yakub, **el-Mucemü’l-mufasssal fi şevâhidi’l-lügati’l-Arabiyye**, 14 cilt, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1996, C: VII, s. 236.

⁴⁰ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 62.

⁴¹ Musannifek’in ibaresi رسم الدار وأثرها şeklindedir.

⁴² Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, C: I, s. 282; Emil Bedi’ Yakub, **el-Mucemü’l-mufasssal**, C: VI, s. 96; Muhammed b. Muhammed Hasan Şürrâb, **Şerhu’s-sevâhidi’s-ş-riyye fi ümmâti’l-kütübi’n-nahviyye: li-erbaati âlâfi şâhidin ş-riyyin**, 3 cilt, Beyrut, Müessesetü’r-Risale, 1427/2007, C: II, s. 373.

⁴³ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: VI, s. 368.

⁴⁴ Musannifek’in ibaresi حفظنا الله عن الوحشة في الدارين şeklindedir. Bkz. Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 430, 431.

⁴⁵ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 62.

⁴⁶ Tam adı Ebü’l-Velîd (Ebü Abdîrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî’dir. Hz. Peygamber’i, Müslümanları ve İslâm dinini kafirlerin hicivlerine karşı şiirleriyle savunduğu için Hz. Peygamber’in şairi, *keskin kılıç sahibi* anlamında *Ebü’l-Hüsâm* ve *iyi savaşçı* anlamında *Ebü’l-Mudarrib* olarak tanınan şair sahabî. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Elmalî, “Hassân b. Sâbit”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1997, C: XVI, s. 399-402.

فَدُو الْعَرْشِ مَحْمُودٌ وَهَذَا مُحَمَّدٌ

وَشَقَّ لَهُ مِنْ اسْمِهِ لِجَلَّةُ

“onu yüceltmek için (Allah) kendi isminden bir yücelik pâyesi alıp ona verdi; Arş’ın sahibi Mahmud’dur, bu (yüce şahsiyet de) Muhammed’dir”⁴⁷ beytini zikreder ve beytte yer alan شَقَّ ifadesini almak manası ile şerh eder.⁴⁸ Allah’ın isimlerinden biri olan el-Hamîd (الْحَمِيد)⁴⁹ ile Hz. Peygamber’in ismi Muhammed (مُحَمَّد), hamd (الْحَمْد) kökünden gelmektedir. Söz konusu beytte geçen شَقَّ fiili, harf-i cer nedeniyle müteaddi bir mana kazanmıştır. Allah, aynı kök harflerine sahip el-Hamîd (الْحَمِيد) isminden bir paye alıp Hz. Peygamber’e (مُحَمَّد) ismini vererek onu taltif etmiştir.

2. Nesir

Musannifek, nahiv eserlerini şerh ederken şiir yanında Arap kelâmının nesir türüne de başvurmuştur. Dua cümlelerinin manası, kelimelerin harekeleri ve doğru kullanımı gibi yerlerde Araplar’ın kullanımlarına müracaat ederek açıklama yoluna gitmiştir. Örneğin o, Mutarrizî’nin metninde geçen سَقَى اللَّهُ تَرَاهُ “Allah, onun kabrini susuz bırakmasın”⁵⁰ ifadesini halk kültürü ve halk kullanımından örneklerle izah etmiştir. Araplar, bu ifade ile muhatabına yaşamı boyunca evinde, vefat ettiğinde kabrinde rahat etmesine dair iyi dilekte bulunmaktadırlar. Zira Arap memleketleri susuz, kurak ve karasal bölgeler olduğu için suyun bulunması onlar için bir mutluluk kaynağı ve kurtuluştur. Bu yüzden birbirleri hakkında Allah, toprağını susuz bırakmasın şeklinde dua ederlerdi. Memleketleri çok sıcak olduğu için serinlik de onlar için büyük bir nimet ve kurtuluş kaynağıdır. Bu konuda Musannifek, Araplar’ın

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun b. el-Hallâl el-Hanbelî, **es-Sünne**, thk. Atıyye Zehrânî, 7 cilt, Riyad, Dâru’r-Râye, 1989, Hadis no: 209, C: I, s. 193; Emil Bedî’ Yakub, **el-Mucemü’l-mufasssal**, C: II, s. 271.

⁴⁸ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 459.

⁴⁹ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i hüsnâ”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1995, C: XI, s. 407, 408, 413.

⁵⁰ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 37. Ayrıca bkz. Ebû’l-Mehâsin Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ali İbn Hicce el-Hamevî, **Hizânetü’l-edeb ve gâyetü’l-ereb**, thk. İsmâ Şakyû, 2 cilt, Beyrut, Dâru ve mektebetü’l-hilâl, 2004, C: I, s. 80, 473; C: II, s. 70, 323, 416, 418, 429.

kullanımına dair *بَرَدَ اللَّهُ مَضْجَعَهُ* “Allah onun kabrini ferah eylesin”⁵¹ şeklinde bir başka söz daha nakletmiştir.⁵² Görüldüğü üzere Mutarrizî’nin söz konusu metnindeki halk kullanımına dair bir deyişini, Musannifek halkın kültürel değerleri ve kullanımları ile izah yoluna gitmiştir. Özetle Arap kelâmı ile şerh etmeye çalışmıştır.

Musannifek’in Arap kelâmının nesir türüne başvurarak açıkladığı bir başka örnek, istisna için kullanılan *سَوَى* kelimesidir. Bu kelimenin birçok harekeleme şeklinin bulunduğunu; med ile okunduğunda *sîn* harfinin harekesinin fetha, *kasr* ile okunduğunda ise esre olduğunu söyler. Her iki kullanımın da meşhur olduğunu, med yaparak *sîn*’in esre okunuşu ile *kasr* yaparak *sîn*’in dammeli okunuşu şeklinde meşhur olmayan iki farklı kullanım daha olduğunu dile getirir.⁵³

Musannifek’in Araplar’ın kullanımını kaynak göstererek açıklama yaptığı yerlerden biri de *ehil* (أهل) ve *âl* (آل) kelimelerine dair verdiği bilgilerdir. Şöyle ki Musannifek, Arap kelâmında أهل هرة “Herat ehli” ve أهل نيسابور “Nisâbur ehli” denildiğini ancak آل هرة “Herat âli” ve آل نيسابور “Nisâbur âli” ifadesinin kullanılmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde أهل البيت “ev halkı” ve أهل النجارة “marangozluk mesleğine sahip olanlar” ifadelerinin Araplar tarafından kullanıldığını ancak âlü’l-beyti (آل البيت) ve âlü’n-nicâra (آل النجارة) tabirlerinin bir kullanım karşılığının bulunmadığına dikkat çekmiştir. Diğer kullanım örneklerine dair şu bilgileri vermiştir. *Âl* kelimesi hem din hem dünya konusunda şerefi, itibarı ve hatırı olan kimseler için kullanılmaktadır. Her iki itibara sahip kullanıma örnek olarak آل النبي “Hz. Peygamber’in âli” ifadesini, sadece dünya konusundaki itibara örnek olarak آل فرعون “firavun âli” ifadesini zikretmiştir.⁵⁴ Görüldüğü üzere *ehil* ve *âl* kelimelerini Musannifek, Araplar’ın konuşma kalıpları ile açıklamaya çalışmıştır.

⁵¹ Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî, **Makâmâtü’l-Harîrî**, Beyrut, Matbaatü’l-meârif, 1873, s. 563; Luvis Rızkullah b. Yusuf b. Abdülmesih el-Yesûi Şeyho, **Mecâni’l-edeb fi hadâiki’l-Arab**, 6 cilt, Beyrut, Matbaatü’l-Âbâi’l-Yesûiyyîn, 1913, C: IV, s. 181.

⁵² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 40.

⁵³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 97.

⁵⁴ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 25.

Musannifek'in Arap kelâmını kaynak gösterdiği yerlerden biri de şerhini yaptığı kelimenin sigasına dair verdiği bilgilerdir. آل kelimesinin aslının اهل kelimesi olduğunu, buna delil olarak onun ism-i tasğirinin أَهْلٌ olduğunu söyler. Bu kelime şayet orta harfi vâv olan illetli bir kelime olsaydı ism-i tasğiri أُوِّلٌ olurdu. *Yâî* olsaydı أُيِّلٌ olurdu. *Ehl* (اهل) kelimesinin harf dönüşümünü şöyle izah eder. Elif ile hemze her ikisi de boğazın en sonundaki mahrece sahiptir. Bu iki harf arasındaki mahreç yakınlığından dolayı • “he” harfi, hemzeye dönüştürülmüştür. Musannifek *he*'nin hemzeye dönüştürülmesini Arap dilinde yaygın bir durum olarak açıklamaktadır. اَلْ şekline dönüşen bu kelimedeki birincisi meftûh, ikincisi sakın olmak üzere iki hemze bir araya gelmiştir. Bu yüzden ikinci hemze elife döndürülerek آل kelimesi elde edilmiştir. Benzer şekilde aslı اَلَمْ olan kelimedeki ikinci hemze elife dönerek اَدَمْ olmuştur. Benzer durumun, • “he” harfine sahip olan ماء kelimesindeki • harfinin hemzeye dönüşmesi suretiyle ماء kelimesinin elde edilmesinde de görüldüğünü zikreder. Zira bu kelimenin çoğulu اُمَوا şeklidir.⁵⁵ Görüldüğü üzere Musannifek, kelimelerin köken bilgisinde bir ölçü belirlemek ve açıklama yapmak üzere Arap dilinin kullanım kalıplarına müracaat ettiğini söylemek mümkündür.

D. Atıfta Bulunduğu Âlimler ve Eserler

Musannifek'in gerek şerh ederken gerekse nahiv kurallarının tespitinde âlimlerin görüşlerine müracaat ettiği görülmüştür. Musannifek'in ismini zikrederek en fazla müracaat ettiği âlimler arasında Sîbeveyhi (ö. 180/796)⁵⁶ Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Zemahşerî (ö. 538/1143), Sekkâkî (ö. 626/1229), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249),⁵⁷ er-Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra)⁵⁸ gibi isimlere

⁵⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 24-25.

⁵⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 33, 39, 40, 53, 56, 57, 70, 78, 104, 105, 110, 116, 134, 139, 143, 157, 159, 180, 187, 188, 189, 194; *Şerhu'l-Misbâh*'da pek çok yerde atıfta bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 5, 6, 11, 13, 14, 17.

⁵⁷ Örnek olarak bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 16, 21, 24, 37; Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 21, 63, 65, 70, 78, 92, 841.

⁵⁸ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 69, 70, 94, 521, 835, 842.

rastlanmaktadır. En fazla müracaat ettiği eserler arasında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı,⁵⁹ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı,⁶⁰ *el-Mufasssal*'ı,⁶¹ Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u⁶² yer almaktadır. Sözlüklerden Cevherî'nin *Sihâh*'ı ilk sırada ve en fazla müracaat ettiği sözlüktür.⁶³

Yaptığı atıfların bir kısmında söz konusu âlimlerin veya eserlerinin adına yer vermemiştir. Kaynağını belirterek yaptığı atıflarda ise hem müellif hem eser adı, sadece müellif veya sadece eser adı zikretmek üzere üç yöntem takip ettiği görülmüştür. Örneğin Musannifek, kelâmın tarifine dair yaptığı atıfta müellif ve eserinin adını beraber zikretmiştir. Teftâzânî'nin *الكلام ما فيه الإسناد* “*kelam, kendisinde isnâdın bulunduğu şeydir*” şeklindeki tarifine⁶⁴ ilave olarak Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserinden *الكلام هو المركب من كلمتين أُسْنِدَتْ إحداهما إلى الأخرى* “*kelam, biri diğerine isnâd edilen iki kelimeden oluşan terkiptir*”⁶⁵ şeklinde nakilde bulunur.⁶⁶ Bir diğer örnek, gayri munsarif konusunda terkiib illetinde ele aldığı معديكرب terkiibindeki كرب kısmının manasının *fesâd* anlamına geldiğini Sîbeveyhi'nin eserine nisbet etmesidir. Söz konusu manaya dair *نَصَّ عَلَيْهِ سيبويه في كتابه* “*Sîbeveyhi, kitabında (bu şekilde) yer vermiştir*” ifadesini kullanarak atıfta bulunur.⁶⁷

Diğer bir örnek, bedel-i galatın⁶⁸ kullanımına dair Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) “*bedel-i galat, akli ve zekâsı olan hiç kimsede söz konusu olamaz*”⁶⁹ sözünü

⁵⁹ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 85, 230, 235, 250, 252, 269, 270, 275, 281, 373, 431, 603, 679, 871.

⁶⁰ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 312, 423, 442, 491, 676, 822.

⁶¹ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 21, 65, 70, 422, 711, 787, 810.

⁶² Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 70, 227, 231, 356, 530, 702, 812.

⁶³ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 27, 31, 33, 37, 38, 45, 46, 52, 56, 295, 464, 551, 805, 865, 867.

⁶⁴ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 85.

⁶⁵ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*, thk. Ali Bû Mulhim, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, 1993, s. 23.

⁶⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 21.

⁶⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 39. Ancak Sîbeveyhi'nin eserinde bu manaya rastlanmamıştır.

⁶⁸ “Bedel, metbûunu açıklamak ve pekiştirmek gibi sebeplerle getirilen ve i'râb bakımından metbûuna uyan tâbidir.” Bedel-i galat ise yazı dilinden çok konuşma dilinde rastlanan bir bedel türüdür. Bkz. Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, s. 365, 368.

adındaki üçüncü bedel-i galat türünün ise mübalağa veya fesâhat sanatını icrâ amacıyla sadece şairlerin sözlerinde bulunabileceğini dile getirir. Söz konusu bilgiyi ...وقد صرّحوا بأنّ... “nahiv âlimlerinin açıklamalarına göre...” ifadesini kullanarak aktarır.⁷⁶

Musannifek’in kelimelerin manasına dair kaynağını belirtmeden nakilde bulunduğu yerlerden biri de rivayetlerdir. Örneğin münadâda hafiflik sağlamak için kelimenin sonundan bir veya daha fazla harfin hazfedilmesi anlamındaki *terhim* kavramının manasına dair Asmaî’den (ö. 216/831)⁷⁷ gelen bir rivayeti aktarır: “Asmaî, Halîl’in kendisine zayıf sese ne denir? diye sorduğunu nakleder: Asmaî, bu soruya “*terhim* denir” şeklinde cevap verir.” Ardından امرأة رَخِيمٌ şeklindeki kullanımın birçok anlama geldiğini söylererek sahibine nisbet etmeksizin farklı görüşleri zikreder.⁷⁸ Kaynak vermeden aktardığı bir diğer örnek, Hz. Ali (ö. 40/661) ile Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin arasında geçen ve nahiv ilminin temellerinin oluşmasına zemin olan meşhur rivayettir.⁷⁹ Bunu ويروى “rivayete göre” ifadesiyle aktarmıştır.⁸⁰

Musannifek’in şerhini yaptığı Teftâzânî’nin *İrşâdü’l-hâdî* isimli eser, İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*’sinin muhtasarı⁸¹ olması hasebiyle her iki metni sık sık karşılaştırmıştır. Bu amaçla hem *el-Kâfiye*’nin ibarelerine hem de Esterâbâdî’nin şerhine sıklıkla müracaat etmiştir. Âlimlerin eserlerinden yapmış olduğu nakillerin

⁷⁶ Bedel-i galatın bedâ türünün örneği: محبوبي بدرٌ شمسٌ “habibim aydır, hayır güneştir”. Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 126.

⁷⁷ Adı Ebü Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831) olup dedesine nisbetle Asmaî olarak tanınır. Lügat, şiir konularında derin bir âlim olup birçok şiir onun sayesinde günümüze ulaşmıştır. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, “Asmaî”, **DİA**, C: III, s. 499.

⁷⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 73.

⁷⁹ İbnü’l-Enbârî Ebü’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, **Nüzhetü’l-elibbâ fî tabakâti’l-üdebâ**, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, 2. bs., Ürdün, Zerkâ, Mektebetü’l-menâr, 1985, s. 18; Yâkût el-Hamevî Ebü Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh er-Rûmî, **Mucemü’l-üdebâ: İrşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb**, thk. İhsan Abbâs, 7 cilt, 2. bs., C: I-VII, Beyrut, Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, C: IV, s. 1467.

⁸⁰ Musannifek söz konusu rivayeti şöyle zikreder: ويروى أن أبا الأسود الدؤلي قال: دخلت على علي رضي الله عنه فرأيتُه متفكراً فقلتُ فيم تفكر يا أمير المؤمنين؟ قال: إني سمعتُ ببلدكم لحناً فأردتُ أن أصنع في أصول العربية شيئاً ليكون حافظاً لللسنة عن الخطأ فآلئى إلي صحيفةٌ فيها بسم الله الرحمن الرحيم. الكلام كله ثلاثة أقسام: اسم وفعل وحرفٌ... انح هذا النحو... bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 6.

⁸¹ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2011, C: XL, s. 306; H. Murat Kumbasar, **a.g.m.**, s. 152.

bir kısmında onların ibarelerini değiştirmeksizin verirken, bir kısmında tasarruf yaparak delillendirme yoluna gitmiştir. İbnü'l-Hâcib'in بِالْإِسْنَادِ كَلِمَتَيْنِ الْكَلَامُ مَا تَضَمَّنَ كَلِمَتَيْنِ بِالْإِسْنَادِ “kelâm, aralarında isnâd olan iki kelimeyi içeren”⁸² şeklindeki kelâmın tarifini nakletmesi örnek olarak verilebilir.⁸³

Musannifek, nahiv kurallarının tespiti veya izahı amacıyla başka eserlere yaptığı atıfların yanında zaman zaman kendi eserlerine de atıflarda bulunmuştur. Şöyle ki kimi zaman konuyu özetle anlattığını dile getirir ve daha geniş izahları diğer şerh eserlerinde yer verdiğini veya ileriki bir zamanda ele alacağını söylemiştir. Kıyasî âmillerden biri olan muzâfın ameline dair konuyu *Şerhu'l-Misbâh*'ta ele alırken⁸⁴ konuya dair geniş izahları *er-Reşâd* adlı eserinde yaptığını dile getirerek bu eserine atıfta bulunmuştur.⁸⁵ Diğer bir örnek Mutarrizî'nin *Şerhu'l-Misbâh*'taki hâl tarifine⁸⁶ beş yönden itiraz ederek sadece ilkinde dair açıklama yapmakla yetinip geri kalan hususları *Şerhu Lübâbi'l-i-râb*'da kaleme alacağını beyan etmesidir.⁸⁷ Görüldüğü üzere Musannifek, kendi eserlerini de kaynaklar arasında zikretmiştir. Onun kendi eserlerine yaptığı atıflardan her bir şerhinin içerik olarak ayrı bir zenginliğe sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

II. ŞERH YÖNTEMİ

Bu başlık altında Musannifek'in, ele aldığı nahiv eserlerini açıklamaya çalışırken başta şekil olmak üzere takip ettiği yöntemler üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede onun memzûc yöntemi, soru cevap yöntemi, tearuzu giderme yöntemi ve tertip yöntemi incelenecektir.

⁸² İbnü'l-Hâcib Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr, *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahvi*, Kahire, Mektebetü'l-âdâb, 2010, s. 11.

⁸³ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 21.

⁸⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 465- 477.

⁸⁵ *er-Reşâd*'a atıfta bulunduğu örnekler için bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 467, 472, 474, 766, 776, 806, 817.

⁸⁶ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 61, 62.

⁸⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 423.

A. Memzûc Yöntemi

Müellifler bir metni şerh ederken şekil olarak birtakım yöntemler takip etmişlerdir. Kâtib Çelebi bu konuda üç usûlden bahsetmektedir. Birinci usûl قال “o dedi” ve أقول “ben diyorum” ifadeleri ile yapılan şerh türüdür. Buna Teftâzânî’nin *Şerhu’l-Makâsîd*’ını örnek olarak verir.⁸⁸ İkinci usûl قوله “onun sözü” ifadesi ile metinden sadece şerhe konu olan bir bölüm verilerek yapılan bir şerh türüdür. Bu türe İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ile Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî’nin (ö. 786/1384) *Buhârî* üzerine yaptığı şerhleri örnek olarak zikreder. Üçüncü yöntem ise metin ve şerhin iç içe geçirilerek yapıldığı şerh türüdür. Daha çok müteahhir eserlerde görülen bu türe *memzûc şerh* (metin ile şarihin açıklamalarının içiçe olduğu şerh türü) adı verilir.⁸⁹

Musannifek’in ele aldığı nahiv metnindeki şerh yöntemi şekil olarak incelendiğinde birinci yöntemdeki قال ifadesi yanında ikinci yöntemdeki قوله ifadesini de kullandığı görülmektedir. Ancak bu tabirleri metnin tamamında düzenli olarak kullanmamıştır. Bu itibarla onun metni ele alırken *memzûc şerh* yöntemini takip ettiğini söylemek mümkündür.

Birinci yöntemin özelliği olan قال ve أقول ifadelerini kullan Musannifek’in *er-Reşâd*’ında yer alan قَالَ المصنف - رفع الله درجته في العليين - الحمد لله وأقول وأنا الفقير المفتقر إلى رحمة الله الحامي شيخ علي بن مجد الدين بن محمد بن مسعود بن محمود الشهرودي البسطامي... “Musannif (Allah derecesini yüceler katında yüksek eylesin) diyor ki: Allah’a hamdolsun, ben -himaye eden Allah’ın rahmetine muhtaç fakir kul Şeyh Ali b. Mecduddin b. Muhammed b. Mes’ûd b. Mahmûd eş-Şahrûdî el-Bistâmî- diyorum ki...” şeklindeki ibaresi örnek olarak verilebilir.⁹⁰ *Şerhu’l-Misbâh*’da da benzer bir yol izlediği görülmektedir.⁹¹ Musannifek’in bu yöneme özellikle eserlerinin başında

⁸⁸ Dursun Hazer, “Şeyh-zâde’nin Kavâ'idü'l-İ'râb'ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2003, cilt: VII, sayı: 15, s. 211-228.

⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C: I, s. 37; Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, C: XXXVIII, s. 556.

⁹⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 3.

⁹¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 22.

müracaat etmesi ve adını zikretmesi metin ile şerhin birbirine karışmasını engellemesinin yanında eserin kendisine aidiyeti hususunda önem arz etmektedir. Zira bu yöntem yazmaların aidiyetinin tespiti konusunda kolaylık sağlamaktadır.

Musannifek قال ifadesini metnin müellifinin sözlerini ifade etmesinin yanında atıfta bulunduğu âlimlerin görüşlerini naklederken de kullanır. Örneğin Musannifek, Zemahşerî'nin sayıların müzekker ve müennes kullanımına dair ibaresini قال ile verir ve sözün bittiği noktaya هذا كلامه “*bu onun sözü*” ifadesini ekleyerek kendi yorum veya değerlendirmelerini zikreder.⁹² Atıfta bulunduğu sözlerin sonunda bazen انتهى ifadesini kullanır.⁹³ Bu sayede sözlerin karışmasını önler. Başvurduğu bu yöntemin onun ilmî disiplin, rivayete sadakat ve itina göstermesi olarak da değerlendirilmesi mümkündür.

İkinci yöntemin özelliği olan قوله ifadesini ise metnin her kelimesi için kullanmak yerine özellikle üzerinde durduğu ve tahlile konu olan bir kelime veya cümlelerin izahına yönelik kullandığı görülmektedir. Bunu metne dair yaptığı gibi atıfta bulunduğu âlimlerin sözleri için de yapmıştır. Metne örnek olarak Mutarriżî'nin ism-i fâil tarifindeki tüm kelimeleri incelemek yerine اشتق قوله demiş ve tarifte geçen sadece اشتق kavramını ele alarak gerekli açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁴ Atıfta bulunduğu âlimlerin sözlerine Zemahşerî'nin yukarıda bahsi geçen anlatımı örnek verilebilir. Musannifek söz konusu ibarenin çıkarımında bulunduğu noktaya işaret etmek üzere قوله ifadesini kullanmış ve yorumunu yapmıştır.⁹⁵

Şerh ile metnin içiçe geçerek bütünleşik bir eser telif etme şeklindeki memzûc adı verilen üçüncü yöntem gelinecek olursa; Musannifek'in bu usûle daha çok metindeki konuyu kısımlara ayırma, örnekleme, kelime ve i'râb bilgisi verme gibi yerlerde ve sıklıkla başvurduğu görülmüştür.

⁹² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 154, 155.

⁹³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 227.

⁹⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 449. Benzer örnekler için bkz. s. Musannifek, **a.g.e.**, 50, 341, 798.

⁹⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 155.

Musannifek'in memzûc yöntemine metinde geçen garib kelimelerin sözlük manasına dair verdiği bilgiler örnek olarak zikredilebilir. Tenvinli mastarın fâilinin mahzûf olup mefûlünü nasb etmesine örnek olarak verilen *أَوْ اطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا* “Yahut şiddetli bir açlık gününde kendisiyle yakınlığı olan bir yetimi, yahut yerde sürünen bir yoksulu doyurmaktır”⁹⁶ âyetin metninde bu usûlü görmek mümkündür. Şöyle ki söz konusu âyeti *أَوْ اطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ أَي: ذِي قَحْطٍ وَشِدَّةٍ يَتِيمًا* şeklinde vererek *مسغبة* kelimesinin sözlük manasını metin arasında zikretmiş ve metnin kalanını olduğu gibi vermiştir. *يَتِيمًا* kelimesinin ardından ise doğrudan i'râb bilgisini zikretmiştir.⁹⁷

Metin ile şerhi tek bir metinde bütünleştirmesine Teftâzânî'nin sıfatların kullanımına dair verdiği cümleler de örnek olarak verilebilir. Teftâzânî, “*sıfat, medih, zemm veya te'kid manası ifade edebilir*” der ve *أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ* “kovulmuş şeytandan, Azîm olan Allah'a sığınırım” cümlesini zikreder.⁹⁸ Musannifek, *Azîm* manasındaki *العظيم* sıfatının *methe*, *kovulmuş* manasındaki *الرجيم* sıfatının da zemme örnek olduğunu beyan etmiştir.⁹⁹ Söz konusu örneklerin her birinin te'kidin hangi kısmına girdiği bilgilerini memzûc yöntem yoluyla vermiştir.

Yukarıda verilen örneklerden de görüleceği üzere Musannifek pekçok yerde kelimelere veya cümlelere çeşitli kayıtlar getirmiş ve bu sayede metin ile şerhin iç içe geçmesini sağlayarak yeni bir metin oluşturma görüntüsü vermiştir. *Onun sözü, benim sözüüm* ifadelerine sıklıkla başvurmak yerine memzûc yöntemini kullanarak doğrudan bütünleşmiş bir metin inşasına çalışmıştır.

B. Soru Cevap Yöntemi

Musannifek'in ele aldığı metni izah ederken başvurduğu yöntemlerinden biri de soru cevap yöntemidir. Bir konuyu işlerken başta gramer, metnin dili ve üslûbu

⁹⁶ Beled, 90/14, 15.

⁹⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 462.

⁹⁸ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 102.

⁹⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 119.

olmak üzere birçok açıdan tahlil etmiş ve muhtemel sorular üreterek daha fazla açıklama yoluna gitmiştir. Ortaya koyduğu bu sorulara ilmî, aklî birçok açıdan yaklaşılarak tatminkar cevaplar vermeye çalışmıştır. Bu bağlamda ... أُجيب... فإن قيل... “denilirse, ... şeklinde cevap verilir”,¹⁰⁰ ... قُلْنَا... “denilirse, ...deriz”¹⁰¹ ... أَجيب عنه... و ههنا سؤال مشهور... “burada meşhur bir soru vardır..., ona şöyle cevap verilmiştir”¹⁰² ifadelerini kullanmıştır. Bazen bir meseleyi birçok açıdan ve birden fazla başlık altında müzakere etmiş, âlimlerin konuya dair problem, soru, itiraz ve cevaplarını bir silsile şeklinde vermiştir. Örneğin bir meseleye dair ومنها “bu meseledeki problem” diyerek sorunu tespit etmiş, cevap vermiş ardından yeni bir itiraz oluşturmuş ve tekrar o itiraza cevap vermeye çalışmıştır.¹⁰³

Musannifek’in soru-cevap yöntemini kullanarak ele aldığı konulardan biri gayri munsarifin tarifine dairdir. Teftâzânî, gayri munsarifi, ما فيه اثنان أو واحدٌ يقوم مقام، gayri munsarifi, “kendisinde iki veya iki yerine geçen şey” şeklinde tarif eder.¹⁰⁴ Musannifek, tarifte geçen اثنان ifadesini, iki sebep olarak şerh eder. Bu itibarla gayri munsarifi, kendisinde iki sebep ya da iki sebep yerine geçen bir sebebin bulunduğu kelime olarak izah eder. Buradan hareketle İsferyânî’nin “bir isimde ne zaman iki ya da bir illet bulunsa munsarif olmaz”¹⁰⁵ şeklindeki gayri munsarif tarifini naklederek söz ile delâlet ettiği mana arasındaki mantıksal tutarlılığı değerlendirmeye çalışır. Şöyle ki şarihler, Lübbâb’ın metnindeki gayri munsarif tarifinde “kelimede iki şey ya da bir şey toplanırsa (bir araya gelirse)” şeklinde geçen واحد kelimesinin iki üzerine atfedilmesini doğru bulmazlar. Zira ictimâ (bir araya gelmek) teaddüdü (birden fazla olmayı) gerektirir. Bir ifadesinde çokluk olamayacağı için hatalı bir ifade olduğu itirazını Musannifek;

¹⁰⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 18; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, 10, 65,

¹⁰¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 60; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 12, 15, 17, 21, 28, 48, 57, 58, 67, 68, 69, 71, 415, 416, 635, 637.

¹⁰² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 385.

¹⁰³ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 2, 61, 80-93, 181, 418, 419; Musannifek, **Şerhu Lübbâbi’l-i’râb**, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 170-172.

¹⁰⁴ Teftâzânî, **İrşâdü’l-hâdî**, s. 87.

¹⁰⁵ İsferyânî, **el-Lübbâb**, s. 46.

عَلَفْتُهَا تَبْنًا وَمَاءً بَارِدًا حَتَّى شَبَّتْ هَمَالَةٌ عَيْنَاهَا

“Ona yem olarak saman verdim ve soğuk su verdim, onun gözleri ise yaş akıtmaktaydı”¹⁰⁶ beytini delil olarak zikrederek cevaplar. Şöyle ki bu beytte ماء kelimesinin تَبْنًا kelimesi üzerine takdir yapılmadan atıf yapılması caiz değildir. Çünkü hayvanlara yem vermek manasındaki علف fiili,¹⁰⁷ saman manasındaki تَبْنًا kelimesi ile mana açısından uyumlu olduğundan onu mefûl olarak nasb etmiştir. Su manasındaki ماء kelimesi ise bir yem türü olmadığı için takdir yapılmadan تَبْنًا kelimesi üzerine atıf yapılması caiz değildir. Bu durumda atıf ile oluşturulan bu cümlenin takdirinin وَسَقَيْتُهَا مَاءً بَارِدًا “Ona soğuk su verdim” şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla problemlili olarak görülen söz konusu metinde de إِذَا اجْتَمَعَ “bir isimde iki şey araya gelirse veya bir şey hasıl olursa” şeklinde bir takdir yapılarak değerlendirilmesi gerektiğini bunun da إِذَا اجْتَمَعَ وَاحِدٌ مَعَ غَيْرِهِ “bir şey bir başka şey ile bir araya gelirse” manasına geldiğini dile getirir. Bu durumda kastedilen mana bazı gayri munsarif illetlerinin sayı olarak bir olmakla beraber iki illet yerine geçmesi durumudur. Bu değerlendirmeler ışığında Musannifek, İsferyânî’nin tarifine getirilen itirazları cevaplayarak onu savunur ancak yine de Teftâzânî’nin tarifininin İsferyânî’ninkinden daha isabetli olduğunu ifade eder.¹⁰⁸

Musannifek’in soru-cevap yöntemini kullanarak işlediği konulardan bir diğeri sıfat-mevsûf arasındaki uyum şartlarına dairdir. *el-Misbâh* metninde yer alan فَنظَرْتُ ibaresindeki sıfat-mevsûf arasında gerekli olan uyum şartlarından birinin ihlal edildiği itirazını değerlendirerek cevap verir. Kurala göre sıfat ve mevsûfun her ikisinin de müfred, tesniye veya cemi olmaları gerekir. Zahirde bu şarta uymayarak, cemi bir kelimeye müfred bir sıfatın geldiği وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ

¹⁰⁶ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, C: III, s. 140; Şürrâb, *Şerhu’s-şevâhid*, C: I, s. 295; Cevherî, *Sihâh*, C: IV, s. 1406; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: IX, s. 255.

¹⁰⁷ Cevherî, *Sihâh*, C: IV, s. 1406; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: IX, s. 255.

¹⁰⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 30.

“Ayrıca orada kendileri için tertemiz eşler de vardır”¹⁰⁹ âyetinden istiṣhadda bulunarak buradaki cemi olan أَزْوَاجُ kelimesinin müevvel olup aslında cemaat anlamında olduğunu söyler. Dolayısıyla sıfat-mevsûf arasında gerekli olan mutabakat şartı mana itibarıyla ihlal edilmiş değildir.¹¹⁰ Musannifek, problem gibi görülen konular üzerinde akıl ve delâlet çerçevesinde yorumlar yaparak meseleleri açıklığa kavuşturur. Musannifek’in muhtemel soru ve cevap geliştirme usûlünü yoğun bir biçimde kullandığı görülmektedir.

C. Tearuzu Giderme Yöntemi

Musannifek, tartışmalı ve birbirine çelişik gibi görünen konularda tevîl yapmış ve bu sayede farklı yaklaşımların arasını bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu başlık altında Musannifek’in, çelişik veya kurala aykırı gibi görünen bu tür meseleleri çözmek üzere nasıl bir yol izlediği hususu üzerinde durulacaktır.

Musannifek’in çelişik gibi görünen ve aralarını bağdaştırdığı hususlardan biri izâfetin kısımlandırılmasına dairdir. İsmiñ alâmetlerini lafzî ve manevî alâmetler olarak ikiye taksim eden anlayışa göre izâfetin manevî alâmetlerden sayılması gerekmektedir. Buna göre Mutarrizî’nin izâfeti, ismin lafzî alâmetlerinden sayması¹¹¹ bir çelişki olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu tearuzu gidermek amacıyla Musannifek şu açıklamayı yapmaktadır:

“İzâfet, hakikatte iki isim arasındaki manevî bir nisbettir. Ne var ki lafzen ortaya çıkan bir eser (sonuç) söz konusudur ki o da muzâfun ileyhî mocrûr olmasıdır. Bu durumda, izâfeti, manevî alâmet sayan, birinci yaklaşıma itibar etmiştir. Lafzî alâmet

¹⁰⁹ Bakara, 2/25.

¹¹⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 47.

¹¹¹ Ne var ki Musannifek’in iddia ettiği *izâfet* kaydına *el-Misbâh*’ın bugün elimizde olan tahkikli nüshalarında rastlanmamıştır. Bkz. Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 41, 42; Muhammad-Afzal Abid, “al-Misbâh fî al-Nahw By Nâsir al-Dîn al-Mutarrizî al-Nahwî (d. 610/1213) A Critical Edition of the Text with the Life History of the Author”, Birleşik Krallık, **Durham Üniversitesi Sanat ve Beşerî Bilimler Fakültesi Modern Diller ve Kùltürler Bölümü Doktora Tezi**, 2010. s. 239.

sayan kişi ise lafzen ortaya çıkan mecrûr harekeye yani lafza itibar etmiştir. Dolayısıyla her iki yaklaşım da caizdir.”¹¹²

Görüldüğü üzere Musannifek, bir meseleye farklı yaklaşım noktalarına göre değerlendirme yapmanın farklı sonuçlar doğurmadığını meselenin sadece farklı bir isimlendirmeden ibaret olduğunu ortaya koyar. Bu açıklamaları ile problemi çözmüş ancak çözüm olarak ileri sürdüğü argümanlar bir başka itiraza yol açmıştır. O da *يَوْمَ* “Zeyd’in kalktığı gün” *يَوْمَ يَقُومُ زَيْدٌ* âyeti ve *يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ* “Allah, peygamberleri topladığı gün”¹¹³ örneklerinde olduğu gibi muzâfun ileyh’in her zaman isimlerden ibaret olmadığı itirazıdır. Musannifek birinci cümledeki *يوم* kelimesinden sonra muzâfun ileyh olarak gelen *يجمع* kelimesi ile ikinci cümlede gelen *يقوم* kelimelerinin, her ne kadar fiili muzâri sigasında olsalar da müevvel mastar olduğunu söyler. Dolayısıyla bu fiiller mastar anlamı taşımaktadırlar. Buna *نَسْمَعُ بِالْمَعِيْدِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ* “Muaydiyyi’yi işitmen onu görmenden daha hayırlıdır”¹¹⁴ ifadesini delil olarak zikreder. Birçok nahiv kitabında zikredildiğini söylediği bu cümlenin ilk kelimesi olan *تسمع* kelimesi de şeklen bir fiil olmakla beraber mastar anlamı taşıdığını dolayısıyla savunduğu görüşünün yukarıdaki örneklerle çelişmediğini izah eder. Musannifek, burada lafza değil manaya itibar edildiğini dile getirir.¹¹⁵ Görüldüğü üzere Musannifek, izâfetin kısımlarına dair çelişik gibi görünen tearuzu gidermek amacıyla lafız ve delâlet çerçevesinde bir yol izlemiş ve aklî izahlarda bulunarak çözüme kavuşturmuştur. Bu yöntem, aynı zamanda onun meseleler arasında bağ kurma ve farklı yaklaşım yöntemleri uyguladığını da göstermektedir.

Musannifek’in çelişik gibi görünen ve aralarını bağdaştırdığı hususlardan bir diğeri âlimlerin harf-i tarife dair açıklamalarıdır. Musannifek ismin alametlerinden

¹¹² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 99.

¹¹³ Mâide, 5/109.

¹¹⁴ Ebü’l-Feth Osman el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3 cilt, 4.bs., el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-âmmetü li’l-kitâb, C: II, s. 372, 436; Ebü’l-Bekâ el-Ukberî, Muhibbuddin Abdullah b. el-Huseyn, *el-Lübâb fî ileli’l-binâi ve’l-i’râb*, thk. Abdülilah en-Nebhân, 2 cilt, Dımaşk, Dâru’l-fikr, 1416/1995, C: I, s. 48, 125. Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s. 107.

¹¹⁵ Musannifek’in *فالاختيار بالمعنى لا باللفظ* “lafza değil manaya itibar edilmelidir” sözünün umumî bir kural mı yoksa buraya mahsus bir açıklama mı olduğu konusunda net bir ifadesine rastlanmamıştır. Bkz. Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 100.

حرف التعريف “*harf-i tarîf*”in (elif-lâm takısı) ne olduğuna dair nahivcilerin görüşlerini nakleder. Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve takipçileri harf-i tarîfin sadece *lâm* harfi olduğunu,¹¹⁶ Halîl (ö. 175/791) ve ashabı, *elif* ve *lâm* harflerinin her ikisinin beraber harf-i tarîf olduğunu,¹¹⁷ Müberred (ö. 285/898) ve taraftarları ise harf-i tarîfin sadece *meftûh hemze* olduğunu söyler.¹¹⁸ Bu görüşleri zikrettikten sonra Musannifek, *elif* ve *lâm* harflerinin her ikisinin birbirlerinden ayrılmaksızın yapışık olarak bulunduklarından dolayı harf-i tarîf özelliği kazandığını ve bu yönüyle de ismin alameti sayıldığına vurgu yapar. “*Musannifin ifadesi söz konusu görüşlerin tamamına uygundur*” ifadesiyle Mutarrizî’nin *elif* ve *lâm* harfleri şeklinde ifade ettiği¹¹⁹ görüşünü onaylamaktadır.¹²⁰ Elif-lâm takısının izahında görüldüğü üzere Musannifek, kimi konularda mustakil bir görüş ve mezhep takip etme gereği görmemiştir. Lafız, mana ve iltisâk illetlerine dayanarak konuyu elif-lâm takısının kullanım amacı itibarıyla incelemiş ve söz konusu görüşlerin önemli farklar içermediğini iddia ederek birleştirici tarzda bir yorum yapmıştır.

Bir konudaki farklı kanaatleri aynı noktada buluşturduğu yerlerden bir diğeri de munsarif ile gayri munsarîfin tariflerine dairdir. Musannifek âlimlerin munsarif ile gayri munsarîfin tarifi hususunda ihtilaf ettiklerini iddia eder. Cumhura göre gayri munsarif, kendisinde bulunan iki sebepten dolayı kesreyi ve tenvini kabul etmeyen, munsarif ise, kesreyi ve tenvini kabul edendir. Bir kısım âlimlere göre ise munsarif, tenvinle beraber üç harekeyi de kabul edendir; gayri munsarif ise “elif-lâm” takısı ve izâfet bulunmadığı takdirde cer hâlinde fetha ile harekelenen kelimedir. Musannifek bu iki görüşün sonuç itibarıyla aynı noktada buluştuklarını ifade eder.¹²¹ Zira bazı

¹¹⁶ Sîbeveyhi, eserinde marife çeşitlerinden biri olarak *elif* ve *lâm*’ı zikreder. bkz. Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 4 cilt, 3.bs., Kahire, Mektebetü’l-Hancî, 1408/1988, C: II, s. 5, 6, 7.

¹¹⁷ Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 449.

¹¹⁸ Müberred Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr Ezdî Sümâlî, (ö. 286/900) **el-Muktedab**, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme, 4 cilt, Beyrut, Âlemü’l-kütüb, ty. C: II, s. 90.

¹¹⁹ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 41.

¹²⁰ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: *كلها وكلام المصنف منطبق على المذاهب المذكورة كلها* bkz. Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 96.

¹²¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 42.

âlimler munsarifi merkeze alarak tarif etme yoluna giderken bazı âlimler gayri munsarifi esas alarak bir tarif geliştirmişlerdir. Meselelerin yaklaşım noktalarına göre farklı isimlerle nitelenebileceğini¹²² ancak bunun söz konusu kuralı değiştirmeyeceğini ifade eder. Musannifek'e göre her iki yaklaşım da sonuç itibarıyla aynı hakikatleri dile getirmektedirler.

Musannifek, çözümü üzerinde değerlendirme yaptığı meselelerin çelişik görünmesini *nakz* (نقض)¹²³, aralarını bağdaştırma çabasını *tevfik* (توفيق)¹²⁴ olarak nitelemektedir.

D. Tertip Yöntemi

Musannifek, hikmet, illet, sebep gibi isimlerle nitelediği birtakım gerekçelere dayanarak bazı nahiv konularının diğerlerinden önce zikredilmesi ile konuların kısımlara ayrılmasına dair görüşlerini beyan etmiştir. Bu bağlamda onun tertip anlayışında nahiv konularını sıralamasına, taksim yönteminde ise konuları sınıflandırmasına dair yaklaşımı ele alınacaktır.

Musannifek'e göre nahiv meselelerinde olduğu gibi dilin ve toplumsal yaşamın sağlıklı inşa edilmesinin ilk aşamasını ıstılahlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Mutarrizî'nin gramer kitabına *nahiv ıstılahları*¹²⁵ ile başlayıp önce kelimeyi tarif etmesini son derece isabetli bulur. Toplumların dahi birbirleriyle sağlıklı iletişim kurabilmelerinin kavram birliği ve kavram uzlaşısından geçtiğini ifade etmektedir. Bu yüzden kelimenin tarifi bütün ıstılahların başında yer alır. Zira kelimeleri tanımak kelimenin tarifini tanımaktan geçmektedir. Ayrıca nahiv ilminin mevzusunun kelime oluşu önce kelimenin tarifinin yapılmasını lüzumlu hâle

¹²² Sayının tarifindeki farklı yaklaşımlar için de *والنزاع فيه لفظي راجع إلى الاصطلاح* “bu konudaki tartışma ıstılahtan kaynaklanan lafzi bir ihtilaftır” ifadesini kullanır. Bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 152.

¹²³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 98.

¹²⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 100.

¹²⁵ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 41.

getirmiştir.¹²⁶ Musannifek bu konuda zaruret ve ihtiyaç gibi illetler ileri sürerek konuyu açıklamıştır.

Nahiv konularındaki sıralamaya dair anlayışına merfûât, mansûbât ve mecrûrât arasındaki tertip örnek olarak verilebilir. Merfûât konusunun mansûbâtta önce olmasını fâiliyyet manası taşımasına bağlamaktadır. Fâillik bir cümlelin ana unsurunu oluşturmaktadır. Mansûbât ise mefûliyyet anlamı taşımaktadır ve bir cümlelin ana gövdesini oluşturmamaktadır. Mecrûrât ta mansûbât gibi cümlelin ana bileşenlerinden değildir.¹²⁷ Öte yandan mansûbât konusunun mecrûrât konusundan önce ele alınmasının daha uygun olduğunu dile getirir. Şöyle ki mansûb olan kelime ilgili âmili nedeniyle vasitasız bir şekilde mansûb olmuştur. Mecrûrâtta ise aynı durum yoktur. Yani mecrûr olan kelime bir vasıta ile mecrûr olmaktadır.¹²⁸ Bu yüzden vasitasız mamûl olanın, vasıtalı olarak mamûl olana göre öncelik hakkı bulunmaktadır. Bu konuda ise umde ve vasitasızlık gibi illetler ileri sürerek konuyu izah ettiği görülmektedir.

Nahiv konularındaki tertibe dair yorumlarda bulunduğu meselelerden bir diğeri mefûller arasındaki sıralamaya dairdir. Mefûller arasından mefûl-ü mutlakın en başta zikredilmesini isabetli görür. Şöyle ki mefûl-ü mutlak, fiil ile irtibatlı olup fiilin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca bu mefûl türünün herhangi bir kaydı yoktur. Zira diğeri mefûllerin *bih*, *fih*, *leh* ve *meah* şeklinde kayıtları vardır. Bundan dolayı mefûl-ü mutlakın, diğeri mansûbât çeşitlerine göre öncelik hakkı bulunmaktadır.¹²⁹ Diğeri mefûlleri ise mefûl-ü bih, mefûl-ü fih, mefûl-ü leh ve mefûl-ü meah olarak sıralanmasının uygun olduğunu beyan etmektedir. Mefûl-ü bih, ilgili fiilin kendisini zikretmesini gerekli kılan ve mütekellimin bizzat kast ettiği bir mefûldür. Mefûl-ü fih ise, her ne kadar fiil, zaman ve mekândan ayrılması aklen mümkün olmasa da mütekellim, bu tür mefûlü her zaman söylemeyebilir. Akıllı insanların genel hareket

¹²⁶ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 59, 60.

¹²⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 46.

¹²⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 100.

¹²⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 60.

tarzına bakıldığında mefûl-ü leh de mefûllerin tâbilerinden biridir. Zira akıllı kimse, sebepsiz hiçbir iş yapmaz. Mefûl-ü meah son derece az ve nadir kullanıma sahip olduğundan mefûller sıralamasında son sıraya sahiptir.¹³⁰ Bu konuda ise ittisâl ve yalın olmak gibi illetler etrafında değerlendirme yaptığı görülmektedir.

Musannifek'in nahiv meselelerinin tertibine dair görüş beyan ettiği konulardan bir diğeri ise izâfetle ilgilidir. Manevî izâfeti lafzî izâfetten önce ele alan yaygın usûlün¹³¹ aksine Teftâzânî'nin lafzî izâfeti manevî izâfetten önce zikretme usûlünü¹³² uygun bularak şu izahları yapar. Lafzî izâfetin tarifindeki kayıt, bir şeyin varlığına yöneliktir. Manevî izâfetteki kayıt ise tam tersi olup, yoklukla ilgilidir. Şöyle ki lafzî izâfette muzâfin sıfat olması ile beraber mamûlüne muzâf olması şeklinde iki şartın bulunması gerekmektedir.¹³³ Söz konusu şartları taşıdığı için lafzî izâfetin, manevî izâfetten önce zikredilmesi daha uygundur. Zira manevî izâfette bu şartlar bulunmamaktadır. Bu konunun tertibinde ise varlık ve yokluk değerleri açısından meseleye yaklaşım göstermiştir. Öte yandan Mutarrizî'nin müzekkeri, müennesten önce zikretmesini, asıl ve fer illeti ile açıklamıştır. Müzekkerin asıl oluşunu kendisinde müenneslik tâ'sının bulunmaması şeklindeki müzekker tarifinin yokluk üzerine inşa edildiğini ve yokluğun varlığa göre öncelik hakkının bulunduğunu ifade eder.¹³⁴

Musannifek'in tertip yönteminin yanı sıra meselelerin kısımlara ayrılması konusunda da belli bir anlayışa sahip olduğu görülmüştür. Onun temel yaklaşımı kısımları çoğaltmak değil azaltmak yönündedir. Örneğin Teftâzânî'nin manevî izâfetin, في، من، ل şeklinde cer harflerinin her birinin taşıdığı manaya bağlı olarak

¹³⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 80.

¹³¹ İbnü'l-Hâcib, **el-Kâfiye**, s. 28; Zemahşerî, **el-Mufasssal**, 113; İbrahim Sarmış, **Metin ve Araştırmalarla Uygulamalı Arapça Dilbilgisi**, 3. bs., Konya, Esra Yayınları, 2007, s. 659; Mehmet Faruk Çiftçi, "Arap Dilinde İzâfet Kavramı, Çeşitleri ve Türk Dilindeki Karşılığı (Bir Mukâyeseli Gramer Çalışması Denemesi)", **Turkish Studies: Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, cilt: VIII, sayı: 12, s. 315.

¹³² Teftâzânî, **İrşâdü'l-hâdî**, s. 104.

¹³³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 109.

¹³⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 801.

yaptığı üçlü taksimini¹³⁵ isabetli bulmaz. Harf-i cer olan في'nin taşıdığı anlamın ل harf-i cerinin altında bulunduğunu ifade ederek manevî izâfetin ل ve من olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu söyler.¹³⁶ Burada izâfetin bölümlere ayrılmasına dair yaptığı yorumda birbirinin içine girebilen kısımlara mahsus yeni bir kısım ihdasına gerek olmadığına, asıl olanın, kısımları çoğaltmak değil azaltmak olduğunun altını çizer.

Nahiv konularının ve meselelerinin gerek tertibi gerekse taksimi hususunda Musannifek'in titiz davrandığı ve çeşitli gerekçeler ileri sürerek izahlar yaptığı görülmektedir. Burada kısaca temas edilen illetler konusu daha detaylı olarak incelenecektir.

III. ŞERHTE YER VERDİĞİ BİLGİLER

Bu başlık altında Musannifek'in şerh yöntemi olarak metni açıklamak üzere yer verdiği bilgiler ele alınacaktır. Zira Musannifek, şerh ederken metinde geçen kelimelerin yer yer sözlük anlamları, hareke, i'râb ve sarf açısından da açıklamalar yapmış ve gerekli gördüğü yerlerde metni belâgat açısından inceleyip mecâz, istiâre, teşbih gibi sanatlar üzerinde durmuştur. Bu konulara kelime, i'râb, sarf bilgileri, edebî sanatlar başlıkları altında yer verilecektir.

A. Kelime Bilgisi

Musannifek'in şerhinde yer verdiği ve önemle üzerinde durduğu yerlerden biri kelime bilgisidir. Bu bağlamda şerhini yaptığı kelimelerle ilgili sözlük manası, siga bilgisi, cümledeki kullanımı gibi birbirinden farklı bilgiler verdiği de görülmektedir.¹³⁷ İlk sırada ve en fazla müracaat ettiği sözlük İsmâil b. Hammâd el-

¹³⁵ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 104.

¹³⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 111.

¹³⁷ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 30, 35, 56, 57.

Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh* olarak tanınan *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye* adlı eseridir.¹³⁸

Musannifek'in sadece kelime bilgisi vermekle yetindiği açıklamaya *hilal* (الهلال) kelimesi örnek olarak verilebilir. Bir karine bulunduğu mübtedanın hazfının caiz oluşuna *İrşâdü'l-hâdî*'de örnek olarak zikredilen *الله الهلال "Allah'a yemin ederim ki, hilal"*¹³⁹ cümlesinde geçen *hilal* (الهلال) kelimesini açıklarken sadece sözlük manasını vermekle yetinmiştir. Şöyle ki hilali gözetleyen kimsenin bu durumu onun için bir karine sayılmakta ve örnekteki gibi kısa bir ifade kullanılabilmektedir. Musannifek'e göre bu cümlede *هو الهلال* şeklinde bir mübteda takdir edilebileceği gibi *هذا الهلال* şeklinde bir haber takdir etmek te mümkündür. Bu durumda aynı cümle haberin hazfine de örnek olabilir. Söz konusu cümlede geçen *hilal* kelimesinin ayın ilk üç gecesine kadarki görünümü için kullanıldığını sonraki evreleri için *القمر* adını¹⁴⁰ aldığını bildirmiştir.¹⁴¹ Görüldüğü üzere Musannifek, metnin gramere ait kısmını izah ettikten sonra, örnekte geçen *hilal* kelimesinin sözlükteki anlamına da yer vermiştir. Hilal kelimesinde olduğu gibi herhangi bir kaynak belirtmeden sözlük anlamı bilgisi vermekle beraber bazen doğrudan sözlükten olduğu gibi nakilde bulunmuştur. Örneğin *التلميط* kelimesinin ağızda kalan yemek artıklarını dil ile aramak, ağızı şapırdatmak şeklindeki anlamını¹⁴² ve köken bilgisini *Sihâh*'tan doğrudan aktarmıştır.¹⁴³

Sadece sözlük manasını vermekle yetindiği bir diğer örnek *ألَهْنُ* kelimesidir. Musannifek, klasik nahiv eserlerinde *esmâ-i sitte* olarak bilinen¹⁴⁴ illetli altı isimden

¹³⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 27, 31, 33, 37, 38, 45, 46, 52, 56, 295, 464, 551, 805, 865, 867.

¹³⁹ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 93.

¹⁴⁰ Cevherî, *Sihâh*, C: V, s. 1851.

¹⁴¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 56.

¹⁴² Cevherî, *Sihâh*, C: III, s. 1179.

¹⁴³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 37.

¹⁴⁴ Konuyu *esmâ-i sitte* olarak zikreden eserlere örnek için bkz. Ebü'l-Feth Osman el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Lüma' fi'l-Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris, Kuveyt, Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, t.y., s. 18; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C: II, s. 9, 318; C: III, s. 137; Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Cevherî, *Şerhu'l-mukaddime el-muhsibe*, thk. Hâlid Abdülkerim, 2 cilt, Kuveyt, el-Matbaatü'l-asriyye,

الهن: الشيء المنكر الذي يُستهجن ذكره من العورة والفعل القبيح وغير ذلك¹⁴⁵ biri olan هن kelimesini¹⁴⁵ “söylenmesi uygunsuz kabul edilen edep bölgesi ve çirkin iş” şeklinde tarif etmiştir.¹⁴⁶ Günümüz nahiv eserlerinde bu konu genellikle *illetli beş isim* olarak ele alınarak هنو kelimesi zikredilmemektedir.¹⁴⁷ Musannifek ise bu kelimeyi ihmal etmemiş ve zikretmiştir. Buradan onun kadim Arap gramer eserlerini takip eden ve bu mirası eksiltme yapmadan aktarmaya çalışan âlimlerden biri olduğu anlaşılabılır.

Musannifek’in kelime bilgisi yanında siga bilgisine de yer vermesine الطعام kelimesi örnek olarak verilebilir. Yemek anlamına gelen bu ismin izahında ما يُأْكَل من: طِعِمَ يَطْعَمُ طُعْمًا فهو طَاعِمٌ “yenilen şey” şeklinde kelime anlamını verdikten sonra ifadeleriyle mazi, muzâri, mastar, ism-i fâil formlarına dair bilgileri de¹⁴⁸ aktarmıştır.¹⁴⁹ Bazı kelimelerin ise sözlük anlamının yanında cümledeki kullanım bilgilerini de vermiştir. Mutarrizî’ye göre fiilin özelliklerinden biri başına سَوَّفَ kelimesinin gelebilmesidir.¹⁵⁰ Onun ibaresinde yer alan سَوَّفَ kelimesinin anlamına dair Musannifek, والتَّسْوِيفُ التَّأْخِيرُ يُقَالُ: سَوَّفْتُ الْأَمْرَ مِنْ يَوْمٍ إِلَى يَوْمٍ أَيَّ أَخَّرْتُهُ ifadeleriyle açıklamalar yapmıştır. Bir işi daha sonraki bir zamana ertelemek anlamı¹⁵¹ ile beraber onun kullanımına dair örnek bir cümle zikretmiştir.¹⁵²

Sözlük manasının yanında cümledeki kullanımına dair bilgi verdiği kelimelerden biri diğeri de *nasihat* (النصيحة) kavramıdır. Musannifek, nasihat

1977, C: I, s. 120, 125, 187, 267; C: II, s. 330, 414; Ebû Muhammed el-Kâsım b. Alî el-Harîrî, **Mülhatü’l-i‘râb**, Kahire, Dâru’s-selâm, t.y., s. 15; Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 33.

¹⁴⁵ Halîl b. Ahmed, ألَهُن kelimesinin *insan isminden bir kinaye*, Cevherî ise *şey anlamında bir kinaye kelimesi* olduğunu söyler. Bkz. Ebû Abdîrrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, **Kitâbü’l-ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhim es-Samerrâî, 8 cilt, Dâru ve mektebetü’l-hilâl, t.y., C: IV, s. 91; Cevherî, **Sihâh**, C: VI, s. 2536.

¹⁴⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 26.

¹⁴⁷ M. Meral Çörtü, هنو kelimesini parantez içine almış ve bu konunun *esmâ-i hamse* (beş isim) olarak ele alındığını ifade etmiştir. Bkz. M. Meral Çörtü, **Arapça Dilbilgisi Nahiv**, 2. bs., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul, 2001, s. 393.

¹⁴⁸ Cevherî, **Sihâh**, C: V, s. 1974.

¹⁴⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 17.

¹⁵⁰ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 42.

¹⁵¹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: IX, s. 164.

¹⁵² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 109.

kelimesinin manasına dair *Sihâh*'tan uzun nakillerde bulunmuştur. *Sihâh*, bu kavramı açıklamak üzere Hz. Peygamber'in sözü olarak مَنْ إِغْتَابَ حَرْقَ وَمَنْ اسْتَعْفَرَ رَفًا “gıybet eden saygı duvarını delmiş, istiğfar eden ise yamamış olur”¹⁵³ şeklindeki rivayet ile Kur’ân’dan وَأَنْصَحْ لَكُمْ “ve size nasihat ediyorum”¹⁵⁴ âyetini zikretmiştir.¹⁵⁵ *Sihâh*'tan aktardığı bu bilgilere ilave olarak Musannifek, *nasihat* kavramının bir başkası için gerçek manada hâlis olmanın, o kişiyi onun faydasına olan işlere yönlendirmek manasında olduğunu söylemiştir.¹⁵⁶ Musannifek'in zikrettiği bu manaya İbn Âdil'in *el-Lübâb fî ulûmi 'l-kitâb* adlı eserinde rastlanmaktadır.¹⁵⁷

Sözlük manasının yanında cümledeki kullanımı ve kökenine dair bilgi verdiği kelimelerden biri *terhim* (ترخيم) kavramıdır. Musannifek, *terhim* kelimesinin رَحَّمَ صَوْتَهُ “sesini inceltti” anlamından¹⁵⁸ geldiğini, كلام ضعيف *zayıf söz* ifadesinin كلام رخيم *zayıf söz* anlamında olduğunu söyledikten sonra kelimenin ilk manasının dışındaki diğer muhtemel manaları da sıralar. امرأة رخيم şeklindeki bir kullanımdan hareketle *terhim* kavramının türetilmiş¹⁵⁹ olabileceğini söyler. امرأة رخيم ifadesinin “sözünde fasılalar bulunmayan kadın” anlamında olduğunu ve dilcilerin bu ifadeye “sözünde fazlalık bulunmayan kadın, sözü seciyeli olmayan kadın, kısık sesli ve nazik sözlü kadın” şeklinde farklı yorumlar getirdiklerini ifade eder.¹⁶⁰

Sözlük manasına dair bilgi verdiği kelimelerden biri de جَعَلَ fiilidir. Bu fiilin dört manasından üçü için Kur’ân’dan istişhadda bulunan Musannifek, kaynak zikretmeksizin dördüncü anlamının طَفِقَ “bir işi yapmaya başlamak” anlamında olduğunu söyler ve buna da جَعَلَ فُلَانٌ يَفْعَلُ كَذَا أَيُّ طَفِقَ “falanca şunu yapmaya başladı”

¹⁵³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdûlgafur Attâr, 6 cilt, 4. bs. Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987, C: I, s. 53, 411.

¹⁵⁴ Araf, 7/62.

¹⁵⁵ Cevherî, *Sihâh*, C: I, s. 53, 411.

¹⁵⁶ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: وَحَقِيقَةُ النَّصِيحِ لِلْغَيْرِ إِرْشَادُهُ إِلَى مَصْلَحَتِهِ bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 53.

¹⁵⁷ İbn Âdil'in ibaresi şu şekildedir: وَحَقِيقَةُ النَّصِيحِ الْإِرْشَادُ إِلَى الْمَصْلَحَةِ bkz. İbn Âdil, *el-Lübâb fî ulûmi 'l-kitâb*, C: IX, s. 181.

¹⁵⁸ Cevherî, *Sihâh*, C: V, s. 1930.

¹⁵⁹ Ebü's-Saâdât Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza İbnü's-Şecerî, *Emâli İbni's-Şecerî*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî, 3 cilt, Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1413/1992, C: II, s. 300.

¹⁶⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 73, 74.

şeklindeki cümleyi örnek verir.¹⁶¹ Kaynak olarak genellikle *Sihâh*'a başvuran ve eserin adını zikreden şarihimizin söz konusu örneğimizde olduğu gibi kaynak belirtmeksizin sözlük bilgisi verdiği kelimelere de rastlanmaktadır.

Musannifek, şerh bağlamında ele aldığı kelimelerin sözlük bilgisinin yanında hareke ve imla gibi bilgiler de verir. Örneğin *sahabe* (الصَّحَابَة) kavramının hareke bilgisinin yanında ilgili olduğu ilim dalına göre ıstılah manasını da vermiştir. الصَّحَابَة kelimesinin صَحِبَهُ يَصْحُبُهُ صُحْبَةً وَصَحَابَةً kökeninden gelip ص harfinin fethasıyla bir mastar olup, *ashâb* (أَصْحَاب) kelimesinin صاحب kelimesinin cemisi olduğunu söyler.¹⁶² Bu kanaatini الأَشْهَاد kelimesinin شاهد; الأطهار kelimesinin طاهر kelimesinin cemisi olduğu deliline dayanarak söyler. Kelimenin cemisine dair başka görüşleri de nakleder. İsimlerini zikretmediği bir kısım âlimlere göre أصحاب kelimesi, صَحْبٌ kelimesinin cemisidir. Bu görüşün delili de الأَنْهَار kelimesinin نَهْرٌ kelimesinin cemisi oluşudur. Bir görüşe göre أصحاب kelimesinin cemisi, أصاحب şeklindedir. Hareke bilgisi verdiği sahabe kavramının ıstılah anlamı Musannifek'e göre Hz. Peygamber'in sohbetinde bir ya da iki sene bulunan ve onunla bir ya da iki gazveye katılan kimsedir.¹⁶³ Musannifek'in, sözlük bilgisinin ötesinde ve nahiv ilminin dışında yer alan bazı kavramların ıstılah anlamlarını da verdiği görülmektedir.

Musannifek, bazı kelimelerin hareke bilgisi yanında yazımına dair açıklamalarda da bulunmuştur. Bu bağlamda ele aldığı kelimelerden biri temyiz bahsinde mübhem isim olarak geçen كَائِنٌ kelimesidir. Musannifek, bu kelimenin Kur'ân'ın yazımında da sonunda sakın nûn ile yazıldığını söyler ve görüşüne delil olarak كَائِنٌ kelimesinin geçtiği birkaç âyet¹⁶⁴ zikreder.¹⁶⁵

¹⁶¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 4.

¹⁶² Cevherî, **Sihâh**, C: I, s. 161; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: I, s. 519, 520.

¹⁶³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 26, 27.

¹⁶⁴ Bkz. Âli İmran, 3/146, Muhammed, 47/13, Ankebût, 29/60.

¹⁶⁵ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 733, 734.

Musannifek'in kelimelerin hareke bilgisi yanında yazımına dair açıklamalarda bulunduğu yerlerden bir diğeri *sınırı aşan tenvin* anlamındaki *tenvin-i gâli* (تنوين الغالي)¹⁶⁶ ile ilgili verdiği bilgilerdir.

وَقَاتِمِ الْأَعْمَاقِ خَاوِي الْمُخْتَرَقِ مُشْتَبِهٍ الْأَعْلَامِ لَمَاعِ الْخَفَقِ¹⁶⁷

“*etrafı karanlık, yolu bomboş, işaretleri karışmış, parıl parıl parlayan şimşek çakan nice yerleri aşmışım*”¹⁶⁸ beytindeki الْمُخْتَرَقِ kelimesini nahiv kuralları çerçevesinde değerlendirmiş ayrıca yazım bilgisi vermiştir. الْمُخْتَرَقِ kelimesinin esasında *kâf* ق harfîyle bitmesi gerekirken şiir zaruretinden dolayı sonuna *tenvin-i gâli* (تنوين الغالي) ilave edilerek yazımının bu şekilde olduğunu söyler. Yazım kuralına göre kelimenin son harfî *kâf* olup, tenvinli bir *kâf* olması yeterli idi. Ancak burada şiir zarureti gibi özel bir durumdan dolayı tenvin sesi, âdeta telaffuz edildiği gibi yazılmak suretiyle ق harfinden sonra sâkin bir ن ilave edilmiştir.¹⁶⁹

B. İ‘râb Bilgisi

Musannifek'in metni şerh ederken yer yer i‘râb bilgisine de yer verdiği görülmektedir. Verdiği i‘râb bilgilerinde bazen tek ve net bir kanaat belirtmiş bazen de birden fazla ihtimal üzerinde durmuştur. Örneğin *el-Misbâh*'ın أَمَّا بَعْدَ حَمْدِ اللَّهِ ذِي مَجْرُورٍ عَلَى أَنَّهُ صَفَةٌ kelimesinin i‘râbına dair الْإِنْعَامِ جَاعِلِ النَّحْوِ فِي الْكَلَامِ (الله) “*lafzatullahın sıfatı olmak üzere mecrûrdur*” ifadesini kullanır. Bununla beraber *جاعل* kelimesinin nekre olduğu ve marife olan الله lafzına sıfat olamayacağı yönündeki itirazı kabul etmeyerek kendi kanaatini savunmaktadır.¹⁷¹ Verdiği i‘râb bilgisine dair (والصلاة) مَجْرُورٌ مَعْطُوفٌ عَلَى

¹⁶⁶ “Gâli tenvini, sonu sahih harfle biten kafiye harfinin sonuna eklenen sâkin nûn harfidir.” Geniş bilgi için bkz. R. Resul Sevinç, “Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı”, **EKEV Akademi Dergisi**, 2012, cilt: XVI, sayı: 51, s. 320.

¹⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî, **Tabakâtu fuhûli’s-suarâ**, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, 2 cilt, Cidde, Dâru’l-medenî, t.y., C: II, s. 761.

¹⁶⁸ Sevinç, **a.g.m.**, s. 320.

¹⁶⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 105.

¹⁷⁰ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 37.

¹⁷¹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 17.

(حمد الله) ibaresi bir başka örnek olarak verilebilir. الصلاة kelimesinin önceki cümlede geçen حمد kelimesine atıf yapılması ile mecrûr olduğunu söyler ve ikinci bir değerlendirme yapmaz.¹⁷² İ'râb bilgisine Şerhu'l-Misbâh'da daha fazla yer veren Musannifek'in, er-Reşâd'da ise anlamaya veya doğru okumaya yardımcı olacağını düşündüğü yerlerde kısaca temas ettiği görülmektedir. Örneğin وإن كان صاحبها نكرة ifadesinde نكرة kelimesinin i'râbına dair كان خبر كان açıklamasını getirerek onun صاحبها'nın haberi olduğu için mansûb olduğunu beyan etmiştir. Aynı ibaredeki صاحبها ifadesinden sonra صاحب الحال açıklamasını yaparak zamirlerin mercileri hakkında da bilgi vermiştir.¹⁷³

Musannifek'in i'râba dair bilgileri aktarırken yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere çoğu zaman net açıklama yapmakla beraber bazen birkaç ihtimal üzerinde de durmuştur. Örneğin el-Misbâh'ın metninde yer alan ولم أظو ذكر شيء من مسائلها إلا ما ندر أو شاع فيما بينهم وانتشر bilinen konular dışında başka bir hususu dürüp atmadım¹⁷⁴ şeklindeki ibarenin i'râbına dair açıklamaları şu şekilde yapmıştır.

قوله (ولم أظو) معطوف على (استصفيث) أو على (نفيث) أي: ما طويث، فالمعطوف أيضاً في المعنى ماض لأن (لم) تقلب المضارع إلى الماضي

Musannifek, إلا ما ندر ifadesindeki mâ (ما)'nın i'râbına dair üç ihtimalden bahsetmiştir. Bu kelime ya ism-i mevsûl, ya mansûb müstesna olmak üzere mevsûf ya da طويث fiilinin mefûlünden bedeldir. Ancak bedel olarak değerlendirilebilmesi için bir muzâf takdir edilmesi gereklidir. Bu durumda cümlenin takdiri ولم أظو ذكر شيء şeklinde. Aksi takdirde, yani muzâf takdir edilmemesi durumunda bedel-i galat olur.¹⁷⁵

¹⁷² Musannifek, Şerhu'l-Misbâh, s. 22.

¹⁷³ Musannifek, er-Reşâd, s. 84.

¹⁷⁴ Mutarrizî, el-Misbâh, s. 38.

¹⁷⁵ Musannifek, Şerhu'l-Misbâh, s. 55, 56.

Musannifek'in verdiği i'râb bilgisinde birden fazla ihtimal üzerinde durduğu yerlerden biri de وَأُتِّقَنَّ مَا فِيهِ مِنَ النَّحْوِ لَفْظاً أَوْ مَعْنًى ifadesindeki¹⁷⁶ النحو kelimesinin i'râbına dairdir. Bu kelimenin hâl veya sıfat olmak üzere iki türlü izah edilebileceğini söyler. Söz konusu ism-i mevsûlden sonra gelen مَنْ harfine dair yine iki ihtimal dile getirir. Şayet marife olan bir kelimeyi açıklıyor ise hâl, nekre bir kelimeyi beyan ediyorsa sıfat olabileceğini ifade eder.¹⁷⁷

Bir diğer örnek de Mutarrizî'nin *el-Misbâh* metninde yer alan غير مدخر فضل kelimesinin i'râbına dairdir. Bu kelime için iki ayrı i'râb değerlendirmesi yapar. Fâilin veya mefûlün hâli olmak üzere mansûb okunabileceğini söyleyen Musannifek, غير kelimesinin merfû olarak da okunabileceğini zikreder. Merfû olarak okunmasının iki ayrı izahı vardır. İlk izah, mahzûf bir mübtedanın haberi olarak değerlendirilir. Diğer izah tarzı ise, غير kelimesi, haberi olmayan bir mübtedadır. Ardından gelen kelime lafzen mecrûr olsa da, başlangıç anlamı taşıdığı için manen merfûdur. Bu durumda ifade ما مدخرٌ demektir.¹⁷⁹

Görüldüğü üzere Musannifek, eserlerinde gerekli gördüğü yerlerde i'râb bilgisine yer vermiştir. Kesin ve net kanaatinin olduğu yerlerde i'râba dair bir görüş beyan ederken tercihte bulunmadığı yerlerde birden fazla seçeneğin olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca *er-Reşâd*'daki i'râb bilgisinin *Şerhu'l-Misbâh*'takinden daha az olduğu görülmüştür.

C. Sarf Bilgisi

Musannifek, şerh ederken bazı kelimeleri sarf ilmi açısından da ele almıştır. Sarf ilminden *et-tasrîf* (التصريف) kavramı ile bahsetmektedir.¹⁸⁰ Kök bilgilerini

¹⁷⁶ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 37.

¹⁷⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 35.

¹⁷⁸ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 38.

¹⁷⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 54.

¹⁸⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 115.

verdiği bazı kelimeleri içerdikleri illet harflerinden dolayı sarf ilminin i‘lâl kurallarına göre de tahlil etmiştir. Sarf ilmine göre ele aldığı yerlerden birisi *mana* (المَعْنَى) kelimesidir. Musannifek’e göre *mana* kelimesi, مَفْعُلْ kalıbında olup, kastetmek anlamına gelen عَنَى يَعْْنِي kökünden türemiş ve *kastedilen şey* anlamındadır. Ayrıca مَعْنَى kelimesinin *muhaŧŧef* hâli olma ihtimalini de ek bir bilgi olarak vermiştir. Şöyle ki bu kelimenin aslı, ism-i mefûl olan مَعْنَوِي dür. İlet harfleri olan vâv ve yâ bir araya gelmiş ve birinci illet harfi olan vâv sakindir. Bu yüzden vâv, yâ harfine kalbedilmek suretiyle مَعْنَى olmuştur. Sık kullanımından dolayı iki yâ’dan biri hafzedilmiştir. Bu durumda ism-i mefûl olup *kastedilen* (المَقْصُود) anlamındadır.¹⁸¹ Söz konusu örnekte görüldüğü üzere Musannifek, bazı kelimeleri sarf ilmine göre de ele almıştır.

Sarf açısından ele aldığı sigalardan birisi, sonu illetli mâzi fiildir. Musannifek mebnîler konusunda ele alınmakta olan mâzi fiilin fetha üzere üzere mebnî olduğunu söyler. Ancak mâzi fiilin sonu illetli olması durumunda دَعَا ve رَمَى fiillerinde olduğu gibi sonları sakindir. دَعَا fiilinin aslı دَعَوَ şeklindedir. Vâv harfini elif harfine çevirdiler. Sarf ilminin kurallarından biri “vâv ve yâ, harekeli önceki harf fethalı ise bu harfleri elife dönüştürmek vâciptir.” Elif, hareke kabul etmez. Çünkü elifin hakikati sakin bir medden ibarettir. Nefesle beraber akan havâî bir sestir. Hareke, bir harfin akışına engel olur ve sesi keser. Elife hareke vermek, onun aslını ve temel kimliğini ortadan kaldırmak anlamına geleceğinden dolayı elife hareke verilmemiştir.¹⁸² Görüldüğü üzere Musannifek, sarf açısından incelediği yerler de dahil olmak üzere bir çok konuda illetlere (gerekçelere) dair açıklamalarda bulunmuştur.

D. Edebî Sanatlar

Musannifek, edebî sanatlara temas etmiş, ele aldığı metinleri yer yer belâgat ilmi çerçevesinde tahlil etmiştir. Örneğin Mutarrizî’nin *el-Misbâh*’taki لَمَّا اسْتَظْهَرَ

¹⁸¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 36.

¹⁸² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 115.

قناع (Çocuk) ne zaman ki el-İknâ'ın muhtasarını ezberledi, ezberi sayesinde ondaki cehalet kalıntılarını ortaya çıkardı”¹⁸³ ibaresini edebî sanatlara göre değerlendirmiştir. الإقناع ifadesinin, nahiv ilmi (علم النحو) ifadesinde olduğu gibi âmm olan kelimenin hâs kelimeye izâfetine örnek olduğunu dile getirmektedir. Şöyle ki el-İknâ, Mutarrizî'nin eserlerinden birinin adıdır. Ayrıca metinde geçen كشف kelimesinin kullanılması ile kinayeli istiâre yapılmıştır. Zira قناع kelimesi kadının başını örten örtü için kullanılır.¹⁸⁴ Müşebbehün bih, nefisden ya da manalardan müsteardır. Şöyle ki nefis ya da manalar örtülerin ardına gizlenmiş güzel suretlerdir. قناع kelimesinin zikredilmesi istiâre-i tahkikiye tasrihiyedir. Nefsin cehaletini, manaların gizliliğini قناع kelimesine benzetmiştir. Konuya dair Kur'ân'dan delil getirerek benzer istiârenin الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ الْوَصْلَ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ “Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah'ın korunmasını emrettiği bağları koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir”¹⁸⁵ âyetinde yer aldığını zikretmiştir. Burada ahid (عهد) kelimesi ip kelimesine benzetilmiştir. Kinaye ile istiâre söz konusudur. nakz (نقض) kelimesinin zikredilmesi istiâre-i tahkikiye tasrihiyedir. Bu durumda قناع kelimesi cehaletten ya da gizlilikten mecâz anlamına gelmektedir. Bu değerlendirme aynı zamanda cumhurun görüşüdür.¹⁸⁶ Karine قناع kelimesinin zikredilmesidir. Müşebbehin zikredilmesi kinaye ile istiâredir. قناع kelimesinin zikredilmesi ise istiâre-i tahyiliyedir.¹⁸⁷ Musannifek, edebî sanatlara göre değerlendirmesini yapmış, cumhurun görüşünü zikretmekle beraber konuya dair diğer kanaatlere de yer vermiştir.

Musannifek'in edebî sanatlara temas ettiği yerlerden bir diğeri Teftâzânî'nin “kelâmıyla i'râb ilmini yüce bir yapıya

¹⁸³ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 37.

¹⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C: VIII, s. 300.

¹⁸⁵ Bakara, 2/27.

¹⁸⁶ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 33.

¹⁸⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 34.

dönüştüren Allah'a hamdolsun"¹⁸⁸ ibaresindeki مرفوع البناء ifadesine dairdir. Bu ifadede istiâre bulunduğunu, Teftâzânî'nin nahiv ilmini yüce bir yapıya benzettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁹

Musannifek, yukarıda zikredilen bilgilerin yanında nüshalar, faydalı kısa bilgiler, Kur'ân'ın icazı, coğrafi bilgiler, tarif ve taksimler gibi hususlara da yer vermiştir. Üzerinde çalıştığı nüshalara dair verdiği bilgiye *er-Reşâd*'da هَكَذَا فِي النُّسخ التي رأيناها وعليها خط المصنف وقرأت عنده "gördüğümüz nüshalarda bu şekildedir, üzerinde de musannif hattı vardır, ben ondan okudum"¹⁹⁰ şeklindeki ifadesi örnek olarak gösterilebilir. Görüldüğü üzere metinde geçen bir ifade ile ilgili görüşünü dile getirirken *İrşâd*'ın diğer nüshalarına da gönderme yaparak açıklama yöntemine başvurmuştur. Musannifek'in *el-Misbâh*'da قد اختلفت فيه نسخ الكتاب "kitabın nüshalarında farklılıklar bulunmaktadır"¹⁹¹ ifadeleri de diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Burada ise manevî izâfete dair *el-Misbâh*'ın metninde geçen ifadenin diğer nüshalardan farklı olduğuna değinmektedir.

Musannifek'in yer verdiği hususlardan birisi de ilave bilgilerdir. Şöyle ki konuya dair açıklama ve yorumlarını yaptıktan sonra gerekli gördüğü bazı yerlerde *fâide şerife* adı altında kıymetli ek bilgiler vermektedir. Örneğin, temyiz ile hâl konusunu etraflıca anlattıktan sonra, temyiz ile hâlin birbirlerine benzer yönleri ile aralarındaki farkları ele almaktadır.¹⁹² Vereceği ilave bilgiler için فوائد شريفة "kıymetli faydalı bilgiler",¹⁹³ لطائف يجب إصفاؤها وإثباتها في صحيفة الفؤاد "arı ve duru bir şekilde hazmedilip kalbe yerleştirilmesi gereken letâif türü (bilgiler)",¹⁹⁴ مباحث أخر شريفة "kıymetli diğer bahisler"¹⁹⁵ gibi ifadeler kullanmaktadır.

¹⁸⁸ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 83.

¹⁸⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 6.

¹⁹⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 120.

¹⁹¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 471.

¹⁹² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 486.

¹⁹³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 486.

¹⁹⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 668.

¹⁹⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 468.

Musannifek'in temas ettiği konulardan bir diğeri de Kur'ân'ın icazı konusudur. Buna metinde kıyasî âmillerden biri olan mastarın amel etmesine dair Rumlar'ın gelecekte mağlub olacağından bahseden âyet¹⁹⁶ örnek olarak verilebilir. Öyle ki Musannifek, bu âyetin icaz değeri olduğunu ileri sürerek bu haberin hicri yedinci yılda gerçekleştiği bilgisini vermektedir.¹⁹⁷

Musannifek'in açıklama getirdiği konulardan bir diğeri de coğrafi bilgilerdir. Musannifek, gayri munsarifin terki b illetine örnek olarak verilen *Ma'dikeribe* (معدی) kelimesini Şam'da bir köy, *Ba'lebekke* (بعلبك) kelimesinin Şam'da bir belde olduğu bilgisini vermektedir.¹⁹⁸

Musannifek'in yer verdiği bir başka bilgi de bazı tarifler ve onun alt bölümlerine dairdir. Şöyle ki, Teftâzânî, gayri munsarif illetlerinden *adl* (العدل) için *أخر* ve *عمر* kelimelerini örnek vermekle yetinmiştir.¹⁹⁹ Musannifek, müellifin sadece örneklerle yetinip *adl* illetinin tarifini yapmadığı gibi örneklerin hangi kısma ait olduğunu da açıklamadığını söyleyerek kendisi önce tarif yapmış ve onun kısımları hakkında bilgi vermiştir. *Tahkiki adl*, gayri munsarifliğin dışında ismin mâdûl (değişime uğramış) olmasını gerektiren bir başka delilin daha var olması durumudur. Örneği *أخر* kelimesidir. *Takdirî adl* ise gayri munsarifliğin dışında başka bir delilin bulunmaması durumudur.²⁰⁰ Bu yüzden bir takdir söz konusudur. *Takdirî* olanın örneği de *عمر* kelimesidir.²⁰¹ Görüldüğü üzere Teftâzânî'nin örneklemekle yetindiği bazı yerlerde Musannifek, konuya dair tarif yapmış ve kısımlarına dair bilgiler vererek metni daha fazla açıklamıştır. Özetle Musannifek, tarifler yapma, kısımlara ayırma gibi konularda bilgiler vermiş ve örneklerin hangi kısma ait olduğunu belirlemiştir.

¹⁹⁶ Rûm, 30/3.

¹⁹⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 464.

¹⁹⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 39.

¹⁹⁹ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 87.

²⁰⁰ Kefevî, *el-Külliyât*, s. 640.

²⁰¹ Gayri munsarif illetlerinden biri olan *adl*, bir kelimenin asıl formunun dışına çıkma durumudur. Örneğin ism-i tafdil sigasındaki *أخر* kelimesi değişime uğrayıp *أخِر* kelimesi ise *عمر* formuna dönüşmüştür. Bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 32, 33.

Musannifek'in şerhinde yer verdiği bilgilerden bir diğeri de eserlerinin hem başında hem sonunda kendi adını ve nisbelerini zikretmesidir. Onun bu üslûbu eserlerinin kendisine aidiyetinin tespitini kolaylaştırmıştır.²⁰²

Musannifek, ele aldığı konuya dair okuyucuya garib, mübhem kalabileceğini düşündüğü yerlerde kendi yaptığı tarifini veya bir meselenin izahına yönelik dile getirdiği tabirlerini şerhetmiştir. Örneğin, izâfetin önce ıstılah anlamını vermiş, ardından kelime öbekleri hâlinde şerh etmiştir.²⁰³ Dile getirdiği *müşâkele* illetinin ne olduğunu yine kendisi izah etmiştir. Söz konusu ibare şu şekildedir:

وَقَوْلُنَا (أَوْ مُشَاكَلَةً) فِي تَعْرِيفِ الْإِضَافَةِ مَعْنَاهُ: أَنَّ الْأَسْمَ الْأَوَّلَ يَجْرُ الْثَانِي لِمُشَابَهَتِهِ لِأَسْمِ جَارٍ بِنِيَّةِ

الْجَارِ

“İzâfetin tarifindeki “veya müşâkele nedeniyle” sözümüzün manası; birinci ismin, cer eden âmil niyetiyle, cer eden âmile benzerliği nedeniyle ikinci ismi cer etmesidir”.²⁰⁴

Musannifek'in kendi ifadelerini şerh etmesine bir başka örnek benzerlik illetine dair yaptığı izahında görülmektedir. Teftâzânî mefûl-ü bihin âmilinin vucûben hazfedildiği yerlerden biri olarak münadâyı zikretmiştir. Konuya dair zikrettiği örneklerden biri de طَالِعًا جَبَلًا “ey dağa tırmanan kişi”²⁰⁵ cümlesidir. Musannifek, bu cümlenin المضاف للمضاف “muzâfa benzer durum”a örnek olduğunu belirtirmiş ve ardından bu ifadesini açıklama gereği duymuştur. Söz konusu ifadesini المضارع للمضاف عبارة عن اسمٍ يُذكر بعده شيءٌ هو مِنْ تَتَمَّتْهُ وَتَعَلَّقَ بِهِ تَعَلَّقَ الْمَفْعُولِيَّةِ أَوْ تَعَلَّقَ الْفَاعِلِيَّةِ أَوْ المضارع للمضاف عبارة عن اسمٍ يُذكر بعده شيءٌ هو مِنْ تَتَمَّتْهُ وَتَعَلَّقَ بِهِ تَعَلَّقَ الْمَفْعُولِيَّةِ أَوْ تَعَلَّقَ الْفَاعِلِيَّةِ أَوْ “muzâfa benzer (ifadesi), bir isimdir ki kendisi ile mefûliyyet, fâiliyyet, cer edenin âmili ile ilişkisi, atıf veya sıfat-mevsûf gibi bir ilişki türü olan ve manayı tamamlayan bir kelime kendisinden sonra

²⁰² Bu konudaki örneklere *adı, nisbeleri ve künyeleri ile memzûc yöntemi* başlıkları altında yer verilmiştir. وأنا الفقير المفتقر إلى رحمة الله الحامي شيخ علي بن مجد الدين بن محمد بن مسعود بن محمود الشهرودي bkz. Musannifek, **er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdi** (müellif hattı), Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2479, vr. 3a.

²⁰³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 465,

²⁰⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 103.

²⁰⁵ Teftâzânî, **İrşâdu'l-hâdi**, s. 96.

zikredilmektedir” sözleriyle yine kendisi izah etmiştir.²⁰⁶ Şöyle ki, يا عَبْدَ اللَّهِ örneğinde olduğu gibi münadâ muzâf olduğunda mansûbtur.²⁰⁷ يا طَالِعاً جَبَّالاً cümlesinde ise bir muzâf söz konusu olmadığı hâlde münadâ mansûb olmuştur. İşte bu noktada Musannifek’e göre muzâfun ileyhin, muzâfı tamamlaması gibi mefûl olan جَبَّالاً kelimesinin de طَالِعاً kelimesinin anlamını tamamlamaktadır. Bu nedenle muzâfa benzer bir durum (المضارع للمضاف) olduğunu ve münadânın mansûb i’râb aldığını ifade etmiştir. Musannifek’e göre nahiv ilminde *muzâfa benzer durum* (المضارع للمضاف)’un örneği iki konuda yer almaktadır. Biri yukarıda örneği verilen münadâ, diğeri de cinsini nefyeden *lâ* konusundadır.²⁰⁸

IV. DİL VE ÜSLÛBU

Musannifek’in şerh ettiği eserlerinde izlediği yöntemi yansıtan hususlardan biri de onun kullandığı dil ve üslûbudur. Bu başlık altında tenbih dili, değerlendirme ve istilahları kullanma üslûbu ele alınacaktır. Bu bağlamda Musannifek’in kelime seçimi ve kullandığı cümlelerinin yapısı incelenerek onun üslûbu anlaşılmaya çalışılacaktır. Dil ve üslûbunun daha iyi görülebilmesi için bazı örnekler Arapça metinleriyle beraber verilecektir.

A. Tenbih Dili

Musannifek’in üslûbunu gösteren hususlardan biri onun tenbih ifadeleridir. Şöyle ki bir konu veya meseleye dair açıklamalarını yaparken muhatabın dikkatini çekmek ve konuya odaklanmasını sağlamak amacıyla bir kısım tenbih ifadeleri kullanmaktadır. Bu sayede muhataplarına konunun önemini hissettirmeye çalışmaktadır.

Musannifek, tenbih etmek, hatırlatmak, uyarmak anlamına gelen *tenbih* kavramını eserinde kullanmıştır. Örneğin harf-i tarîfin, ism-i mevsûl olan الذي

²⁰⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 67.

²⁰⁷ Müberred, **el-Muktedab**, C: IV, s. 202; Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 564.

²⁰⁸ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 566, 659.

manasına geldiğini daha önce ifade etmiş ve aynı konuyu tekrar ele aldığında bunu قَدْ “*elif ve lâmin ellezî manasında olduğunu müteaddid defalar hatırlatmış bulunmaktayız*” sözleriyle dile getirmiştir.²⁰⁹ İbarede geçen تَنْبِيْهُ fiili, *tenbih* (تنبيه) masdarının if’âl babından fiil-i mâzi formudur.

Dikkat çekme amacıyla kullandığı diğer tabirler arasında فَلْيَتَأَمَّلْ وَلْيَتَفَكَّرْ “*üzerinde dikkatle düşünülmesi ve kafa yorulmalı*”,²¹⁰ “*bu sayede biz senin dikkatini çektik, sakın unutma*”,²¹¹ فَاغْلَمْ “*belle*” ve فَلَا تَغْفُلْ “*dikkatsiz davranma*”²¹² yer almaktadır. Musannifek, dikkat çekme ifadelerinden biri olan فاعلم tabirine dair kendisi ayrıca izahta bulunmaktadır. *Erbâbü’t-tesânîf* (أرباب التصانيف) olarak nitelediği kalem erbâbının, müşkil ve ihtilaflı gördükleri mevzularda dikkat çekmek istediklerinde bu tabiri kullanmak suretiyle mahatabın dikkatsizliğini veya dalgınlığını gidermeyi amaçladıklarını belirtmektedir. Bu meyanda تَدَبَّرْ فَافْهَمْ فَتَأَمَّلْ “*Derinlemesine düşün, anla, üzerinde dikkatle düşün*” ve benzeri ifadelerin de aynı maksada binaen kullanıldıklarını ifade etmektedir. Bu üslûbun قَرَعَ الْعَصَى وَ مَدَّ الْعَصَدَ “*dikkat çekme ve yardımcı olma*”²¹³ kabilinden olduğunu beyan eder.²¹⁴ Eserleri incelendiğinde Musannifek’in de bu üslûba sahip olduğunu söylemek mümkündür.

B. Değerlendirme Üslûbu

Musannifek, ele aldığı nahiv meselelerini açıklamak üzere âlimlerin görüşlerine atıfta bulunmuştur. Kendi kanaatini açıklayarak tarafını belirttiği yerler yanında herhangi bir değerlendirme ve yorum yapmadan zikrettiği görüşler de bulunmaktadır. Bu itibarla onun savunduğu görüşler ile muhalif olduğu görüşleri anlayabilmek amacıyla kullandığı tabirleri tespit etmek önem arz etmektedir. Bu

²⁰⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 77.

²¹⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 83.

²¹¹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 436.

²¹² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 658.

²¹³ Cevherî, **İn’âşü’l-ğüm**, “*asayı tıklatma ancak hilim sahibi kimseler içindir*” şeklinde benzer bir ifade zikreder. Yani küçük bir uyarı bile onlar için yeterli olup daha fazlasına gerek yoktur anlamındadır. Bkz. Cevherî, **Sihâh**, C: III, s. 1261.

²¹⁴ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 259, 260.

başlık altında onun bir ibare veya meseleyi doğru olarak kabul ettiği ve onayladığında kullandığı tabirler ile eleştirdiği ve uygun görmediğinde kullandığı ifadeler ele alınacaktır.

Musannifek, bir ibareyi veya meseleyi doğru olarak kabul ettiği durumlarda bir takım ifadeler kullanmaktadır. Bu ifadeler, onun söz konusu görüşü savunduğu ve onun tarafında yer aldığı anlamına gelmektedir. Örnek olarak, هُوَ الصَّحِيحُ مِنَ الْمَذَاهِبِ “doğru olan cumhurun görüşler arasında doğru olan budur”,²¹⁵ والحقُّ مذهبُ الجمهور “bu tercih edilen / galip gelen görüştür”²¹⁷ وهو المذهبُ المنصورُ²¹⁶ “galip olan budur ve cumhur bu görüş üzeredir”²²⁰ هذا هو القولُ المنصورُ وعليه الجمهور “bu tercih edilen ikinci görüştür”²¹⁸ هو الواضحُ الجليُّ وهو “açık seçik olan ve dosdoğru yol da budur”²¹⁹ ibareleri zikredilebilir.

Musannifek’in savunduğu görüşü gösteren tabirlerden biri olan *mansûr* (المنصور) ifadesini kullanmasına mefûl-ü fihin mansûb olduğuna dair yaptığı izah örnek olarak verilebilir. دَخَلْتُ الدَّارَ “eve girdim” örneğinde olduğu gibi yaygın kullanımından dolayı *girmek* (دخول) fiilinden sonra ne tür kelime gelirse gelsin harekesinin mansûb oluşunu وهذا هو القولُ المنصورُ وعليه الجمهور “galip olan budur ve cumhur bu görüş üzeredir” sözleriyle dile getirir.²²⁰ Görüldüğü üzere Musannifek, tercih edilen görüş için *mansûr* (المنصور) ifadesini kullanmaktadır.

Musannifek, kullandığı onay ifadeleri yanında bazen çeşitli övgülerde bulunarak da kanaatini açıklamaktadır. Buna Teftâzânî’nin mefûl-ü fih konusunu ele alışına dair yaptığı yorum örnek olarak verilebilir. Teftâzânî’nin mefûl-ü fihin zaman ve mekân zarfları ile mübhem ve belirli zarf şeklinde taksim yapmaksızın konuyu sadece örnekler üzerinden muhtasar bir şekilde ele alışını²²¹ beğenir. Bu bağlamda وهذا الذي فعله المصنف رحمه الله من الاختصارات اللطيفة التي لا يفعلها إلا الفحول ولا يفهمها إلا الفحول

²¹⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²¹⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 69.

²¹⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 54; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 410.

²¹⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 97.

²¹⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 52.

²²⁰ Musannifek, cumhurun ve Sîbeveyhi’nin bu görüşte olduğunu zikreder. Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 78, 79.

²²¹ Teftâzânî, **İrşâdü’l-hâdî**, s. 98.

“müellifin yaptığı, sadece üstatların ortaya koyabileceği ve anlayabileceği hoş muhtasar ibarelerdendir” ifadesini kullanır.²²² Musannifek’in bu ifadelerinden Teftâzânî’nin konuya dair açıklamalarını onayladığı anlaşılmaktadır.

Musannifek, eleştirdiği ve uygun görmediği durumlarda bir takım ifadeler kullanmaktadır. Onun onaylamadığı, itiraz ettiği durumlarda kullandığı üslûba örnek olarak ise *bu tercih edilmeyen*,²²³ *red edilen görüştür*,²²⁴ *غير صحيح* “doğru değil”,²²⁵ *çok zayıf*, *ضعیف جدا* “bu görüş daha belirgin şekilde daha tutarsız”,²²⁶ *itibar edilmeyecek cılız*²²⁷ ve *metrûk bir görüş*,²²⁸ *قاصر عن المقصود* “maksadı tam ifade edememektedir”²²⁹ *خطأ واضح* “çok açık ve net bir hatadır”²³⁰ *خطأ ظاهر وخطأ واضح* “görünür isabetsizlik ve apaçık bir hata”²³¹ *يظهر* “Lübâb’ın ibaresinde problem söz konusudur”²³² *غلط* “faziletli şarihin görüşünün yanlışlığı ortadadır”²³³ *ظاهر لا يساعده أحد ولا يؤيده كتاب* “o kadar bariz hata ki onu ne kimse izah edebilir ne de bir kitap onu haklı çıkarabilir”²³⁴ tabirleri verilebilir. Görüldüğü üzere bazı konulardaki açıklamalarının kesin doğruluğuna dair emin ifadeler kullandığı da görülmektedir.²³⁴

²²² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 79.

²²³ رَجَحَ fiili terazide ağır basmak, ağır çekmek anlamlarına gelmektedir. Bu durumda ağır basan, yenen ve tercih edilen görüş için رَجَحَ kavramı, bunun karşısında yer alan, yenilen ve beğenilmeyip bırakılan görüş için ise مَزْجُوح kavramı kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Cevherî, **Sihâh**, C: I, s. 364; Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, 15 cilt, 3. bs., Beyrut, Dâru sadır, 1414/1993-1994, C: II, s. 445.

²²⁴ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 458.

²²⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 22.

²²⁶ Cılız anlamındaki سَخِيف kelimesinin “aptal, ahmak; saçma, aptalca; adi, alçak, değersiz” şeklinde başka anlamları da bulunmaktadır. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: IX, s. 146.

²²⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 102.

²²⁸ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 412.

²²⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 480.

²³⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 88.

²³¹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 127.

²³² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 78.

²³³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 24.

²³⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 151.

Musannifek, meselelerin izahına yönelik kanaatlerini ve eleştirilerini onay ve red ifadeleriyle zikretmesinin yanısıra kendi kanaat ve eleştirilerinin de yanlış olabileceğini gösteren ifadelere yer vermiştir. Bunlara örnek olarak *والله أعلم بحقائق الأمور* “Allah, meselelerin hakikatlerini en iyi bilendir”,²³⁵ *meramı en iyi bilen Allah’tır*,²³⁶ *والله أعلم بالمقصود والمرام* “maksadı ve meramı en iyi bilen Allah’tır”,²³⁷ *والله أعلم بحقائق الأشياء* “Allah, eşyânın hakikatlerini en iyi bilendir”,²³⁸ *والله أعلم بحقائق الحالات* “Allah, durumların hakikatlerini en iyi bilendir”,²³⁹ *والله أعلم بحقائق الأسرار* “Allah, sırların hakikatlerini en iyi bilendir”²⁴⁰ ifadeleri zikredilebilir. Bu örnekler onun ilmî edep, duruş, tevazu ve nezaketini gösteren üsluplarından biri olarak yorumlanabilir. Zira Musannifek, katılmadığı görüşlere çeşitli itirazlarda bulunmuş ve kendi kanaatlerini de zikretmiştir. Bununla beraber mutlak doğrunun kendisine ait olduğu iddiasında bulunmaktan kaçınmıştır.

C. İstılahları Kullanma Üslûbu

Musannifek’in önemle üzerinde durduğu ve onun dil âlimi özelliğini öne çıkaran hususlardan biri de ıstılah anlayışı ve ıstılahları kullanma üslûbudur. Ona göre ilgili ilim dalına ait konuları işlenmeden önce kavramsal çerçevenin oluşturulması gerekir. Nitekim Mutarrizî’nin, eserine nahiv ıstılahları ile başlamasını²⁴¹ isabetli bularak bu konudaki görüşlerini şu sözlerle açıklar:

“Öncelikle bu kitabımızdaki muhatap, makasıda vakıf ince kavrayışlı zeki kimsedir. Öüne ibareler geldikçe, takdim, tehir vb. terkiib neyi gerektiriyorsa onu yapar. Maksatları idrak eder, sözüün bağlamalarını anlar. Sözüün dış görünüşü, batını manaları anlamaya engel olamaz. Zira lafızlar, manaların elbiseleridir. Manalar, insanlar gibidir. Bir insan kat kat ve rengârenk kıyafetler giymiş olabilir. Bu yüzden,

²³⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 416.

²³⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 417, 446.

²³⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 165; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 583.

²³⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 71.

²³⁹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 476.

²⁴⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 58, 476.

²⁴¹ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 41-55.

insanı tanıyan kişi kıyafete aldanmaz. Kim bu vasıflara haiz olmaz ise onu muhataplar defterinden sileriz.”²⁴²

Musannifek’in ifadelerinden anlaşıldığına göre lafızlar, manaların elbiseleridir. Manalar da çok renkli ve çeşit çeşit kıyafetler giyen insanlar gibidir. Bu durum, anlamın net ve kolay bir şekilde ortaya çıkamayabileceğini göstermekte ancak anlamın keşfedilmesinin imkansız olduğunu söylememektedir. Kavramların ve terimlerin tanıtılması anlamı kolaylaştıran çabaların başında gelmektedir. Bu bağlamda Musannifek, eserine ıstılahları tanıtarak başlayan Mutarrizî’nin bu tavrını çok yerinde bularak, nahiv binasının ancak temel kavramlar üzerindeki anlam uzlaşısından sonra yapılandırılabilirliğini ifade eder. Bu noktada yaptığı ikinci yorumda da Mutarrizî’nin âdeti “*bizim muhataplarımız, akıllı, zeki, uyanık olup, takdim, tehir, zahir, batın gibi hususlarda anlayış sahibi kimselerdir*” demiş olduğunu iddia eder. Özetle Arapça ibare çözme yeteneği olmayanları Musannifek, muhatap defterinden sildiğini ifade eder.²⁴³ Onun bu yaklaşımı dile önem veren, tavizsiz ve prensipli biri olduğunu ortaya koyan işaretlerden sayılabilir. Prensiplerinden vazgeçmeyen disiplinli biri olduğunu göstermesinin yanında ilmin hem istekli hem de yetenekli kişilerle sürdürülebilir bir çalışma olduğuna da işaret edebilir. Buradan yine doğru kitle bulunmadığı zaman boşuna bir gayret durumunun söz konusu olabileceği de anlaşılabılır.

Bu itibarla bu başlık altında nahiv ilmi ve âlimlerine dair Musannifek’in kullandığı ıstılahlar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1. Nahiv İstılahları

Dil âlimleri nahiv kurallarını ve kavramlarını ifade etmek üzere birtakım ıstılahlar kullanmışlardır. Ne var ki bu ıstılahların bütünü üzerinde bir ittifak bulunmadığı, âlimler arasında bazı farklı kullanımların olduğu görülmektedir.

²⁴² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 61.

²⁴³ Musannifek’in ifadesi şu şekildedir: *فَمَنْ لَا يَكُونُ بِهَذِهِ الصِّفَاتِ مُحَوَّنًا عَنْ دَفْتَرِ الْمُخَاطَبِينَ* Bkz. Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 61.

Örneğin Basra ve Kûfe dil ekollerinin kendilerine mahsus nahiv ıstılahları bulunmaktadır.²⁴⁴ Musannifek'in, şerhini yaptığı Teftâzânî'nin *İrşâd*'ı ile Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ında ağırlıklı olarak Basra ekolünün terimleri kullanılmakla beraber Kûfe ekolünün terimlerine de rastlanmaktadır. Bu açıdan bir Bağdat dil ekolü yaklaşımı sergilendiği anlaşılabılır. Müteahhir dönem âlimi olan Musannifek'in de onları takip ettiği söylenebilir. Örneğin Teftâzânî, Kûfe dil ekolü ıstılahlardan biri olan *n'at* (نعت) kelimesini sıfat manasında kullanmaktadır.²⁴⁵ Mutarrizî, tevâbi²⁴⁶ başlığı altında Basralıların ıstılahlarını kullanarak te'kid, bedel, sıfat, atf-ı beyan ve harf ile atıf kelimelerini zikreder ve konuyu beş kısımda ele alır.²⁴⁷

Musannifek'in kullandığı nahiv ıstılahları incelendiğinde onun hem Basra hem Kûfe dil ekolünün ıstılahlarını kullandığı görülmektedir. Örneğin bazı yerlerde *sıfat-mevsûf* tabirini²⁴⁸ kullanırken bazı yerlerde *n'at-men'ût* (نَعْتُ مَنْعُوتٍ)²⁴⁹; *mecrûr* (مَجْرُور)²⁵⁰ ifadesinin yanında zaman zaman *mahfûd* (مَخْفُوض) ifadesini de kullandığına rastlanmaktadır.²⁵¹

Istıhlara dair bir başka örnek nâib-i fâil kavramıdır. Musannifek, وَيُسَمَّى هَذَا ibaresinde *nâib-i fâil* için *fâil* ifadesini kullanmış ve ardından *fâili belirli olmayanın mefûlû* şeklinde bir açıklama yapmıştır.²⁵² Bir başka örnek

²⁴⁴ Mehmet Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, sayı: I, Diyarbakır, 2003, s. 51; Ali Bulut, "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII (2008), sayı: 2, s. 103; Hidayet Bakkal, "Kûfe Nahiv Ekolü ve Başlıca Temsilcileri", **Atatürk Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum, 2012, s. 19,

²⁴⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 9, 70, 117.

²⁴⁶ "Kendi başlarına i'râbı olmayıp, uydukları kelimenin i'râbına tâbi olanlara tevâbi' (i'râbda tâbi olanlar) denir." Bkz. Çörtü, **Arapça Dilbilgisi Nahiv**, s. 346.

²⁴⁷ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 107.

²⁴⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 19, 72, 121.

²⁴⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 68, 119, 120.

²⁵⁰ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 87.

²⁵¹ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 54.

²⁵² Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 378.

olarak ism-i tafdîl sigası için *efalü't-tafdîl* (أفعل التفضيل)²⁵³ hakikî sıfat için *fiilî sıfat* (صفة فعلية)²⁵⁴ ıstılahlarını kullanması zikredilebilir.²⁵⁴

Musannifek, murab kelimelerin harekeleri için raf, nasb, cer; mebnî kelimelerin harekeleri için *damme*, *fetha*, *kesra*; *sükûn* için ise *vakıf* ıstılahlarını kullanır.²⁵⁵ Bu ıstılahların hem mütekaddim hem de müteahhir Basralı dilcilere mahsus olduğunu, Kûfeli dilcilerin ise bu ıstılahları hem mebnî hem murab kelimeler için kullandığı bilgisini ayrıca nakleder.²⁵⁶

Musannifek'in nahiv ıstılahlarını kullanmasına dair bir başka örnek izâfet konusundadır. Muzâfun ileyhin mecrûr oluşuna dair geniş izahlarda bulunduğu izâfet konusunda muzâfın, harf-i cerden vekalet yoluyla amel ederek cer ettiğini dile getirir. İbarede artık lafzen bulunmayan harf-i ceri شريعة منسوخة “*iptal edilmiş, hükmünü yitirmiş uygulama*”; harf-i cerin yerine, cer amel etmek üzere muzâfın geçmesini de شريعة معمولة “*yürürlükte olan uygulama*” olarak nitelemektedir.²⁵⁷

Musannifek'in bazı ıstılahları birbirinin yerine kullandığı görülmektedir. Şöyle ki, *tefsir* (تفسير) kelimesini yer yer tarif anlamında kullanmıştır. تفسير الاسم “*tevâbinin tarifinde*” اختلف كلام القوم في تفسير التوابع²⁵⁸ “*ism-in tefsiri ve tarifi*”²⁵⁸ و تعريفه “*onun*” فتفسيره الصحيح المطابق²⁵⁹ “*tefsiri doğru ve uygun tarifi*”²⁶⁰ تفسير المفعول معه “*mefûl-ü meahın tarifi*”²⁶¹ فال تفسير الصحيح “*bütün mahzurlardan arınmış ve bana göre doğru olan tarifi*”²⁶² قسّم الكلمة أولاً إلى أنواعها الثلاثة وفسّرّها ثانياً “*(müellif) önce kelimeyi üç kısma ayırdı, sonra tariflerini yaptı*”²⁶³ ifadeleri *tefsir* kavramını tarif anlamında

²⁵³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 32, 109.

²⁵⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 48.

²⁵⁵ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 312.

²⁵⁶ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 227.

²⁵⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²⁵⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 18.

²⁵⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 115.

²⁶⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 75.

²⁶¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 80.

²⁶² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 116.

²⁶³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 77.

kullanmasına örnek olarak verilebilir. Mutarrizî'nin ism-i fâil tarifine dair Musannifek'in تَعْرِيفُ لاسْمِ الْفَاعِلِ وتعريف له “*bu ism-i fâil tefsiri ve tarifidir*” sözünde bu durum açıkça görülmektedir.²⁶⁴ Tefsir yanında tahdîd (تحديد) kavramını da tarif anlamında kullandığına rastlanmaktadır.²⁶⁵

Musannifek'in dikkat çeken tabirlerinden bir diğeri de قواعد النحو وقواعد العقل “*nahiv kuralları, aklın kuralları*”²⁶⁶ ile الدراية النحوية، الدراية العقلية “*nahvî dirayet, aklî dirayet*”²⁶⁷ ıstılahlarıdır. Musannifek'in nahiv meselerini ele alırken kullandığı bu tabirler onun nahiv ilminde aklî delil ve çabayı önemseydiğini ve kullandığını göstermektedir. Musannifek'in yine dikkat çeken tabirlerinden bir diğeri ise حقوق الكلام “*sözün hukuku*” ifadesidir. O, gerek gramer gerekse söz dizimi konusunda meydana gelebilecek kusurları ifade bağlamında bu tabiri kullanmıştır. Söz ve hak kelimelerinden oluşan bu tabiri kullanması onun dile, söze ve hakkaniyete verdiği değeri gösteren işaretlerden sayılabilir.²⁶⁸

2. Âlimler Hakkında Kullandığı Niteleyici İfadeler

Musannifek'in ıstılahları kullanma üslûbunu gösteren hususlardan biri de âlimler hakkında kullandığı niteleyici ifadelerdir. Eserlerinde nisbet, lakab gibi âlimleri tanıtan; imam, şeyh, muhakkık gibi onların ilmî seviyelerini gösteren ve dua gibi tazim belirten ifadelere yer vermiştir. Yazarlar ve eserleri hakkında kullandığı dil incelendiğinde onun şerhini yaptığı *İrşâd* ile *el-Misbâh*'ın yazarları için müellif kavramı yerine *musannif* (المُصَنِّف) ifadesini;²⁶⁹ eserleri için de bu kelime ile aynı kökten gelen *musannefât* (المُصَنَّفَات) tabirini kullandığı görülmüştür. Örneğin *el-Misbâh*'ın kaynaklarından olan Cürcânî'nin *Mietü âmil, et-Tetimme* ve *el-Cümel fî'n-*

²⁶⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 449.

²⁶⁵ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 15.

²⁶⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 158.

²⁶⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 160.

²⁶⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 61.

²⁶⁹ Örnekler için bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 3, 27, 44, 78, 79, 85. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 3, 11, 21, 49, 59, 61, 68, 96, 97, 477, 588, 797, 798.

nahv adlı nahiv eserlerinden bahsederken onlar için *musannefât* (مصنفات) tabirini kullanmıştır.²⁷⁰

Musannifek, görüşlerine atıfta bulunduğu âlimlerle ilgili olarak onları bazen lakablarıyla bazen eser isimleriyle zikretmiştir. Örneğin Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer'i çoğu zaman meşhur nisbesi *ez-Zemahşerî* (الزمخشري) şeklinde ve yer yer *Cârullah* (جار الله) lakabıyla zikrederken Sekkâkî'yi ise hem nisbesiyle hem de eserinin adıyla صاحب المفتاح “*el-Miftâh'ın sahibi*” şeklinde ifade etmiştir.²⁷¹ Eser isimleri kullandığında صاحب الإيضاح “*el-Îzâh'ın sahibi*” ile el-Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338), صاحب الصحاح “*es-Sihâh'ın sahibi*” ile Cevherî, صاحب اللباب “*el-Lübâb'ın sahibi*” ile İsferâyânî, صاحب المُفَصَّل “*el-Mufasssal'ın sahibi*” ile Zemahşerî, صاحب المقامات “*el-Mekâmât'ın sahibi*” ile Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî'yi (ö. 516/1122) kastetmektedir.

Musannifek'in atıfta bulunduğu âlimlerle ilgili kullandığı niteleyici ifadelerinden biri de *eş-şeyhân* (الشيخان) kavramıdır. Musannifek, bu kavramı eserinde zikretmiş ve ardından iki şeyh ile kimleri kast ettiğini açıklamıştır. على ما يذهب إليه “*İki şeyhin sahip olduğu görüş üzere ki, onlar, Abdülkahir ve Zemahşerî'dir.*”²⁷² Bir başka örnek olarak الشارح الفاضل “*kıymetli şarih*” kavramı zikredilebilir. قال صاحبُ لبابِ الإعرابِ وإياه أعني بالشارحِ الفاضلِ في هذا الكتابِ أينما ذُكِرَ “*Lübâb sahibi dedi: ki bu kitapta ne zaman kıymetli şarih denilse kastım odur*” sözleriyle âlimlerle ilgili kullandığı tabirlere dair açıklayıcı bilgiler vermektedir.²⁷³

Musannifek, ele aldığı nahiv meselesinin kaynağı olarak âlimlerden bahsederken القوم “*kavim*” ifadesini tercih etmiştir. Örneğin i'râbın raf, nasb ve cer olmak üzere üç çeşidinin olduğuna dair nahivcilerin icmâi olduğunu أن القوم متفقون على “*kavim (nahivciler), i'râbın raf, nasb ve cer olmak*

²⁷⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 47, 48.

²⁷¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 584.

²⁷² Musannifek, *Şerhu Lübbâbi'l-i'râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 225.

²⁷³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 14.

üzere üç olduğunda ittifak hâlinedirler” ifadesini kullanmıştır.²⁷⁴ Kavim tabirini nadiren de olsa diğer âlimler için de kullandığı görülmektedir. Ancak bu durumda hangi âlimleri kast ettiğini özellikle belirtir. Örneğin *delâlet* (دلالة) kelimesinin manasına dair verdiği bilginin kaynağı olarak zikrettiği نرى القوم- أعني المنطقيين- يُسمّون “kavmin -mantıkçıları kast ediyorum- üç delâlet türünü de vaz’î delâlet olarak kabul ettiklerini görmekteyiz” şeklindeki ifadesinde kullandığı kavim kelimesi ile mantıkçıları kast ettiğini ifade eder.²⁷⁵ Görüldüğü üzere bir ilim ehlini özellikle belirtmediği durumlarda kavim ifadesiyle nahivcileri kast ettiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber sadece هُمْ “onlar” zamirini kullanarak nahiv kurallarını dil âlimlerine nisbet ettiği yerler de bulunmaktadır. Örneğin ومن قواعدهم أنهم يحملون النقيض على النقيض “Nahiv âlimlerinin kurallarından biri de nakîzî nakîz üzerine hamletmektir” ibaresi verilebilir.²⁷⁶ Bir başka örnek olarak da وقد صرّحوا بأن: ... “şöyle açıkladılar:... ”²⁷⁷ ifadesi zikredilebilir.

Alanının uzman âlimlerini ifade etmek üzere kullandığı bir başka kavram da *erbâb* (أرباب) tabiridir. Meânî ilminin uzman âlimlerine dair أرباب المعاني tabirini kullanır ve fesahatın tarifini onların genel kabullerine göre yapar.²⁷⁸ Musannifek, ıstılahları tarif etme yetkisinin ehil olmayan kişilere ait olamayacağını bunun bizzat konunun uzmanları tarafından yapılması gerektiğini dile getirir. Diğer bir kavram da أرباب التأليف “*telif erbâbı*”dır. Bu kavramı Musannifek, cem-i killet ve cem-i kesretin aynı beyt içerisinde yer alması bağlamında kullanır ve bunun *kalem ehli* tarafından sıkça başvurulmuş bir tutum olduğunu ifade eder.²⁷⁹

Musannifek’in âlimlerle ilgili kullandığı ifadelerinden bir diğeri de dil âlimlerinin takipçilerine dair tabirleridir. Şöyle ki bir âlimin görüşünü benimseyen, yolundan gidenlere dair farklı ifadeler kullanmaktadır. Örneğin Halîl bin Ahmed ve

²⁷⁴ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 181. Benzer örnekler için bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 12, 42, 52, 53.

²⁷⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 71.

²⁷⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 668.

²⁷⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 126.

²⁷⁸ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 53.

²⁷⁹ Musannifek, *Şerhu Lübbâbi’l-i’râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 194.

onun görüşünü benimseyenler için الخليل وأصحابه “*Halil ve ashabi*” ifadesini kullanırken Sîbeveyhi için سيبويه وأتباعه “*Sîbeveyhi ve takipçileri*”, Müberred için المبرد وأشياعه “*Müberred ve taraftarları*”²⁸⁰, Mâzinî için المازني ومن تبعه “*Mâzinî ve onu takip edenler*”²⁸¹ tabirini tercih etmektedir. وأتباعه ifadesini kullandığı âlimlerden arasında Ebû Ali el-Fârisî²⁸² ile Zemahşerî de²⁸³ bulunmaktadır. Bazı âlimlerin takipçileri için Musannifek’in farklı ifadeler kullandığı görülmektedir. Kaynaklarda الخليل وأصحابه “*Halil ve ashabi*”²⁸⁴ ile سيبويه وأتباعه “*Sîbeveyhi ve takipçileri*”²⁸⁵ ifadelerine bu formuyla rastlanırken المبرد وأشياعه şeklinde bir kullanıma rastlanmamıştır. Bunu âlimler arasında kabul edilen genel kullanım üslûbunu izlemesi olarak yorumlamanın yanında dile ait bir üslup zenginliği olarak da anlamak mümkündür.

Musannifek, âlimler ve takipçileri için kullandığı tabirlerinin yanı sıra nahiv âlimlerinin usûllerine atıfta bulunmak için de bazı kavramlar kullanmıştır. Bu bağlamda kullandığı kavramlardan biri عرف النُّحاة “*nahivcilerin örfü*” tabiridir. Bu kavramı kelimenin tarifine dair değerlendirme yaparken kullanmıştır. Şöyle ki genel nahiv kuralları çerçevesinde ele alındığında aslında iki kelime sayılması gereken tesniye ve cemi gibi bazı isimler, nahivcilerin örfüne göre tek bir kelime olarak değerlendirildiğini söyler. Örneğin قلم “*kalem*” ismi bir kelimedir. Tesniye elde etmek için ilave edilen ان harfleri de ayrı bir kelimedir. Her ikisinin birleşmiş hâline iki kelime yerine bir kelime tabirinin kullanılıyor oluşuna dikkat çeken Musannifek bu

²⁸⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 96.

²⁸¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 659.

²⁸² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 438.

²⁸³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 703.

²⁸⁴ Örnekler için bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, C: III, s. 320; Ebü’l-Hüseyin İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fî vüçûhi’l-beyân*, thk. Hafnî Muhammed Şeref, Kahire Mektebetü’ş-şebâb, 1389/1969, s. 198; Abdurrahman b. İshak el-Bağdâdî en-Nihâvendî ez-Zeccâcî Ebu’l-Kâsım, *el-Emâlî*, thk. Abdüsselam Harun, 2.bs., Beyrut, Dâru’l-ceyl, 1407/1987, s. 83; Ebü’l-Berekât el-Enbârî, *el-İnsâf*, C: I, s. 254; Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, C: II, s. 150.

²⁸⁵ Örneğin bkz. Ebü’l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, 2 cilt, el-Mektebetü’l-asriyye, 1424/2003, C: II, s. 660; İbn Akil, Ebü Muhammed Bahaeddin Abdullah b. Abdurrahman, *Şerhu İbn Akil*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4 cilt, 20. bs., Kahire, Dâru’t-türâsî’l-Arabî, 1400/1980, C: II, s. 227.

durumu *nahivcilerin örfü* tabiri ile dile getirmektedir.²⁸⁶ Musannifek'in birçok konuda görülen lafız ve delâlet çerçevesindeki yaklaşımı burada da kendini göstermiştir. Bu da onun ıstılahlara birçok açıdan yaklaşan, çok yönlü izah etme üslûbu olan hassas bir dil âlimi olduğunun işaretlerindendir.

V. ELEŞTİRİLERİ

Musannifek, şerhini yaptığı metinleri sadece açıklamakla kalmamış ele aldığı metni gerek kelimelerin seçimi olarak gerekse nahiv kuralları açısından değerlendirmiş ve çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştiriler sırasıyla metnin dili, içeriği ve diğer şarihler ile dil âlimlerine dair eleştirileri başlıkları altında ele alınacaktır.

A. Metnin Diline Dair Eleştirileri

Musannifek'in dil ve üslup konusundaki hassasiyeti onun eleştirel yönünü öne çıkarmakta ve bu özelliği şerhini yaptığı metinlerin çeşitli yerlerinde görülmektedir. Eleştiride bulunduğu yerlerden biri şerhini yaptığı metnin diline dairdir. Bu konudaki eleştirilerine geçmeden önce müelliflere yönelttiği ithamlara dair örnekler verilecektir. Örneğin Teftâzânî için *العجب من المصنف* “yazardan şaşılacak durum”²⁸⁷ ifadelerini kullanırken Mutarrizî'ye yönelik eleştirilerini *إنَّ المصنَّفَ كما هو دأبه من الإهمال والإجمال لم يأت ههنا بما هو كافٍ و شافٍ* “göz ardı etmek ve kapalı ifadeler kullanmak müellifin adeti olduğu üzere burada da yeterli ve doyurucu bilgi sunmamıştır”,²⁸⁸ *ظهر أنَّ في كلام المصنف إجمالاً وإهمالاً وإخلالاً* “müellifin sözünde kapalılık, ihmal ve kusur bulunduğu ortadadır”,²⁸⁹ *إنَّ المصنَّفَ أجمل إجمالاً وأهمل إهمالاً* “müellif son derece mücmel ifadeler kullanmış ve kelimenin tam anlamıyla göz ardı etmiştir”,²⁹⁰ *أنَّ*

²⁸⁶ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 66, 67, 69.

²⁸⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 35.

²⁸⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 588.

²⁸⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 847.

²⁹⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 503.

ويستقيء بمغانم في كلام المصنف ضرباً من الخلط وسوء الترتيب *“müellifin sözünde bir tür karışıklık ve kötü sıralama söz konusudur”*²⁹¹ ifadeleriyle dile getirmiştir.

Metnin diline dair eleştirilerinden biri Mutarrizî’nin kullandığı ويستقيء بمغانم *“sonuçlarının ganimetlerini elde etmek için”*²⁹² ifadesine dairdir. Musannifek, ويستقيء kelimesinin ganimet almak manasını içerdiği için ganimet kelimesini tekrar kullanmanın gerekli olmadığı kanaatini taşımaktadır. Bu manayı ولا يَخْفَى عَلَى الذَّوْقِ *“zevk-i selim ile bozulmamış fitrat sahibi birinin kabul edeceği bir gerçek vardır ki o da beyana layık olan, “eserler” kelimesidir, bu şekilde anlaşılmalı, zira bunda incelik vardır”* sözleriyle ifade etmiştir.²⁹³

Metnin diline dair eleştirilerinden bir diğeri Mutarrizî’nin munsarife dair yaptığı ما يَدْخُلُهُ الْجُرُّ مَعَ التَّنْوِينِ *“tenvinle beraber cerin dahil olduğu isimdir”* şeklindeki tarife dairdir. Mutarrizî’nin bu tarifini Sekkâkî’nin صَنَفَ يَقْبَلُ الْحَرَكَاتِ مَعَ التَّنْوِينِ وَيُسَمَّى *“tenvinli harekeleri kabul eden gruba munsarif adı verilir”*²⁹⁴ ibaresinden aldığını ancak Sekkâkî’nin ibaresini hatalı bir şekilde taklid ettiğini iddia etmektedir. Şöyle ki مع’yı kullanan Sekkâkî bununla harekelerin tenvinle beraber oluşundan bahsetmiş ve bunu doğru bir şekilde dile getirmiştir. Ancak Mutarrizî ise tenvinin cer ile beraber bulunmasını ifade etmiştir ki bu doğru bir ifade biçimi değildir.²⁹⁵ Sekkâkî’nin ibaresini onaylayan Musannifek, Mutarrizî’nin ibaresini eleştirmiştir.

Metnin diline dair dile getirdiği eleştirilerinden bir diğeri ise nahiv kuralının ihmal edilmesine dairdir. Musannifek, أَمَّا’nın cevabında ف harfini ihmal eden Teftâzânî’nin bu tutumunu hayretle karşılayarak eleştirir. Eserinde أَمَّا الْوَصْفُ مِثْلُ أَسْوَد *“ama الوصف مثل أسود”* şeklinde naklettiği ibaresinin²⁹⁶ doğrusunun أَمَّا الْوَصْفُ فَمِثْلُ أَسْوَد *“ama الوصف فمثل أسود”* şeklinde olması

²⁹¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 477.

²⁹² Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 38.

²⁹³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 57, 58.

²⁹⁴ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s. 80.

²⁹⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 226, 227.

²⁹⁶ Ne var ki *İrşâdü’l-hâdî*’nin elimizdeki matbu baskısında *emmâ* ifadesi yer almamaktadır. Buradan Musannifek’in elindeki nüsha veya nüshaların bizlere ulaşan nüshalardan farklı olduğu ve

gerektiğini belirtmektedir. Bu durumu في كيف ترك الفاء “yazardan şaşılacak durum -Allah ona rahmet eylesin- Arapçadaki maharetine rağmen لما’nın cevabında fâ harfini nasıl da ihmal etti” ifadeleriyle dile getirmektedir.²⁹⁷

Musannifek, şerhini yaptığı metinlerin diline dair eleştirilerde bulunmakla kalmamış bunun yanında alternatif bir metin önerisinde bulunmuştur. Bu bağlamda وَحَقُّ ²⁹⁹“cümlelerin hakkı” وَحَقُّ الْكَلَامِ ²⁹⁸“şöyle denilmesi daha güzeldir”, وَالْأَحْسَنُ أَنْ يُقَالَ ³⁰⁰“ibarenin hakkı”, ³⁰¹“bu makamda arı duru ve veciz ibare şöyle söylenilmesidir”, فَحَقُّ الْبَيَانِ ³⁰²“şöyle söylenmelidir”, فَالطَّرِيقُ أَنْ يُقَالَ ³⁰³“izahın hakkı” tabirlerini kullandığı görülmektedir. Onun bu ifadelerinden hem nahiv kurallarına riayet etme hususunda hassas hem de bir dil zevkine ve üslup güzelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Musannifek’in eleştirilerini yönelttiği müelliflerden, hocasının hocası olan Teftâzânî için daha itinalı kelimeler seçtiği, Mutarrizî’ye karşı ise daha eleştirel bir dil kullandığı görülmektedir.

B. Metnin İçeriğine Dair Eleştirileri

Metnin diline yönelik olumsuz değerlendirmelerde bulunan Musannifek, şerhini yaptığı nahiv metinlerini içerik olarak da incelemiş ve çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Eleştirilerinin ağırlıklı olarak tarifler konusunda olduğu görülmüştür.

İrşâdü’l-hâdî’nin metni üzerinde yeni tahkik çalışmalarının faydalı olacağı anlaşılabılır. Bkz. Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, s. 88.

²⁹⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 35.

²⁹⁸ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 78.

²⁹⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 171.

³⁰⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 120, 163; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 448, 658.

³⁰¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 157; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 136, 847.

³⁰² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 588.

³⁰³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 681, 799, 802.

Musannifek'in eleştirdiği yerlerden biri Teftâzânî'nin bedel tarifine dairdir. Teftâzânî'nin المقصودَ "تابع يكون" *"kendisi maksud olmak üzere tabi olan kelimedir"*³⁰⁴ şeklindeki tarifini hariçte kalması gereken atfın bazı kısımlarını da içine alması nedeniyle yetersiz bulur. Zira tarif, efradını câmi, ağıyarını mâni (bütün unsurlarını içine alacak ve tanımlananın dışında kalan yabancı unsurları hariç bırakacak) nitelikte olmalıdır. Örneğin atıf harfi ile kurulan جاءني زيدٌ بل عمرو *"Bana Zeyd geldi hayır aksine bana Amr geldi"* cümlesinde maksud olan birinci değil ikinci kelimedir.³⁰⁵ Atfın örneği olan bu cümle Teftâzânî'nin bedel tarifinin içine girdiği için onun tarifini eksik bulmaktadır.

Eleştirdiği tariflerden bir diğeri Teftâzânî'nin الترخيم (terhim) tarifidir. Teftâzânî'ye göre الترخيم وهو أن يُحذف للتخفيف حرفٌ *"hafiflik (kolaylık) amacıyla bir harfin hazfedilmesi"*dir.³⁰⁶ Musannifek'e göre Teftâzânî'nin tarifinde hazfın, ne tür kelimelerde ve kelimenin ilk, orta, son gibi hangi harfinde yapılacağı hususunun açıkça ifade edilmemesi bir eksikliktir. Zira münadânın dışında da çeşitli gerekçelerle ve kolaylık amacıyla bir harf hazfedilmektedir.³⁰⁷ Nitekim لم يكن kelimesinde hafiflik amacıyla bir harf hazfedilerek لم يكٌ yapılmıştır ve bu ifade bir münadâ değildir. Musannifek, daha doğru tarifin الترخيم وهو أن يُحذف من آخر المنادى حرفٌ *"terhim, sadece hafiflik (kolaylık) amacıyla münadânın sonundan bir harfin hazfedilmesidir"* şeklinde olması gerektiğini ve bu tarifin daha kapsamlı olduğunu ifade eder. يا ثب أَقْبَلْ *"Ey Sübe gel"* örneğinde adı Sübe (ثبة) olan biri için kısaltma yapılmıştır.³⁰⁸ Musannifek, terhim konusunda yeterli açıklama ve sınıflandırma yapmadığı gerekçesiyle Mutarriżî'yi de eleştirmektedir.³⁰⁹

Eleştirdiği tariflerden bir diğeri ise Teftâzânî'nin müstesna tarifidir. المُستثنى هو *"Müstesna, illâ ve kardeşlerinden sonra gelen ve mansûb olan"* *الْمَنْصُوبُ بَعْدَ إِلا وَأَخَوَاتِهَا*

³⁰⁴ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 108.

³⁰⁵ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 124.

³⁰⁶ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 98.

³⁰⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 74.

³⁰⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 75.

³⁰⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 588. Mutarriżî'ye dair diğer eleştirilerine örnek için bkz. Musannifek, *a.g.e.*, s. 631, 799, 802, 809, 814, 831, 838, 847, 851, 857, 871.

kelimedir” şeklinde tarif eden Teftâzânî’nin,³¹⁰ İbnü’l-Hâcib’in ifade usûlünden³¹¹ ayrıldığını söyleyen Musannifek, *mansûb* kaydını çıkarmak suretiyle, *هُوَ مَذْكُورٌ بَعْدَ إِلَّا* “illâ ve kardeşlerinden sonra gelendir” şeklinde tarif eder.³¹² Zira müstesnanın *mansûb* olmayan türleri de bulunmaktadır.

C. Metnin Diğer Şarihlerine Dair Eleştirileri

Musannifek, ele aldığı metni şerh etmekle kalmamış yer yer söz konusu metinlerin diğer şarihlerinin yorumlarını da değerlendirmiş ve çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Kimi zaman şarihlerin bir kısmının *الشارحون الإمعون* “yetersiz³¹³ şarihler” olmakla itham etmiştir.³¹⁴ Şarihlerin bazı yerlerde doğru manaya erişemediklerini ve zorlama yorumlar yaptıklarını belirtmiş ve bunu *وَأَمَّا مَا وَقَعَ فِي الشُّرُوحِ تَعَسُّفٌ ظَاهِرٌ* “şerhlerde yer alan yorumlar ise açık bir zorlamadır” sözleriyle ifade etmiştir.³¹⁵

Musannifek, ismin alametlerinden biri olarak zikredilen cem-i müzekker salim konusundaki şarihlerin açıklamalarına dair eleştirel bir dil kullanır. Kullandığı ifadelerden bazıları şunlardır. *ومن العجيب أن بعض شروح العصر لما تنبّه لهذا حاول التفصي عنه* “bu çağın bazı şarihleri araştırmaya gayret göstermiş olmalarına rağmen uyanamamış olmaları şaşılacak bir durumdur. Güleni çok güldürecek bir tutum ile meşgul olmuşlardır”.³¹⁶ *ولبعض من تصدى لشرح الكتاب من فضلاء* “Zamanımızın bazı kıymetli âlimlerinin bu (Lübâb) kitabını şerh etme gayreti içerisine girmelerinin ilk adımı bir yöneliş, sonra ki adımı

³¹⁰ Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, s. 101.

³¹¹ İbnü’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 25.

³¹² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 92.

³¹³ Cevherî, Musannifek’in şarihler için kullandığı *الإمع* kelimesinin zayıf görüşlü kişi manasına geldiğini ve sadece erkekler için kullanıldığını kadınlar için kullanılmadığını zikreder. Ona göre *إِمْعٌ* ifadesi doğru iken *إِمْعَةٌ* ifadesi hatalıdır. İbn Manzûr ise bu kelimeyi kendine ait görüşü ve kararlılığı olmayan ve başkasının görüşünün peşinden giden kimse olarak açıklar. Bu bağlamda *اغْدُ غَالِمًا أَوْ مُتَعَلِّمًا وَلَا تَكُنْ إِمْعَةً* “öğreten veya öğrenen biri ol ama sakın ne yapacağımı bilmeyen ve başkasının peşinden giden biri olma” şeklindeki rivayeti nakleder. Bkz. Cevherî, *Sihâh*, C: III, s. 1183; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: VIII, s. 3.

³¹⁴ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i-râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 9.

³¹⁵ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i-râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 368, 369.

³¹⁶ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i-râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 138.

يزيدك وجهه ضحكاً إذا ما زدته نظراً”. Musannifek, bu ilginç durumu “ona baktıkça gülmen artar”³¹⁷ sözleri ile dile getirmeye çalışır.³¹⁸ Şarihlerin bu konudaki çabalarının yetersiz, görüşlerinin de isabetsiz ve gülünç olduğunu ifade eder.

Musannifek, yer yer diğer şarihlerin yorumlarına temas etmiş ve makul bir gerekçe olmadan yaptıkları tevilleri eleştirmiştir. Örneğin Mutarrizî’nin, *el-Misbâh* adlı eserini muhtasar olarak kaleme alma nedenlerinden biri olarak zikrettiği استقلالاً³¹⁹ ibaresindeki المفاد ifadesini Musannifek, *mana* olarak yorumlar. Söz konusu kelimeyi çocuk³²⁰ olarak yorumlayan şarihi şaşkınlıkla karşılar. Yapılan yorumu açık ve yakın anlamı bırakıp gerekçesiz zorlama bir yorum olarak niteler.³²¹

Bir başka örnekte Musannifek, isim fiillerin taksimi konusunda doğru anlayışa sahip olmadığını düşündüğü ve ismini zikretmediği şarih için كلام الشارح “erdemli şarihin sözü ve eğilimi göstermektedir ki kendisi işin aslını kavrayamamış ve sözün ilmî tahkikini yapamamıştır” ifadelerini kullanmaktadır.³²²

³¹⁷ Musannifek’in ضحكاً ifadesi yerine حسناً kelimesinin yer aldığı ve kaynaklarda Ebû Nüvâs el-Hasen b. Hâni’ b. Abdilevvel el-Hakemî’ye (ö. 198/813 [?]) nisbet edilen beyt يَزِيدُكَ وَجْهَهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ “ona baktıkça yüzünün güzelliği artar” şeklinde zikredilmektedir. Bkz. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Dîvânü’l-me’ânî*, 2 cilt, Beyrut, Dâru’l-ceyl, t.y., C: I, s. 231; Ebû Bekir Abdülkahir el-Cürcânî, *Delâilü’l-î-câz fî ilmi’l-meânî*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, 3. bs., Kahire, Matbaatü’l-medenî, 1413/1992, s. 296.

³¹⁸ Musannifek, *Şerhu Lübbâbi’l-i-râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 230.

³¹⁹ Mutarrizî’nin ibaresi şu şekildedir. فاستصفيث منها هذا المختصر ونفيث عن كل منها ما تكرر استقلالاً للمعاد. bkz. Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 38.

³²⁰ Mutarrizî’nin, Cürcânî’ye ait *Mietü âmil*, *et-Tetimme* ve *el-Cümel fî’n-nahv* adlı eserleri özetleyerek *el-Misbâh*’ı oğlu için telif etmesi kast edilmektedir. *el-Misbâh* eserinin tanıtımı yapılırken bu konu hakkında bilgi verilmiştir.

³²¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 52.

³²² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 92.

D. Dil Âlimlerine Dair Eleştirileri

Musannifek, ele aldığı konularda bazen diğer âlimlerin de kanaatlerini nakletmiştir. Nahiv bilgisinin kaynağı olarak âlimlerin görüşlerine atıfta bulunmuş ancak yer yer onların görüşlerini eleştirmekten geri kalmamıştır.

Musannifek'in eleştirdiği yerlerden biri kelimenin tarifine dairdir. Bu bağlamda âlimlerin kelimenin tarifi ile ilgili açıklamalarına dair *هذا كلام هؤلاء الفحول* "büyük âlimlerin görüşleri bu şekildedir. Ne var ki hiçbirinin kabul edilecek bir tarafı yoktur",³²³ ismin tarifi konusunda ise *İbnü'l-Hâcib'in* açıklamasını *والعجب من الشيخ ابن الحاجب* "Şeyh İbnü'l-Hâcib'ten şaşılacak bir durum" sözleriyle eleştirmiştir.³²⁴

Musannifek'in âlimleri eleştirdiği yerlerden bir diğeri istisna edatının i'râbına dairdir. Musannifek, *غير مأسوف على زمن ينقضي بالهم والحزن* "gam ve hüznle geçmiş bir zamana yanmam/üzülmem"³²⁵ beytindeki *غير* kelimesinin i'râbına dair İbn Cinnî, İbn Mâlik ve İbnü'l-Haşşâb el-Bağdâdî'ye (ö. 567/1172) ait üç farklı görüş zikreder. İbn Cinnî, *غير* kelimesini mukaddem haber; İbn Mâlik, haberi olmayan bir mübteda olarak takdir etmektedir. İbnü'l-Haşşâb ise *غير* kelimesini mahzuf bir kelimenin haberi, *مأسوف* kelimesini de *مفعول* kalıbında gelmiş bir mastar olarak yorumlamaktadır. Musannifek, söz konusu kanaatlerin tamamını doğru görüşten sapma olarak niteler. Bunu *وعندي أن الكلّ تعسفٌ* "bana göre bu görüşlerin hepsi zorlamadır" cümlesi ile ifade ederek *غير مأسوف* ifadesini mahzuf bir mübtadanın haberi olarak yorumlamaktadır. Bu durumda cümlelerin takdiri *هو غير محزون على زمانٍ* وهذا هو الطريق المستقيم والعدول عنه زيغٌ وسقيمٌ *انقضى بالهم والحزن* "dosdoğru yol budur, o yoldan sapmak, ayak kayması ve kusurlu bir anlayıştır"

³²³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 66.

³²⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 78.

³²⁵ İbnü'l-Şecerî, *Emâli*, C: I, s. 47; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, C: I, s. 345

ifadeleriyle bu konudaki kanaatinden emin, muhalif görüşlere karşı tavizsiz bir dil kullanmaktadır.³²⁶

Musannifek, cem-i teksirin ne olduğuna dair âlimlerin yaklaşımlarını önce zikretmiş ve onların görüşlerini isabetli bulmayarak *وهذه هي الكلمات الدائرة على السننهم في هذا المقام والكل منشأ الجهل والقصور ومن لم يجعل الله له نوراً فما له من نور* “*bu makamda onların dillerindeki yaygın görüşler bunlardan ibarettir. Bu görüşlerin tamamı bilgisizlik ve kusurdan kaynaklanmaktadır. Allah, kimlere nur nasip etmemiş ise onlar nursuz kimselerdir*”³²⁷ ibaresiyle onları ağır eleştiriye tabi tuttuğunu söylemek mümkün görünmektedir. Musannifek’in metnin diline, içeriğine ve metnin diğer şarihleri ile dil âlimlerine dair yaptığı eleştirilerden onun yer yer sert bir dil kullandığını ve eleştirel yönünün³²⁸ güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Musannifek’in şerh yöntemini özetlemek gerekirse Kur’ân âyetleri, hadisler, şiir, Arap kelâmı ve âlimlerin eserleri gibi kaynaklara müracaat ettiği ancak bunlardan âyet ve şiirlere daha çok yer verdiği söylenebilir. Ayrıca metinde geçen kelime veya ifadelerle dair sözlük manası, hareke, i’râb, sarf, edebî sanatlar konusunda çeşitli bilgiler verdiği, anlaşılması zor olan konuları³²⁹ detaylı ve daha uzun ele aldığı görülmektedir. Diğer şarihlerin anlayamadığı bazı konuları kendisinin daha iyi anladığını dile getiren emin ve cesur dili dikkat çekmektedir.

³²⁶ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i’râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 1195, 1196.

³²⁷ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i’râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 172.

³²⁸ Musannifek’in diğer eserlerinde de kendinden emin, bilgisine güvenen ve eleştirel dile sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Ali Çoban Musannifek’in *Tuhfetü’l-vüzerâ* eserinin 115b-116a sayfalarındaki ifadelerini makalesinde şöyle aktarır: “Her fende göz alıcı musannefât ve parlak müellefât, “bilâd ü emsâr”da tefekkür ehlinin ve basiret sahiplerinin kulaklarına ulaşmıştır. O derece ki Şahrüh zamanı idi “Horasan düzlüklerinden Mâverâünnehir ve Türkistan nahiyelerine, Harezm’e ve bilâd-ı Irâk’ta umûmen ve Mısır-ı câmi’-i Herât’ta hususen” zamane âlimleri ve fazılları bu musannefâtta acz ve hayrete düştüler. Tüm âlimler ve fazıllar hayretle parmaklarını dudaklarına götürdüler.” bkz. Ali Çoban, “Horasan’dan Anadolu’ya: Molla Musannifek ve Tasavvufi Müdevven Bir İlim Olarak İnşâsı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 20 / 2 (Aralık 2020), 426, 427.

³²⁹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 93.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSANNİFEK'İN ARAP GRAMERİNDEKİ YERİ

Bu bölümde Musannifek'in Arap gramerindeki yeri; nahiv usûlündeki delillere bakışı, nahiv konularına bakışı, dil ve ekollerine dair görüşleri başlıkları altında ele alınmaya çalışılacaktır.

I. NAHİV USÛLÜNDEKİ DELİLLERE BAKIŞI

Nahiv usûlü, nahiv ilminden daha sonra ortaya çıkmış ve zamanla belli bir disiplin ve kurallar çerçevesine ulaşmış bir ilimdir. Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) *el-Mekâyis*'i ile Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl İbnü's-Serrâc'ın (ö. 316/928) *el-Usûl fî'n-nahv* adlı eserleri nahiv usûlü alanındaki ilk çalışmalardandır. İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis* adlı eseri belli bir sistematığa sahip olmamakla beraber bu alanda ilk defa bir metod belirleme gayreti gösteren başarılı ilk çalışma kabul edilmektedir. İbnü's-Serrâc ile İbn Cinnî bu alanda eserler vermiş olmalarına rağmen nahiv usûlünün tarifini yapan ilk dilci Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1188) olmuştur.¹

İbnü'l-Enbârî'ye göre nahiv usûlü, nahvin fûrûunun kendisinden istinbat edildiği (doğduğu) delillerdir. Nahvin kaynakları nakil, kıyas ve istishâb olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.² İbnü'l-Enbârî, lügat, nahiv, sarf, aruz, kâfiye, şiir sanatı, ahhârü'l-Arab, ensâbu'l-Arab şeklinde bilinen sekiz adet edebî ilimlere cedel ilmi ile nahiv usûlü ilmini de ilave etmiştir.³ Görüldüğü üzere nahiv usûlünü nahiv çatısı altında ele almak yerine müstakil bir ilim olarak değerlendirmiştir.

¹ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 1996, s. 130, 131.

² Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, **el-İğrâb fî cedeli'l-irâb ve lumau'l-edille**, nşr. Saîd el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1971, s. 80, 81.

³ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddin es-Süyûtî, **el-İktirâh fî usûli'n-nahvi**, thk. Abdülhakim Atıyye, 2. bs., Dimaşk, Dâru'l-beyrûtî, 1427/2006, s. 16.

Bu alanda müstakil eserler yazmış olan İbn Cinnî, İbnü'l-Enbârî, Süyûtî (ö. 911/1505) gibi nahiv âlimleri, genelde eserlerini fıkıh usûlü biçiminde ele aldıklarını dile getirmişlerdir. Daha önceleri gelişmiş ve sistemleşmiş fıkıh usûlü, nahiv usûlünün kaidelerinin tespitinde ve belli bir düzene kavuşmasında etkili olmuştur. Bu etki nahiv usûlünün gerek istidlal yöntemi gerekse *vâcip*, *memnû*, *kabîh*, *hasen* gibi kavramların kullanılmasında görülmektedir. Böylece, *usûlü'n-nahv* (أَصُولُ النَّحْوِ) adı altında mustakil bir disiplin oluşmuştur.⁴

Süyûtî'nin *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*'i nahiv usûlü alanındaki meşhur ve önemli eserlerdendir. Süyûtî, fıkha nisbetle usûlü fıkıh ne ifade ediyorsa, nahve nisbetle nahiv usûlünün de aynı manayı ifade ettiğini söylemiş ve eserini fıkıh usûlüne göre tertip etmiştir. Eserinde İbn Cinnî ve İbnü'l-Enbârî gibi âlimlerin kendisinden önce nahiv usûlüne dair eserler verdiğini ancak nahiv usûlünü sistematik hâle getiren kişinin kendisi olduğunu söylemiştir.⁵ Nahiv ilmini, مَعْقُولٌ مِنْ مَنْقُولٍ “nakledilenlerden akledilenler”; nahiv usûlünü ise “içinde kaynakları olması bakımından icmalî delillerden, istidlal keyfiyetinden ve istidlalde bulunanın durumundan bahseden bir ilimdir.” şeklinde tarif etmiştir.⁶ Dikkat edileceği üzere Süyûtî, tarifinde nahvin furû‘ meselelerine temas etmeksizin Kur’ân, hadis ve icmâ gibi aslî kabul edilen kaynaklardan hüküm çıkarma ve bu konudaki usûl ve şartları belirleyecek hususlara işaret etmiştir.

Süyûtî, nahiv usûlünü İbn Cinnî'nin semâ, icmâ ve kıyas; İbnü'l-Enbârî'nin ise nakil, kıyas ve istishâb olmak üzere üç delil altında ele aldığını ifade eder.

⁴ Muhammed Çetkin, “Celâleddin es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri”, **Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Erzurum, 2014, 145; Muhammed Çetkin, “Suyûtî'nin Nahivdeki Yöntemi”, **Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi**, Yıl:6 Cilt:6 Sayı:11, Bahar: 2016, s. 71-72; Mehmet Bahattin Alphan, “Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Konya, 2019, s. 11.

⁵ Süyûtî, **el-İktirâh**, s. 15.

⁶ Süyûtî, **el-İktirâh**, s. 21.

Kendisi İbn Cinnî ile İbnü'l-Enbârî'nin görüşlerini cem etmiş ve nahvin delillerini, semâ, icmâ, kıyas, istishâbu'l-hâl olmak üzere dört kısımda ele almıştır.⁷

Nahiv usûlündeki delillere dair görüş ve değerlendirmeleri olan âlimlerden biri de Musannifek'tir. Örneğin hâl konusunu âlimlerin tarifleri ve hâldeki âmile dair açıklamaları çerçevesinde ele almış, mübteda ve haberden asla bir hâl olmasının mümkün olamayacağı şeklindeki sonuca nahiv usûlünün götürdüğünü ifade etmiştir.⁸ Musannifek'in nahiv usûlündeki meselelere bakışını gösteren hususlardan biri de naklettiği bir rivayettir. Rivayete göre emirin biri Halîl bin Ahmed'ten (ö. 175/791) nahiv usûlünü birkaç kelimeyle ifade etmesini istemiş o da "*fâil merfûdur, diğerleri onun feridir; mefûl mansûbtur, diğerleri onun feridir; muzâfun ileyh mecrûdur, diğerleri onun feridir*". Onun nahiv usûlündeki delillere dair bazı meselelerdeki yaklaşımının hem nakil (rivayet) hem de akıl çerçevesinde olduğu anlaşılmış⁹ ancak eserlerinin bütününde deliller arasında bir taksim yaptığına rastlanmamıştır. Zira onun eserleri birer şerh olup konunun bağlamına göre ve kendince uygun gördüğü delillere göre hareket ettiği, bazen bir meselede bir çok delile yer verdiği görülmüştür. Bu itibarla Musannifek'in nahiv usûlündeki delillere bakışı Kur'ân, hadis, şiir ve Arap kelâmı, icmâ, kıyas, istishâb ve istikrâ delilleri başlıkları altında bir bütün olarak incelenecektir.

A. Kur'ân

Kur'ân'la istişhadın Arap dilinin kaynağı oluşu hususunda dilciler arasında bir ittifak söz konusudur.¹⁰ Nahvin oluşmaya başladığı ilk dönemden itibaren Arap

⁷ Süyûtî, **el-İktirâh**, s. 26; Süleyman İbrahim el-Belkîmî, **el-İlletü'n-nahviyye fî'l-karnî's-sâbi'il-Hicrî**, Kahire, Âlemü'l-kütüb, 2017, s. 98.

⁸ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 436, 437.

⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 157, 158.

¹⁰ Muhammed Hüseyin Âli Yâsin, **ed-Dirâsâtü'l-lügaviyye inde'l-'Arab ilâ nihâyeti'l-karnî's-sâlis**, Beyrut, Menşûrâtü Dâru mektebi'l-hayât, 1400/1980, s. 348; Mehdi el-Mahzûmî, **Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti'l-luğati ve'n-nahv**, 2. bs., Kahire, Neş. Mustafa el-bâbî el-halebî, 1377/1958, s. 51; Ali Bulut, "Sibeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları İşleme ve Yöntemi ile Koyduğu Kurallar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Samsun, 2003, s. 72.

gramerine dair eserlerin hemen hemen hepsinde Kur'ân, en güvenilir ve en sağlam delil olarak kabul edilmiş ve şevâhid olarak ilk sırada yer almıştır.¹¹

Bir nahiv âlimi olan Musannifek de diğer âlimler gibi eserlerinde Kur'ân âyetleriyle istişhad etmiştir. O sadece nahiv kurallarının değil kelimelerin lügat manalarının tespitinde de Kur'ân âyetlerine başvurmuştur. Bu açıdan eserlerinde çok fazla şevâhid olduğunu söylemek mümkündür. Metni şerh etmek amacıyla zikrettiği âyetler, şerhinde başvurduğu kaynaklar başlığı altında incelenmiş olup burada nahiv kurallarının tespitinde müracaat ettiği âyetlere dair örnekler verilecektir.

Kur'ân ile istişhadda bulunduğu yerlerden biri izâfet konusudur. Musannifek muzâfın, müenneslik, zarf ve cemilik gibi manaları muzâfun ileyhten elde edeceğini ifade eder. Buna dair Kur'ân'dan *تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا* “*O ağaç, rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir*”¹² âyetini, *كُلُّ* kelimesinin izâfetten dolayı zarf anlamı taşımaya delil olarak getirir. Âyetteki *حِينَ* “*zaman*” kelimesi, taşıdığı zarf anlamını *كُلُّ* kelimesine vermiştir. *كُلُّ* kelimesinin cemilik manasını muzâfun ileyhten almasına ise *كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ* “*Her biri bir yörüngede yüzmektedirler*”¹³ âyetini zikreder. *يَسْبُحُونَ* fiilinin cemi olarak kullanılması, *كُلُّ* kelimesinden kaynaklanmaktadır. Musannifek, Mutarrizî'nin *كُلُّ لَفْظَةٍ دَلَّتْ..* yukarıda açıklandığı üzere Kur'ân ile istişhad çerçevesinde açıklar.¹⁵ Şöyle ki *كُلُّ* kelimesi, muzâfun ileyh olan *لَفْظَةٍ* kelimesinden müenneslik elde etmiş ve *دَلَّتْ* fiilinin müennes olarak zikredilmesine neden olmuştur. *كُلُّ* kelimesine dair yaptığı bir başka açıklamada yine Kur'ân ile istişhadda bulunur. Şöyle ki *كُلُّ* kelimesi tenvinli kullanıldığında, tenvinin muzâfun ileyhten ivaz olduğuna dair Kur'ân'ın *وَكُلًّا أَتَيْنَا* “*Zaten her birine hükümler ve ilim vermiştik*”¹⁶ âyetini delil olarak ileri

¹¹ Abdulhamit Birişik, “İrâbu'l-Kur'ân”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2000, C: XXII, s. 377.

¹² İbrahim, 14/25.

¹³ Enbiyâ, 21/33.

¹⁴ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 41.

¹⁵ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 62.

¹⁶ Enbiyâ, 21/79.

sürer. Ele aldığı metinde geçen *عن كلِّ منهما* ibaresini bu kural çerçevesinde değerlendirerek bir muzâfun ileyh takdiriyle *عن كلِّ واحدٍ منهما* şeklinde açıklar.¹⁷

Kur’ân ile istişhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri takdim konusudur. Şöyle ki Musannifek’e göre *إِنَّ* ve kardeşlerinin haberinin hükmü, bir yer hariç mübtedanın haberinin hükmü gibidir. O da mübtedanın haberi zarf olmasa dahi, mübtedadan önce gelme hakkı vardır. Hâlbuki *إِنَّ*’nin haberi ancak zarf olması durumunda isminden önce gelebilir. Musannifek, bu görüşünü *إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ* “*Şüphesiz onların dönüşü ancak bizedir*”¹⁸ âyetini örnek göstererek ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁹ Ona göre bu cümlede haber olan *إِلَيْنَا* kelimesi, zarf olduğu için isim olan *إِيَابَهُمْ* ifadesinden önce gelmiştir.

Kur’ân ile istişhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri ise temyiz konusudur. Musannifek’e göre temyiz, fâiliyet, mefûliyet, cümle, şibh-i cümle gibi birtakım manalar ifade etmektedir. Temyizin ifade ettiği bu ilişki ağı için *nisbe* kelimesini kullanan Musannifek, fâiliyet nisbesini açıklayan temyiz, mana açısından fâil; mefûliyet nisbesini açıklayan temyiz ise mana açısından mefûl gibi olduğunu iddia etmektedir. Yapmış olduğu bu açıklama bağlamında mefûl manasındaki temyize *وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا* “*Yeryüzünü pınar pınar fışkırttık*”²⁰ âyetini örnek verir. Bu cümlede temyiz konumunda bulunan *عُيُونًا* kelimesi, mefûliyet manası ifade etmektedir. Bu durumda söz konusu cümlenin takdiri *عُيُونِ الْأَرْضِ* “*biz yeryüzünün gözelerinden sular fışkırttık*” şeklindedir.²¹

Görüldüğü üzere bütün dil âlimleri gibi Musannifek de nahiv kurallarının tespitinde Kur’ân âyetleriyle istişhada önem vermiştir. Dil âlimlerinin Kur’ân çerçevesinde istişhadda bulunduğu yerlerden biri de kıraatlerdir. Zira lehçe farklılığından meydana gelen kıraatler de âlimler tarafından naklî bir ilim ve delil türü kabul edilmektedir. Kıraatler hem dil hem de kıraat âlimlerinin ele aldığı bir

¹⁷ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 50.

¹⁸ Gâşiye, 88/25.

¹⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 57-58.

²⁰ Kamer, 54/12. Diyanetin eski mealinde “*Yeryüzünde kaynaklar fışkırttık*” şeklinde geçen ifade, Musannifek’in yapmış olduğu takdire uymaktadır.

²¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 91.

metin türüdür. Ancak kıraat âlimleri Hz. Osman mushafı çerçevesinde sağlam ve güvenilir bir dinî metin oluşturma amacıyla sadece mütevatir kıraatleri dikkate alırken²² nahivciler ise kıraatleri dile mahsus bir ölçü olarak incelemiş ve dile kaynak değeri olması çerçevesinde, şâz bile olsa âdil kurrâlardan gelen rivayetlere başvurmuşlardır.²³

Nahiv konularında kıraatlere müracaat eden âlimlerden biri de Musannifek'tir. Musannifek, eserlerinde yer verdiği kıraatlerin bazılarının isimlerini zikretmiş, bazı yerlerde ise isim vermeksizin onları nahiv meselelerinde delil olarak değerlendirmiştir.²⁴ Örneğin Nâfi b. Abdurrahman el-Leysî'nin (ö. 169/785) ismini zikretmiş ve onun kıraatine *فإن قراءة نافع بالرفع*,²⁵ "*Nâfi'in kıraatinde*",²⁵ "*çünkü Nâfi'in kıraati raf ile dir*"²⁶ şeklinde atıflarda bulunmuştur. Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738) ve Ebû Amr b. Alâ el-Basrî'nin (ö. 154/771) kıraatlerine atıfta bulunmuş ve bunu *ولا يقرؤه مرفوعاً إلا ابن كثير وأبو عمر* "*onu sadece İbn Kesir ve Ebû Amr merfû olarak okumaktadırlar*"²⁷ ifadeleri ile zikretmiştir. İsim zikretmediği durumlarda ise *فُرى هكذا* "*şöyle kıraat edildi*" ifadesini kullanmıştır.²⁸

Kıraatlere müracaat ederek istişhadda bulunduğu konulardan biri başlangıç (istinafiyye) manasındaki *hattâ* (حَتَّى) kelimesidir. Musannifek, istinafiyye manasında kullanılan *حَتَّى*'nin fiil cümlesinin başına gelebileceğine örnek olarak Kur'ân'dan *حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ* "*Peygamber ve onunla beraber mü'minler, Allah'ın yardımı ne zaman? diyecek...*"²⁹ âyetini delil getirir. Bu metni Nâfi'in kıraatine göre *حَتَّى يَقُولَ* şeklinde zikretmektedir.³⁰ Bu örnekte *hattâ*, istinafiyye

²² Yakup Yüksel, *Tefsirde Dil ve Kıraat Tartışmaları: Ebû Hayyân'ın Zemahşerî Eleştirisi*, Ankara, İlâhiyât, 2019, s. 56.

²³ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 67; Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 2. bs., Ankara, TDV, 2017, s. 49.

²⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 44, 132, 506, 609.

²⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 44.

²⁶ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 506.

²⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 609, 610.

²⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 103, 104.

²⁹ Bakara, 2/214.

³⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 43.

anlamında olup fiil cümlesinin başına gelmiştir. Bu durumda “öyle sarsılmışlardı ki peygamber ve yanındakiler, “Allah’ın yardımı ne zaman gelecek?” diye niyaz etmişlerdi.” şeklindeki mealin metninde حَتَّى başlangıç anlamında olduğunda ardındaki muzari fiilin harekesi de merfûdur. Musannifek’in anlayışına göre *sarsılma cümlesi* ile Hz. Peygamber’in sözü arasında bir sebep-sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. Bu âyetin metni, aynı zamanda nahiv kurallarının tespit ve yorumlanmasına göre farklı manaların ortaya çıkabileceğine de örneklik teşkil edebilmektedir.

Kıraatlere müracaat ederek istişhadda bulunduğu konulardan bir diğeri ليس’ye benzeyen ما ve لا’nın haberinin i’râbına dairdir. Musannifek, ليس’ye benzeyen ما ve لا’nın haberinin durumuna dair âlimlerin görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır. Zemahşerî *el-Mufasssal* adlı kitabında, teşbihin Hicaz ehlinin lûgatına göre olduğunu söyler. Temim oğulları, ما ve لا’dan sonraki kelimeyi, mübteda olmak üzere merfû olarak okurlar.³¹ Nitekim Hz. Yusuf’tan bahseden مَا هَذَا بَشَرًا “bu bir beşer değildir”³² âyetini مَا هَذَا بَشَرٌ şeklinde kelimesini merfû olarak okurlar.³³

Kıraat ile istişhadda bulunduğu konulardan bir diğeri ise مِنْ harf-i cerinin manasına dairdir. مِنْ harfinin ifade ettiği manalardan biri olan *teb’îz* yani bir kısmı manasına dair önce حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ “Sevdiğiniz şeylerin bir kısmını Allah yolunda harcamadıkça...”³⁴ âyetiyle istişhadda bulunur ardından İbn Mesud’un حَتَّى تُنْفِقُوا şeklinde kıraatinin olduğunu zikreder.³⁵ Râzî, bu kıraate tefsirinde حَتَّى تُنْفِقُوا بَعْضَ مَا تُحِبُّونَ şeklinde yer vermiştir.³⁶

Musannifek, nahiv kurallarının tespiti içi başvurduğu kıraatlerin bazılarının kaynağını zikretmemiştir. Onun tenvin konusuna dair açıklamaları, isnat etmeden kıraat ile istişhadına örnek olarak verilebilir. Musannifek, tenvin çeşitlerinden sadece

³¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 112.

³² Yusuf, 12/31.

³³ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 100.

³⁴ Âli İmran, 3/92.

³⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 491, 492.

³⁶ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-kebir*, C: VIII, s. 290.

terennüm tenvininin³⁷ hem fiile hem de “elif-lâm” takısı olan isme bitişebileceğini iddia etmiştir. Buna delil olarak önce *وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ وَالْأَيْلِ إِذَا يَسِرُّ* “*Şafak vaktine, on geceye, her şeyin çiftine ve tekine, geçip giden geceye yemin olsun ki*”³⁸ âyetini zikretmiştir. Ardından bu âyetin *وَالْفَجْرِ... وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ... وَيَسِرُّ* şeklinde³⁹ olduğu söylediği bir kıraate dayanarak görüşünü delillendirmiştir. Fecr sûresinin ilk âyetlerinde yer alan bu kelimelerin bir kıraatte tenvinli okunduğundan hareketle “elif-lâm” takılı isimler ile *يسِرُّ* örneğinde olduğu üzere fiillere de tenvinin bitişebileceğini iddia etmiştir.⁴⁰ Delil olarak ileri sürdüğü ve ravi ismi zikretmediği bu kıraat hakkında herhangi bir bilgi verdiğine rastlanmamıştır.

B. Hadis

Musannifek’in nahiv kurallarının tespitinde başvurduğu kaynaklardan biri de hadislerdir. Hadis metinlerine olan müracaatı âyetlere başvurduğu yoğunlukta değildir. Bununla beraber hadisle istişhada başvurduğu yerler az sayılmaz.

Musannifek’in hadisle istişhadda bulunduğu yerlerden biri *إِنَّ*’nin haberinin öne geçmesi meselesidir. Haberin zarf olması durumunda takdim edilmesi cevâzen ve vucûben olmak üzere iki kısımdır. İsim, marife olduğunda öne geçmesi câizdir. İsmi nekre olması durumunda ise haberin isimden önce gelmesi vâciptir. Bu kurala dayanak olarak *إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا* “*Hiç şüphesiz bazı beyanlar sihir gibidir*”⁴¹ rivayetini

³⁷ Terennüm (الترنم) kelimesi melodili mırıldanmak; nameli söylemek manasındaki رنم kökünden gelmektedir. Terennüm tenvini, şiirlerde kafiye sağlamak amacıyla isim, fiil ve harflerin sonlarını uzatarak okuma şeklidir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: XII, s. 254; İbn Bâbeşâz el-Cevherî, *Şerhu’l-mukaddime el-muhsibe*, C: I, s. 188.

³⁸ Fecr, 89/1, 3, 4.

³⁹ Ebû Hayyân bu kıraatin Ebû’l-Dînâr el-Â’râbî’ye ait olduğunu ve onun sadece *وَالْفَجْرِ... وَالْوَتْرِ... وَيَسِرُّ* kelimelerini tenvinle okuduğunu zikreder. Bkz. Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît fi’t-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, 11 cilt, Beyrut, Dâru’l-fikr, 1420 h., C: X, s. 469.

⁴⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 104.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, 9 cilt, Dâru tavkî’n-necât, 1422 h., C: VII, s. 138; Mâlik b. Enes b. Mâlik Âmir el-Esbahî, *Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-âzamî, Abu Dabî, Müessesetü Zâyd b. Sultan, 1425/2004, C: V, s. 1435.

zikreder.⁴² Bu örnekte, *inne*'nin ismi olan *sihir* kelimesi nekre, *من البيان* câr ile mecrûr beraber zarf olduğu için haber önce gelmiştir.

Hadisle istiṣhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri istisna edatı *illâ* (إلا)'dan sonraki cümleye dairdir. *İllâ*'dan sonra mâzi fiil gelmesi durumunda ya *قَدْ* ifadesi ile beraber veya *illâ*'dan önce bir mâzi fiil ile kullanılması gereklidir. *ما أنعمت عليه إلا شكر* “ona ne verdiğem, teşekkür etti” örneğini verir ve ardından Hz. Peygamber'in *ما أيسر* “kadınlar tarafından gelmesi hariç şeytan insanlardan ümidini kesmedi”⁴³ sözünü delil olarak zikreder. Söz konusu metindeki *illâ*'dan sonra yer alan *أتى* ile *illâ*'dan önce zikri geçen *أيسر* mâzi fiil olarak zikredilmiştir.⁴⁴ Aynı konuda Hz. Ömer hadisi olarak adlandırdığı *عزمتُ عليك لَمَّا ضربتُ كاتبك سوطاً* “katibine kırbaçla vurman hariç senden kararlılıkla istedim”⁴⁵ rivayetini nakleder. Söz konusu metinde geçen *لَمَّا* ifadesi *illâ* anlamında olup metnin takdiri *إلا ضربتُ كاتبك سوطاً* şeklindedir.⁴⁶

Hadisle istiṣhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri de sayıların müzekker ve müennes kullanımına dairdir. Bu bağlamda üçten ona kadar olan sayıların müzekker ve müenneslik durumlarının tespiti için temyizlerine bakılır ve aralarında ters bir değerlendirme yapılır. Şöyle ki üç sayısının temyizi müzekker ise üçün kendisi *tâ*

⁴² Musannifek, **er-Reṣâd**, s. 58.

⁴³ Musannifek'in Hz. Peygamberin sözü olarak naklettiği bu rivayete hadis kaynaklarında rastlanmamıştır. Süyûtî, İmâm Ahmed'in *Müsned*'i üzerine yazdığı eserinde istisna edatı *illâ*'dan önce mazi bir fiilin kullanılması konusunda, Musannifek'in yer verdiği söz konusu her iki örneği de zikretmektedir. Ayrıca bu rivayet, birçok tefsir eserinde Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib)'den (ö. 94/713) nakledilmektedir. Bkz. Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, **Ukûdü'z-zeberced alâ müsnedi'l-İmâm Ahmed**, thk. Selman el-Kadât, 3 cilt, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1414/1994, C: II, s. 432; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl**, 4 cilt, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987, C: I, s. 501.

⁴⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 164, 165.

⁴⁵ Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali İbn Dakikul'îd, **Şerhu'l-İlmâm bi-ehâdisi'l-ahkâm**, thk. Muhammed Halluf el-Abdallah, 5 cilt, Dimaşk, Dâru'n-nevâdir, 1430/2009, C: IV, s. 150; Muvaffakuddin Ebu'l-Bekâ Yaiş b. Ali el-Mevsilî İbn Yaiş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, thk. İmîl Bedî' Yakub, 6 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2001, C: II, s. 80; Nizâmuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü'rî, **Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân**, thk. eş-Şeyh Zekeriyya Umeyrât, 6 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416, C: VI, s. 538.

⁴⁶ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 166, 614.

harfî ile müennes olarak kullanılır. Musannifek, temyizin zikredilmediği durumlarda müzekker veya müennes kullanımının caiz oluşuna *بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ* “İslâm beş üzerine bina olmuştur”⁴⁷ rivayetini zikreder. Söz konusu metne dair *tâ*’lı ve *tâ*’sız olmak üzere iki rivayetin olduğunu ifade eder.⁴⁸ Temyizi olmadığı hâlde *خَمْسَةٌ* sayısına kaynaklarda *بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسَةٍ* şeklinde *tâ* harfinin yer aldığı rivayete de rastlanmaktadır.⁴⁹

C. Arap Kelâmı

Arap kelâmı ile fesahatine güvenilen Araplar’ın⁵⁰ şiir, atasözü, deyim, deyiş gibi kullandıkları dil varlığı kast edilmektedir.⁵¹ Musannifek, nahiv usûlü ilmindeki istişhad delillerinden biri olarak Arap kelâmına başvurmuştur. Konu şiir ve nesir başlıkları altında ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Şiir

Şiir, Musannifek’in nahiv kurallarının belirlenmesinde Kur’ân ve hadisin yanında başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. Şevâhid olarak zikrettiği şiirlerin sayısı çok fazladır.

Musannifek’in şiirle istişhadda bulunduğu yerlerden biri *hattâ* (حَتَّى) kelimesinin kullanımına dairdir. *Hattâ* kelimesi birden fazla anlamda ve nahiv kuralında kullanılmaktadır. İstinafiyye (söz başı) anlamında kullanıldığında hem isim cümlesinin hem de fiil cümlesinin başına gelebilir. Bu görüşüne delil olarak, şair Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî’nin (ö. 110/728)⁵²;

فَمَا زَالَتْ الْقَتْلَى تَمُجُّ دِمَاءَهَا بِدَجْلَةٍ حَتَّى مَاءِ دَجْلَةٍ أَشْكَلُ

⁴⁷ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, C: I, s. 11; C: VI, s. 26.

⁴⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 155.

⁴⁹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, C: I, s. 45.

⁵⁰ Süyûtî, semâ delili altında Kur’ân, hadis ve Arap kelimelerini ele alır. ما ثبت في كلام من يوثق بفصاحته. bkz. Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 67.

⁵¹ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî*, s. 150; Ali Benli, *Şâtıbî’de Nahiv Usûlü*, s. 114.

⁵² Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atıyye”, *DİA*, C: VII; s. 412.

“ölüler kanlarını Dicle’ye akıtıyor. Dicle’nin suyu kana bulanmış”⁵³ şeklindeki şiiriyle istiṣhadda bulunur.⁵⁴ Bu şiirde, *hattâ*, harf-i cer veya sebep bildirme anlamlarında olmayıp, önceki cümleden bağımsız olarak bir isim cümlesinin başına gelmiştir. Söz konusu cümlede yer alan ماء دجلة ifadesi mübteda, أَشْكُلْ kısmı da haber olmak üzere merfûdur.

Şiirle istiṣhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri illetli altı ismin i’râbına dairdir. Musannifek, Teftâzânî’nin esmâ-i sitte-i mu’tellenin i’râbı için zikrettiği gerekli şartların⁵⁵ cumhura göre olduğunu beyan eder. Bu altı ismin i’râbına dair meşhur iki farklı görüşün daha bulunduğunu söyler. Birinci görüşe göre bu isimler, maksûr isim olarak değerlendirilir. Bu görüşün delili olarak;

إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

“Onun babası ve babasının babası en yüksek onur derecesindedir”⁵⁶ şiirini nakleder. Görüldüğü üzere söz konusu şiirde yer alan أَبَا ismi, i’râbların bütün hâllerinde maksûr isim olarak değerlendirilmiş ve *elif* ile zikredilmiştir. Bu konudaki ikinci görüşe göre ise esmâ-i sitte mu’telle kelimeleri, muzâf olmaları durumunda normal müfred munsarif kelimeler olarak değerlendirilir ve i’râbı hareke ile olur. جاءني أبه ورأيتُ “bana onun babası geldi, onun babasını gördüm, onun babasına uğradım” örneğinde أَب kelimesi munsarif bir isim olarak değerlendirilmiş ve her üç hâlinde de i’râbını hareke ile almıştır.⁵⁷

Şiirle istiṣhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri ise temyizinin i’râbına dairdir. Musannifek, mansûbattan olmakla beraber mecrûr türleri de olan temyize örnek olarak Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris İmruülkays’ın (ö. 540 dolayları);

فَيَا لَكَ مِنْ لَيْلٍ كَأَنَّ نُجُومَهُ بِكُلِّ مَعَارٍ الْقَتْلِ شُدَّتْ بَيْدُ بَلِّ

⁵³ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, C: IX, s. 479; Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhid*, C: II, s. 241.

⁵⁴ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 43.

⁵⁵ Saduddîn Mesûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, thk. Abdülkerim ez-Zebîdî, Cidde, Dâru’l-beyânî’l-Arabî, 1405/1985, s. 86.

⁵⁶ Emil Bedî’ Yakub, *el-Mucemü’l-mufasssal*, C: XII, s. 319.

⁵⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 27.

“Nasıl bir gecesin ki yıldızların sımsıkı örülmüş, sıkıca bağlanmış sanki halatlarla Yezbul dağına”⁵⁸ şeklindeki şiirini zikreder. Gece anlamındaki لَيْل kelimesi harf-i cerden dolayı mecrûr olsa da esasında mansûb olduğunu söyler.⁵⁹

2. Nesir

Dil kurallarının belirlenmesinde Musannifek’in delil olarak başvurduğu yerlerden biri de Arap kelâmının nesir türleridir. Nesir ile Araplar’ın söz, ifade ve deyişleri kast edilmektedir. Musannifek’in Arap kelâmına dair kullandığı tabirler arasında كَلَامُ الْعَرَبِ “Arap kelâmı”,⁶⁰ فِي اسْتِعْمَالِ الْعَرَبِ وَمُحَاوَرَاتِهِمْ “Araplar’ın konuşma ve kullanımlarında”,⁶¹ وَرَدَ فِي الْإِسْتِعْمَالِ “Araplar’ın kullanımında yer almıştır”⁶² هُوَ سَمَاعِيٌّ “yaygın kullanım”⁶³ كَثْرَةُ الْإِسْتِعْمَالِ “Araplardan (bu şekilde) duyulagelmıştır”⁶⁴ yer almaktadır.

Musannifek’in Arap kelâmı ile istişhadda bulunduğu yerlerden biri mefûl-ü mutlakın kullanımına dairdir. Musannifek, mefûl-ü mutlakın fiilinin vucûben ve cevâzen hazfedilmesini Araplar’ın kullanımıyla izah etmiş ve delillendirmiştir. Ona göre mefûl-ü mutlakın fiilinin hazfinin câiz oluşu, söz konusu fiili Araplar’ın bazen hazfedip bazen kullanmaları anlamındadır. Hazfin vâcib olması ise Araplar’ın gerek konuşmalarında gerekse kullanımlarında sürekli olarak hazfetmeleri, hiçbir zaman telaffuz etmemeleri anlamındadır. Örneğin Araplar, حَمَدْتُ حَمْدًا لَهُ “ona hamdettim” cümlesinde fiili daima hazfederek حَمْدًا لَهُ; bir başka ifadede سَقَاكَ اللَّهُ سَقِيًّا لَهُ “Allah seni susuz bırakmasın” cümlesindeki fiili sürekli hazfederek سَقِيًّا لَهُ şeklinde söylerler.

⁵⁸ Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü’l-Mürâr İmruülkays, **Dîvânu İmru’l-Kays**, thk. Abdurrahman el-Mustâvî, Beyrut, Dâru’l-Marife, 1425/2004, s. 15; Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi’l-Hattâb el-Kureşî, **Cemheretu eş’âri’l-Arab fi’l-câhiliyyeti ve’l-İslâm**, thk. Ali Muhammed el-Bicâdî, Kahire, Dâru Nehdati Mısır, ty. s. 133; Emil Bedî’ Yakub, **el-Mucemü’l-mufasssal**, C: VI, s. 456; Mehmet Hakkı Suçin, **Yedi Askı Şiirleri**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020, s. 42, 43.

⁵⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 86, 87.

⁶⁰ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 291; Musannifek, **er-Reşâd**, s. 53.

⁶¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 62.

⁶² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 65.

⁶³ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 330.

⁶⁴ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 518.

Onların bu şekildeki kullanımları hazfın vâcip olduğunu göstermektedir. Seferden dönen kimseye Araplar, قَدِمْتُ خَيْرَ مَقْدِمٍ “sağsalım hayırlısıyla döndün” ifadesi yerine âmili bazen hazfederek sadece خَيْرَ مَقْدِمٍ ifadesini kullanırlar.⁶⁵ Araplar’ın söz konusu cümledeki قَدِمْتُ fiilini sürekli olmaksızın sadece arasıra hazfetmeleri ise hazfın caizliğini göstermektedir. Görüldüğü üzere Musannifek, mefûl-ü mutlakın fiilinin hazfinin vâcip veya caiz oluşunu Araplar’ın dile dair kullanımları ile açıklamaktadır.

Mefûl-ü mutlakın fiilinin vucûben ve cevâzen hazfedilmesine benzer durum, mefûl-ü bih konusunda da söz konusudur. Mefûl-ü bihin âmiliinin vucûben hazfedilmesi gereken yerlerden birisi de *tahzîr*’dir.⁶⁶ Örneğin aslana karşı uyarılmak istenen kişi için her hangi bir fiil kullanılmaksızın إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ “kendini aslandan koru, uzaklaş” cümlesinin söylenmesi yeterlidir. Bu örnekte olduğu gibi tahzîr cümlelerinde âmilin hazfı *semaîdir*. Çünkü Araplar tehlikenin söz konusu olduğu durumlarda fırsatın kaçırılması ve dar vakitten dolayı fiili her zaman hazfederler. Musannifek, hazfın gerekçesini *semaî* kavramı ile açıklamakta ve delillendirmektedir. Musannifek, dile getirdiği semâî delilin dayandığı illeti “bozulmamış sağlam fitrata sahip her bireyin kabul edeceği bir gerçek vardır ki o da bu gibi durumlarda sözü uzatmayıp meramı en kısa bir şekilde dile getirmek en doğru olandır”⁶⁷ sözleriyle mantıkî ve tabî bir delil olarak açıklamaktadır.

Arap kelâmı ile istişhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri *kelimenin* tarifi ile örfî olarak kullanımına dairdir. Şöyle ki Musannifek, kelimenin tarifini hem ıstılah hem de örf olarak ayrı ayrı ele almaktadır. Kelimenin ıstılah tarifine göre tek bir mana için vaz edilmiş olması ve tek bir kelimeden müteşekkil olması esastır. Ancak terim olarak tek sayılmaması gereken birtakım kelimeler, nahivcilerin örfî kullanımlarına göre müfred kabul edilmektedir. Tesnîyeler, cemiler, nisbet *yâ’sı* almış *Basrî* (بصري) sözcüğü, “*elif-lâm*” takısı almış kelimeler, müenneslik “*ta*”sı

⁶⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 62.

⁶⁶ “Tahzîr, muhatabı, hoş olmayan veya tehlikeli bir işten uzaklaştırmak için yapılan uyarıdır.” Bkz. Çörtü, **Arapça Dilbilgisi Nahiv**, s. 275.

⁶⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 65.

almış kelimeler, başına *sin* harfi dâhil olmuş muzâri fiil, sonuna zamir bitişmiş mâzî fiillerin her biri esasında ıstılaha göre en az iki kelimedenden oluşmuşlardır. Bir örnekle açıklamak gerekirse *قلم* ismi bir kelimedir. Tesniye amacıyla ilave edilen *ان* harfleri de kelimedir. *قلم* ile *ان* harfleri bir araya geldiklerinde esasında iki kelimedenden söz edilmesi gerekirden ayrılmaz bir bütün oluşturmalarından dolayı örfte tek kelime olarak kabul edilmektedirler. Cemiler, nisbet *yâ*'sı almış *Basrî* (بصري) sözcüğü, “*elif-lâm*” takısı almış kelimelerde de benzer durum söz konusudur.⁶⁸ İstilahî kavramların kullanımında ıstılahın değil örfi kullanımın esas alınması Musannifek’in dikkat çektiği noktalardan biridir. Öte yandan Musannifek, *cümle* ve *kelâm* kavramlarının farkına temas ederek insanların örfünde *isim kelâmı* (كلام اسمي) veya *fiil kelâmı* (كلام فعلي) tabirinin yer almadığını bunun yerine *isim cümlesi* (جملة اسمية), *fiil cümlesi* (جملة فعلية) , *zarf cümlesi* (جملة ظرفية) ve *şart cümlesi* (جملة شرطية) ıstılahlarının kullanıldığını dile getirir.⁶⁹

Arap kelâmı ile istişhadda bulunduğu yerlerden bir diğeri ise cinsini nefyeden *لا*'nın kullanımına dairdir. Musannifek'e göre, *لا*'nın haberi, bir karine bulunması durumunda hazfedilebilir. *لا بأس عليك* ibaresinin aslı *لا بأس* “*sana bir beis yoktur*” şeklindedir. Temîm oğulları⁷⁰ kabilesi *لا*'nın haberini hazfederler. Örneğin *لا أهل ولا مال عندهم* cümlesini kullanırlar ve bununla “onların ne ailesi ne malları var” anlamını kast ederler. Temîm oğulları söz konusu tabirlerde habere ihtiyaç duymadan bir kullanım tarzı geliştirmişlerdir. *لا*'nın haberini hazfetmeksizin kullanan dilciler ise *Hicazlılar*'dır. Temîm oğulları'nın, haberi kullanmamalarının anlamı, onu lafzen söylemeyip sürekli hezfetmeleri anlamındadır. Aslında mana olarak o kelimeyi aktarmaktadırlar.⁷¹ Musannifek, dil kurallarının belirlenmesinde çeşitli Arap

⁶⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 67.

⁶⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 149.

⁷⁰ Atası Temîm b. Mürr olan ve soyu Adnan'a uzanan Arap kabilesidir. Temîmliler, Yemâme yakınlarındaki Necid, İran körfezi, Basra gibi yerlerde yaşamışlardır. İçlerinden daha sonra Küfe, Kuzey Afrika ve Horasan bölgesine göç edenler de olmuştur. Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, “Temîm, Benî Temîm”, *DİA*, İstanbul, TDV, 2011, C: XL, s. 418.

⁷¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 59.

kabilelerinin kullanımlarını esas almakta, *Hicazlılar* için *أهل الحجاز* “*Hicaz dil ekolü*” ifadesini ve bu dil için *اللغة العليا* “*en yüce lehçe*” ifadesini kullanmaktadır.⁷²

Özetle Musannifek’in nahiv kurallarının tespiti amacıyla istişhadda bulunduğu deliller arasında önce âyet, hadis ve sonra şiir ile Arap kelâmının yer aldığı söylenebilir.⁷³

D. İcmâ

Nahiv usûlü delillerinden birisi de icmâdır. İcmâ, sözlükte “birleştirmek, derleyip toparlamak, bir işi sağlam yapmak, azmetmek, bir konuda fikir birliği etmek”⁷⁴ “bir niyetin ve kararın üzerine hüküm bina etmek ve bir konuda fikir birliğine varmak” anlamlarına gelmektedir.⁷⁵ Şer’î delillerden biri olarak kabul edilen icmânın fıkıh usûlündeki ıstılah anlamı ise “Muhammed ümmetinin (müctehidler) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri”dir.⁷⁶ Nahiv usûlünde icmâ konusuna ilk defa temas eden ve müstakil bir başlık altında ele alan âlim, İbn Cinnî’dir.⁷⁷ İbn Cinnî ve onun görüşüne katılan Süyûtî’ye göre icmâ, iki beldenin nahivcilerinin icmâ ile mümkündür. Süyûtî, Basra ve Kûfe olmak üzere bu beldelerin bizzat isimlerini de zikreder.⁷⁸ İbn Cinnî’ye göre icmânın şartı, bir nassa ve nas yoluyla elde edilen bir kıyasa muhalif olmamasıdır. Esasında İbn Cinnî, bu ifadesiyle, icmânın delil kuvveti hususunda bizlere bir fikir vermektedir. İbn Cinnî, icmâ delilinin kaynağı olan *أُمِّي لَا تَجْتَمِعُ عَلَى ضَلَالَةٍ* “*ümmeitim, dalalet üzerinde birleşmez*”⁷⁹ hadisinin şer’î meselelerle sınırlı olduğunu, dil

⁷² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 59; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 325, 801.

⁷³ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 489, 490.

⁷⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2000, C: XXI, s. 417.

⁷⁵ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: VIII, s. 57.

⁷⁶ Dönmez, “İcmâ”, **DİA**, C: XXI, s. 417.

⁷⁷ Mehmet Yavuz, **İbn Cinnî**, s. 159.

⁷⁸ Süyûtî, **el-İktirâh**, s. 73.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire, Dâru İhyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, ty. Kitâbü’l-fiten, Bâbu’s-Sevâdi’l-A’zam, Hadis no: 3950. C: II, s. 303; Ebü’l-Fidâ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, **Keşfü’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs ammâ iştehera mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs**, 2 cilt, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf Hendâvî, Beyrut, el-Mektebetü’l-asriyye, 1420/2000, C: II, s. 430.

konularında delil olarak kabul edilemeyeceğini söyler. Nahiv ilminin, tüm cüzlerinin araştırılması ile bir sonuca varma yani tümevarım yoluyla elde edileceğini ifade eder.⁸⁰

İcmâ, âlimlerin bir konu hakkında fikir birliğinde olmaları anlamındadır. Bazı nahiv eserlerinde bu kavramın yanında *ittifak* (اتِّفَاق) tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Ebü'l-vefâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) icmânın ıstılah manasına dair ulemânın ittifak etmesi bilgisini zikrettikten sonra icmâ ile ittifak kelimeleri arasındaki farka temas eder. İcmâda bütün âlimlerin, ittifakta ise âlimlerin büyük çoğunluğunun fikir birliğinde olmasının kast edildiğini söyler.⁸¹

İcmâ, nahiv kurallarının belirlenmesinde Musannifek'in de başvurduğu delillerden biridir. Musannifek, Kefevî'den farklı olarak icmâ⁸² ile ittifak kavramlarını aynı manada kullanmıştır.⁸³ Örneğin *أمرٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ ثَابِتٌ بِإِجْمَاعِ النَّحَاةِ* “*üzerinde ittifak edilmiştir ve nahivcilerin icmâ ile sabittir*”⁸⁴ ibaresi ittifak kavramını icmâ anlamında kullandığının işaretlerinden biri sayılabilir. Onun bu bağlamda kullandığı diğer tabirler arasında *اتِّفَاقُ جَمِيعِ النَّحَاةِ* “*nahivcilerin tamamının ittifakı*”⁸⁵ *والكُلُّ صَرَّحَ بِهِ وَمُتَّفَقٌ عَلَيْهِ* “*bütün ulemâ (bu) görüşü beyan etmiştir, bu konu üzerinde ittifak vardır*”⁸⁶ *بل الكُلُّ مُتَّفَقُونَ* “*nahivciler arasında hiçbir ihtilaf yoktur... tüm nahivciler ittifak hâlinedirler*”⁸⁷ *وهذا كلامٌ حَقٌّ لَا يَحُولُ حَوْلَهُ* “*bu, hakkında hiçbir şüphenin bulunmadığı gerçek bir sözdür. Çünkü (nahivciler) söz birliği ettiler ki...*”⁸⁸ *وقد أَطْبَقَتِ النَّحَاةُ* “*nahivciler söz birliği*

⁸⁰ İbn Cinnî'nin ibaresi şu şekildedir. *إنما هو علمٌ منتزَعٌ من استقراء اللغة*. Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C: I, s. 189.

⁸¹ Kefevî, **el-Külliyyât**, s. 42.

⁸² Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 15, 284, 797.

⁸³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 600, 601.

⁸⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 369.

⁸⁵ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 287, 288.

⁸⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 105.

⁸⁷ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 15, 407.

⁸⁸ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 426.

ettiler”⁸⁹ yer almaktadır. İttifak kavramını *hepsi, tamamı, bütünü, şüphesiz* gibi pekiştirici ve tüm unsurlarını kuşatıcı ifadelerle kullandığı görülmektedir. Bu örneklerden onun ittifak kavramına icmâya eşdeğer bir anlam yüklediği anlaşılabilmektedir. Ancak ittifak kavramını icmâ genişliğinde olmayıp daha dar çerçevede kullanmış ise bunu özellikle belirtmiştir. Atf-ı beyanın nekre olamayacağına dair kullandığı اتَّفَقَ الْبَصْرِيُّونَ كُلُّهُمْ “tüm Basralılar ittifak ettiler” ifadesi örnek olarak zikredilebilir.⁹⁰ Bu itibarla Musannifek’in herhangi bir kayıtlı sınırlamaksızın ittifak olarak dile getirdiği meseleler icmâ konusu çerçevesinde ele alınacaktır.

Başına *elif-lâm* takısı gelen bir ismin marife oluşu Musannifek’in icmâ kavramı ile dile getirdiği nahiv konularındandır. *İttifak* kavramını kullanarak âlimlerin fikir birliği içerisinde olduğunu beyan etmesine ise mefûl-ü lehin şartları örnek olarak verilebilir. Musannifek, bir mefûlün, mefûl-ü leh sayılması için mastar olması, fâilin fiili olması ve fâilin fiili ile zaman birliği şeklinde üç şart zikreder. Bu şartların ilki olan mastar olması hususunda bütün nahivciler arasında ittifak bulunduğunu ifade eder.⁹¹ Yine ittifak kavramı ile izah ettiği yerlerden bir diğeri i’râbın raf, nasb ve cer olmak üzere üç çeşidinin bulunduğu dair nahivcilerin ittifak ettiğini aktarmasıdır.⁹²

Musannifek’in konuyu ittifak çerçevesinde ele alarak işlediği yerlerden bir diğeri muzâfun ileyhi cer eden âmilin ne olduğu bahsidir. Musannifek, muzâfun ileyhi cer eden âmilin ne olduğu hususunda âlimlerin itifak ettiği hükme göre hareket ederek konuyu izah etme yoluna gitmiştir. Muzâfun ileyhi cer eden âmilin ne olduğu meselesinin âlimleri bir hayli yorduğunu, birçoğunun ayaklarının kaydığını dile getirmiştir. Cer eden âmilin gizli kalmak şartıyla amelinin varlığının devam ettiğine

⁸⁹ Musannifek’in kullandığı أَطَبَقَ fiiline dair *Kitâbü’l-ayn*’da هذا الأمر جملة من القوم على هذا الأمر cümlesi örnek verilmiş ve bu cümlenin وصارت كلمتهم واحدة “toplandılar ve söz birliği ettiler” manasında olduğu dile getirilmiştir. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, C: V, s. 108; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 436.

⁹⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 428.

⁹¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 407.

⁹² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 181.

dair görüşün hiçbir âlim tarafından kabul edilmediğine ve bu yargı üzerinde ittifak bulunduğuna vurgu yapmıştır. İzâfet konusunda daha geniş izah edileceği üzere, âmilin muzâf olan kelimenin bizzat kendisinin olduğunu ancak vekalet yoluyla âmil olduğunu söylemiştir.⁹³

Musannifek'in ittifak olarak niteleyerek izah ettiği konulardan bir diğeri ise zaman isimlerinden ذَا kelimesine dairdir. Musannifek, zaman isimlerinden ذَا kelimesinin cümleye muzâf olmasını ittifakla vâcib ancak لَآ kelimesinin cümleye muzâf olmasını cumhura göre vâcib olarak izah eder.⁹⁴ Bu açıklamalardan ذَا ile لَآ arasında fark olduğu anlaşılmaktadır. Zaman isimlerine dair dile getirdiği ilk görüşü ittifak kavramı ile ifade etmesi, muhalif bir görüşün olmadığı yani icmânın söz konusu olduğu şeklinde anlaşılmaktadır. لَآ kelimesinin cümleye muzâf olmasını ise ittifak kavramı yerine cumhur kavramı ile dile getirmesi bu konuda icmânın bulunmadığı az da olsa muhalif görüşlerin bulunduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle cumhur kavramı bu örnekten de anlaşıldığı üzere çoğunluk âlimleri nitelemektedir.

Musannifek'in *icmâ* kavramını kullanarak açıkladığı konular da bulunmaktadır. Örneğin cins için olan elif-lâm takısının marifelik sebeplerinden biri olması,⁹⁵ ism-i tafdîl sigasının gayri munsarif kabul edilmesi,⁹⁶ fâilin fiilinden önce gelmesinin imkânsızlığı⁹⁷ gibi konuları *icmâ* kavramını kullanarak işlemiştir. Musannifek'in müstesna ve müstesna minhin nahiv ilmindeki tariflerinin icmâ ve akıl ile çeliştiği iddiasını ele alış biçimi konuya dair bir örnek olarak zikredilebilir. Konuya dair ibaresi şu şekildedir:

⁹³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 105.

⁹⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 168.

⁹⁵ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 797.

⁹⁶ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 284.

⁹⁷ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 369.

الإستثناء أمرٌ لا يَقْبَلُهُ الْعَقْلُ إِذَا الْمُسْتَثْنَى لَوْ أُعْتَبِرَ عَدَمُ دُخُولِهِ فِي الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فَهُوَ مُخَالَفٌ لِلْإِجْمَاعِ إِذَا
الْإِجْمَاعُ مُنْعَقِدٌ عَلَى أَنَّهُ فِي الْمُتَصِلِ مُخْرَجٌ وَلَا إِخْرَاجَ إِلَّا بَعْدَ الدُّخُولِ وَإِنْ أُعْتَبِرَ دُخُولُهُ لَزِمَ التَّنَاقُضُ...⁹⁸

“İstisna, aklın kabul etmediği bir şeydir. Çünkü müstesnanın müstesna minhin içine girmediğine itibar edilirse- ki bu, icmâya muhaliftir- çünkü icmâ, muttasıl istisnada⁹⁹ müstesnanın hariç bırakıldığına karar kalmıştır. Bir şeyi hariçte bırakmak ise ancak bir şey dâhil olduktan sonra mümkün olabilir. Bu durumda dâhil olduğu itibar edilecek olursa çelişki meydana gelir”

Konuya dair itiraz *جاءني القوم إلا زيداً* “Zeyd hariç kavim geldi” örneğinde ele alınır. Zeyd’in kavme dâhil olduğuna itibar edilecek olursa bu cümlemin manası *جاءني زيداً* “Zeyd, kavimle beraber geldi ancak Zeyd gelmedi” olur ki bu açık bir çelişkidir. Allah’ın kitabında ve peygamberlerin sözlerinde bolca yer alan istisna cümlesinin gerçeklik açısından bir çelişki olup olmadığına dair Musannifek ise şu açıklamalarda bulunur:

“Dâhil olma ve istisna edatları ile yapılan hariç bırakma işlemi, fiilin isnâdından öncedir. Dolayısıyla çelişki söz konusu olamaz. جاءني القوم إلا زيداً cümlesi esasında القوم المخرج منه زيداً جاؤني “Zeyd kendisinden hariç tutulmuş olan kavim geldi”¹⁰⁰ demektir. Müstesna minh ile müstesna her ne kadar nisbet edildikleri fiilden daha sonra gelmiş olsalar da itibarî olarak önce gelmiş sayılırlar. Mensubun ileyh yani kendisine nisbet edilen, müstesna minh ile müstesnanın kendisidir. Dolayısıyla herhangi bir çelişki yoktur.”

Musannifek, istisna probleminin çözümü konusunda yapılabilecek en güzel yorumun bu olduğunu dile getirir ve kendisine göre istisna manasının gerçeklikle olan ilişkisinde herhangi bir problem bulunmadığını iddia eder. Ayrıca iki noktaya dikkat çeker. Konuşanın kastının ne olduğuna bakılmaksızın, kullanılan lafzın müstesnaya şâmil olması ve müstesnanın da onun içine girmesi ilk dikkat edilecek

⁹⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 93.

⁹⁹ *Muttasıl* istisna, müstesna ile müstesna minhin aynı cinsten olduğu bir istisna türüdür. Zeyd’in, ait olduğu insan topluluğundan istisna edilmesi *muttasıl* istisnaya bir örnektir.

¹⁰⁰ Musannifek’in takdir ettiği *جاءني القوم المخرج منه زيداً جاؤني* cümlesinde *القوم* kelimesi mübteda olup *المخرج* mübteda olup haberdir.

hususdur. Diğer bir husus konuşanın niyeti ve neye itibar ettiğidir. Müstesnanın, müstesna minhin içine girmesi meselesi birinci hususa göredir. Hariç tutulması meselesi ise ikinci hususa göredir.¹⁰¹ Lafza itibar edilecek olursa çelişik gibi görülen bir durum olsa da konuşanın maksadı başka olduğundan manaya itibar edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, üzerinde *icmâ* edilen yargıyla çelişen bir husus bulunmamaktadır.

Musannifek bu konuyu ayrıca delâlet açısından da ele alır. جاءني القوم إلا زيداً “Kavim geldi, Zeyd hariç” cümlesinde *gelme* eylemi kavme isnat edilmiştir. Bu da kavim içerisine giren bütün fertlerin tek tek ve kesinlikle geldiği anlamına gelir. إلا زيداً “Zeyd hariç” ifadesi söylediğinde ise “Zeyd gelmedi” anlamına gelmektedir. Bu durumda جاءني زيدٌ مع سائر آحاده ولم يجئ زيدٌ “Zeyd diğer fertlerle beraber geldi ancak Zeyd gelmedi” şeklindeki bir anlamın açık çelişki içerdiğine dair yapılan itiraza karşı Musannifek meseleyi şöyle yorumlar. Bir fiilin çoğul bir kelimeye isnâdı bazen hakikî manasında olabilir. Yani gerçekten de ilgili grubun bütün fertleri tarafından yerine getirilmiş olabilir. Ne var ki bir fiilin çoğul bir kelimeye isnâdı bazen *mecâz*¹⁰² kabilinden değerlendirilir. İlgili fiilin, grubun bizzat bütün fertleri tarafından değil de sadece bir kısım fertleri tarafından yapıldığı anlamına gelir. Örneğin بئو فلان قتلوا “Filanın oğulları öldürdüler” cümlesinden anlaşılan mana “katil, filanın oğullarının hepsi değil bir kısmıdır”. Dolayısıyla bu konuda göz ardı edilmemesi gereken husus, karinenin varlığıdır. Aynı şekilde جاءني القوم ifadesi söylediğinde lafzın delâleti ve şümulü açısından, gelme eylemi kavmin tamamına isnat edilmektedir. Ancak konuşanın kastı, kavmin tamamı olmayıp bir kısmıdır. Öte yandan إلا ile müstesnayı zikretmek mütekellimin niyeti ve kastı hususunda bir karinedir. جاءني القوم إلا زيداً “Zeyd hariç kavim geldi” diyen kişi gelme fiilini kavme isnat etmekteki kastı ve niyeti, gelme fiili kavmin sadece bir kısmı için söz konusudur. O da Zeyd’in dışındaki herkestir. Kesin olan şudurki gelme fiili Zeyd için sabit değildir. Dolayısıyla herhangi bir çelişki yoktur. Musannifek, çok hassas olarak nitelediği bu konunun bütün inceliği ile

¹⁰¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 93; Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 594.

¹⁰² Musannifek'in ibaresi şu şekildedir. وقد يكون تجوزاً وتسامحاً.

beraber kabul edilmesi gerektiğini dile getirmektedir.¹⁰³ Musannifek, nazik olarak nitelediği istisna konusunun, icmâ anlayışı ile ortaya çıkan yargıyla çelişen bir yönünün olmadığını birçok açıdan değerlendirerek delilleriyle açıklamaktadır.

Görüldüğü üzere Musannifek, nahiv kurallarının belirlenmesinde nahiv âlimlerinin istisnasız görüş birliğinde bulundukları konuları dikkate almıştır. Görüş birliğini ifade eden icmâ tabiri yanında ittifak kavramı çerçevesinde değerlendirme yaptığı konular da bulunmaktadır. İstisna konusunda olduğu gibi icmâ ile çelişkili gibi görülen hususları akıl ve dil çerçevesinde çözüme kavuşturmuştur.

E. Kıyas

Kıyas kelimesi sözlükte, “iki farklı şey ya da kişi arasında birini diğeriyle ölçme, bir şeyin miktarını başka birşeyle takdir ve tayin etme” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Kıyasın, başta fıkıh olmak üzere birçok ilim dalında farklı tarifleri bulunmaktadır. Nahiv usûlü ile fıkıh usûlünün benzer gelişme seyirlerinden dolayı bu ilim dalındaki tariflere de temas etmekte fayda var. Fıkıh usûlü ıstılahında “bir hükmün illeti hususunda fer’in asıl ile eşitlenmesi”¹⁰⁵ bir başka tarifte “hakkında hüküm bulunmayan bir şeye, hükmü gerektiren illet birliğinden dolayı aynı hükmü vermek” manasında kullanılmaktadır.¹⁰⁶

Nahiv usûlünde kıyas, “aralarında bulunan ortak özellik, benzerlik, sebep gibi ilgiden dolayı bir şeye (kelimeye, kullanıma, cümle ögesine ...) benzerinin hükmünü vermek” şeklinde tarif edilmektedir. Arap gramerindeki kuralların birçoğu kıyas yoluyla tespit edildiğinden, önceleri kıyas ve kıyasî kelimeleri kullanılırken daha sonraki dönemlerde ise bu kavramlar “kaide” ve “kaideye uygun” anlamında

¹⁰³ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: وَلَدَقَّتْهُ بِالْقَبُولِ حَقِيقٌ Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 94.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: VI, s. 186.

¹⁰⁵ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşi, **el-Bahru'l-muhîr fi usûli'l-fıkıh**, Dâru'l-kütübî, 1414/1994, C: VII, s. 8.

¹⁰⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî el-Cessâs, **el-Fusûl fi'l-usûl**, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, 4 cilt, Kuveyt, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994, C: IV, s. 9.

kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁷ Arap dilcilerinden İbnü'l-Enbârî'nin kıyas tarifi ise “nakledilmeyeni nakledilene hamletmektir” şeklindedir.¹⁰⁸

Musannifek, iki mesele arasındaki benzer yönlerinden hareketle bir hüküm ortaya koyma anlamındaki kıyas delilini nahiv kurallarının tespitinde kullanmıştır. Bu itibarla Musannifek'in iki mesele arasındaki benzer yönleri esas almak suretiyle bir hükme varma işlemi kıyas kapsamı içerisinde ele alınmıştır. ¹⁰⁹ “*kıyas*” القياس ووجه الشبه ¹¹⁰ “*zâhir kıyas*” القياس الظاهر ¹¹¹ “*diğerlerini de buna kıyas et*” وقس عليه غيره ¹¹² “*benzerlik yönü, güçlü bağlantı ile şiddetli yapışıklık (ayrılmazlık)*” ¹¹³ “*...diğerleri de buna kıyas edilmeli*” وعلى هذا القياس سائر... ¹¹⁴ “*anlattıklarımız ve anlatmadıklarımız üzerine (diğerlerini) kıyasla*” ذكرنا وما تركنا onun kıyas konusuna dair kullandığı tabirlerdendir.

Kıyas, aralarında bulunan ortak sebep ve benzerlik gibi ilgiden dolayı bir şeye benzerinin hükmünü vermektir. Musannifek, kıyastaki bu iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair birçok kavram kullanmaktadır. Bu konu onun illet olarak zikrettiği muzâraa, müşâkele, mülâbese, nazîr, ittisâl ve iltisâk, asıl ve ferilik, nakîz, tebeyye, ihtiyaç ve mana gibi kavramlar ile yine illet olarak ileri sürdüğü bir başka kelimenin yerine kullanılabilmesi şeklindeki başlıklar altında ele alınmaya çalışılacaktır.

¹⁰⁷ Zülfikar Tüccar, “Kıyas: Arap Dili”, **DİA**, Ankara, TDV, 2002, C: XXV, s. 539.

¹⁰⁸ İbnü'l-Enbârî'nin ibaresi şu şekildedir: أما القياس فهو حمل غير المنقول على المنقول Bkz. İbnü'l-Enbârî, **el-İğrâb fî cedeli'l-irâb ve lumau'l-edille**, s. 45.

¹⁰⁹ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 487.

¹¹⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 38, 46.

¹¹¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 66.

¹¹² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 58.

¹¹³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 58.

¹¹⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 118.

1. Muzâraa

Muzâraa (المضارعة) kavramı sözlükte benzeme ve yakınlaşma anlamına gelmektedir.¹¹⁵ Musannifek bu kavramı bir meseledeki nahiv hükmünü bir başka nahiv meselesine taşıma işleminde aralarındaki benzerliği ifade etmek üzere kullanmaktadır. Buna onun münadâ konusuna dair görüşleri örnek olarak verilebilir. Genel kaideye göre münadâ muzâf olduğunda mansûbtur.¹¹⁶ يا عبد الله “*Ey Abdullah*” örneğinde olduğu gibi münadâ olan عبد kelimesi izâfetten dolayı mansûb olmuştur. يا طالعا örneğinde ise münadâ olan طالعا kelimesi, muzâf olmadığı hâlde mansûbtur. Musannifek (المضارع للمضاف) طالعاً kelimesinin mansûb oluşunu *müzâfa benzerlik* (المضارع للمضاف) illeti ile gerekçelendirmektedir. المضارع للمضاف olarak zikrettiği bu kavramı yine kendisi “*el-muzâri ‘lil-muzâf, bir isimdir ki kendisi ile mefûliyyet, fâiliyyet, cerin âmili ile ilişkisi, atıf veya sıfat-mevsûf gibi bir ilişki türü olan ve manayı tamamlayan bir kelime kendisinden sonra zikredilmektedir*”¹¹⁷ sözleriyle açıklamaktadır. Dolayısıyla يا طالعا جبلاً “*Ey dağa tırmanan kişi*” ifadesi mefûliyyet ilişkisine örnek olup جبلاً kelimesi, طالعا kelimesinin mefûlüdür. Musannifek, söz konusu örneklerin tamamının muzâfa olan benzerlikleri nedeniyle tenvinli ve mansûb i‘râb alan muzâf olan münadânın i‘râbı gibi i‘râb alacaklarını söylemektedir.¹¹⁸

Musannifek’in kıyas kapsamında değerlendirerek açıkladığı bu yoruma bir itiraz gelmektedir. O da şudur: “*tenvinli olan يا طالعا جبلاً örneği ile tenvinsiz olması gereken muzâf arasında benzerlik kurmak bir çelişkidir*”. Musannifek’in bu itiraza cevabı şu şekildedir:

“*Kıyasa göre muzâfa benzetilen kelimenin tenvinsiz olması gerekir. Ancak burada göz önünde bulundurulması gereken iki husus vardır. طالعاً kelimesinde nasp ve tenvin bulunması ile izâfet ve benzerlik yönü. Muzâfın, izâfet olması açısından isim*

¹¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: VIII, s. 223; Musannifek, *er-Reşâd*, s. 166.

¹¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, C: II, s. 184.

¹¹⁷ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: المضارع للمضاف عبارة عن اسم يذكر بعده شيء هو من تتمته و متعلق به تعلق المفعولية أو تعلق الفاعلية أو تعلق الجار لعامله أو تعلق العطف أو تعلق النعت بمنعوته

¹¹⁸ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 67.

yönü tercih edilmiştir ve hak ettiği üzere ardından gelen kelimeyi cer etmiştir. Tenvin ve elif-lâm takısının birbirine zıt olup bir arada bulunmamaları gibi izâfetin bizzat kendisi, tenvine aykırıdır. Muzâfta tenvin mümkün olmayınca sadece nasp yapılmıştır. Zira bundan öte bir şey yapılamazdı. Hâlbuki ele aldığımız konu olan el-muzâri lil muzâfta hem nasp hem tenvin mümkün olduğu için her ikisi de uygulanabilmiştir. Dolayısıyla her kelimenin kendine mahsus durumu dikkate alınmış ve hükümler ona göre verilmiştir. Yani muzâfın tenvin alamıyor oluşunu da benzeterek طالعاً kelimesini tenvinsiz yapmaya gerek yoktur. طالعاً kelimesi muzâfın alamadığı tenvini alabiliyor oluşu kıyasa engel teşkil etmemektedir”.¹¹⁹

Görüldüğü üzere Musannifek, kurulan benzerlikten dolayı muzâfın tüm hükümlerinin, müşebbeh olan tarafa taşınması gerektiği itirazını kabul etmemiştir. Müşebbehün bihin amel etmesi hükmünü kıyas etmiş ancak müşebbeh ile müşebbehün bihin her birini kendine özgü şartları içinde değerlendirmiş ve her birinin ayrı i‘râb durumları olabileceğini dile getirmiştir.

Musannifek’in, muzâraa kavramı ile dile getirdiği bir başka benzerlik konusuna örnek فَعْلَاء kalıbıdır. فَعْلَاء kalıbının gerek harf sayısı gerek harekeleri itibarıyla müennes olan حَمْرَاء sigasına benzerliği nedeniyle gayri munsarif olarak kabul edildiğini ifade etmiştir.¹²⁰

2. Müşâkele

Müşâkele (مشاكلة) kavramı sözlükte benzetmek, uymak anlamlarına gelmektedir.¹²¹ Musannifek, nahiv kurallarının tespitinde üzerine hüküm inşa ettiği illetlerden biri olarak bu kavramı kullanmıştır. Mecrûr olan muzâfun ileyhin i‘râbını gerektiren âmilin ne olduğunu müşâkele illeti ile açıklamıştır. Şöyle ki izâfeti er-Reşâd’da: “bir ismin bir başka isme olan nisbetidir ki, ikinci isim, harf-i cerden

¹¹⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 67, 68.

¹²⁰ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 269.

¹²¹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: I, s. 756; C: XIV, s. 487.

vekalet yoluyla veya *müşâkeleden dolayı birinci isim ile cer olmuştur*¹²² şeklinde, *Şerhu'l-Misbâh*'da “*meşhur ıstılah anlamıyla izâfet; harf-i cerden vekalet yoluyla aralarındaki müşâkele nedeniyle muzâfun ileyhin, muzâf ile mecrûr olmasıdır*”¹²³ şeklinde tarif etmiştir. Her iki eserinde de *müşâkele* kavramını zikretmiş ve bu kavram ile neyi kast ettiğini yine kendisi izah etmiştir. *Müşâkele* kavramının manası “*birinci ismin, cer eden âmil niyetiyle, cer eden âmile benzerliği nedeniyle ikinci ismi cer etmesi*”dir.¹²⁴ Görüldüğü üzere Musannifek bu kavramı *benzerlik* olarak açıklamıştır. İzâfet ve âmil teorisi konularında ayrıca ele alınacağı üzere muzâfın ileyhin mecrûr oluşunu benzerlik ve vekalet hususları üzerinden izah etmeye çalışmıştır.¹²⁵

Yine *müşâkele* kavramı ile açıkladığı yerlerden bir diğeri izâfetin taşıdığı manalara dairdir. Musannifek'e göre izâfetin sadece isme has kılınmasının illeti, izâfetin tarif, tahsis ve müşâkil (مشاكل) anlamı taşımasındandır. Zira bu anlamların hiçbirisi ne fiilde ne de harfte bulunmamaktadır.¹²⁶ Müşâkil olarak zikrettiği ibareyi, *müşâkele* kavramı ile açıklamıştır.

3. Mülâbese

Mülâbese (الملابسة) kavramı sözlükte karışmak, iç içe geçmek anlamlarına gelmektedir.¹²⁷ Musannifek, izâfetin taşıdığı manaları *mülâbese* kavramı etrafında ele alarak birbirine yakın manalı harf-i cerlerden birini diğerine kıyas eder. Şöyle ki Teftâzânî'ye göre manevî izâfetin في - من - ل olmak üzere üç kısmı vardır.¹²⁸ Musannifek ise bu taksimi başarılı bulmayarak manevî izâfetin sadece ل ve من olmak

¹²² Bkz. نسبة اسم إلى اسم جرّ ذلك الثاني بالأول نيابةً عن حرف الجرّ أو مشاكلةً Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

¹²³ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: الإضافة المصطلحة المشهورة وهو جعل المضاف إليه مجروراً بالمضاف نيابةً عن حرف الجرّ لمشاكلته Bkz. Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 97.

¹²⁴ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: وقولنا (أو مشاكلةً) في تعريف الإضافة معناه أن الاسم الأول يجرّ الثاني لمشابهته لاسم جارٍ بنبيه الجار

¹²⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 103.

¹²⁶ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 98.

¹²⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: XV, s. 441.

¹²⁸ Teftâzânî, **İrşâdü'l-hâdî**, s. 104.

üzere iki kısma ayrıldığını söyler. Bu noktada في ile ل harf-i cerlerinin tahsis manası şeklindeki benzerliklerini dikkate alarak manevî izâfetin bir kısmı olarak dile getirilen في anlamındaki izâfetin de, esasında ل anlamında olduğunu iddia eder. Çünkü ل ilgili kavramla bütünleşmeyi¹²⁹ ifade eder. Şayet, muzâf ile muzâfun ileyh arasında tam ilişki olursa ait kılma anlamını alır. Bu seviyeye ulaşmamışsa buna asgarî ilişki (*ednâ mülâbese*) denir. Mesela mazrufun zarfa izâfesi bu şekildedir. Yani zarf ile zarfta bulunan nesne birbirlerinden çok farklı şeyler olmakla beraber aralarında zayıf da olsa bir ilişki söz konusudur.¹³⁰ Görüldüğü üzere Musannifek, *mülâbese* olarak adlandırdığı anlam ilişkisini dayanak kabul ederek üzerine hüküm bina etmiş ve ل ile في izâfet çeşitlerini aralarındaki benzerlikten dolayı bir saymıştır.

Musannifek'in *mülâbese* kavramı etrafında değerlendirme yaparak yorumladığı yerlerden bir diğeri nahiv ıstılahlarının isimlendirilmesine dairdir. Bedel-i galat (بدل الغلط) ıstılahının vaz edilme sebebini bu kavramla açıklamaktadır. Galat kelimesi kasıtsız yapılan bir yanlışlık manasındadır.¹³¹ Şöyle ki بدل الغلط izâfet tamlamasında asgarî seviyede de olsa bir yakın ilişki (*mülâbese*) anlamı bulunmaktadır. Şöyle ki esasında bedel-i galat, mübdeli yanlış kullanılan bir bedel türü olup bedelin bizatihi kendisinin yanlış olduğu manasında değildir.¹³² Belirtildiği üzere konuşanın küçük bir hatasından dolayı bedelin bu tür kullanımlarına bedel-i galat denilmiştir. Dolayısıyla en düşük seviyeden de olsa bir anlam ilişkisi üzerinden isimlendirme söz konusudur.

Musannifek, *mülâbese* kavramı etrafındaki benzer değerlendirmesini tenvin çeşitlerinden biri olan tenvin-i terennümün (تنوين التَّرنُّم)¹³³ isimlendirmesinde de dile getirir. Esasında terennüm ortadan kalktığı hâlde daha önce var olan anlamıyla

¹²⁹ Musannifek, *telebbüs* (التلبس) ifadesini kullanmaktadır.

¹³⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 111.

¹³¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: VII, s. 363.

¹³² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 126.

¹³³ Terennüm (الترنم) kelimesi melodili mırıldanmak; nameli söylemek manasındaki رنم kökünden gelmektedir. Terennüm tenvini, şiirlerde kafiye sağlamak amacıyla isim, fiil ve harflerin sonlarını uzatarak okuma şeklidir. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: XII, s. 254; İbn Bâbeşâz el-Cevherî, **Şerhu'l-mukaddime el-muhsibe**, C: I, s. 188.

kurulan ilişkiden dolayı الترنم şeklinde izâfetle kullanılmaktadır. Terennüm kelimesine izâfetle kullanılmasının sebebi aralarında asgarî yakın ilişki (mülâbese) olduğu içindir.¹³⁴

4. Nazîr

Nazîr (النظير) Musannifek'in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı kavramlardandır. Hükümlere dayanak teşkil eden illetlerden biri *nazîr* illetidir. Ancak diğer illetlerde bir benzer aranırken nazîr illetinde ise söz konusu kelimenin veya siganın nazîrinin olmaması aranmaktadır. Musannifek, nazîr illetini gayri munsarif konusunda kullanmıştır. *el-cemu'l-aksâ* olarak bilinen مَسَاجِد ve مَصَابِيح kalıbındaki cemiler gayri munsarif kelimelerdendir. Gayri munsarif kabul edilen kelimelerde en az iki illetin bulunma şartı aranırken, مَسَاجِد ve مَصَابِيح kalıbındaki cemi kelimelerinde iki illet aranmaz. Musannifek, bu tür cemilerde ikinci illetin aranmayacağı hususunda iki görüş olduğunu zikreder. Cumhura göre Arap dilinde bu tür kalıpların benzerlerinin (nazîr) bulunmaması illetinden dolayı bu cemiler kuvvetli kabul edilmiş ve ikinci illet gerekli görülmemiştir.¹³⁵ Diğer bir görüşe göre مَسَاجِد ve مَصَابِيح türündeki kelimeler, Arapça olmayan kelimelere benzedikleri için gayri munsarif kabul edilmişlerdir. Zira aslı Arapça olmayan kelimelerin kendi türünden müfredleri bulunmamaktadır.¹³⁶

5. İttisâl ve İltisâk

Temas, bağlantı, irtibat anlamındaki *ittisâl* (اتصال)¹³⁷ ile yapışma, bitişme, yanaşık olmak anlamındaki *iltisâk* (التصاق) kelimeleri, Musannifek'in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı kavramlardandır. Musannifek'in bu kavramlar etrafında kıyas delilini kullandığı yerlerden biri câr ve

¹³⁴ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: الإضافة لأدنى الملابس لأنه إذا كان قاطعا للترنم كان بينه وبين الترنم ملابسة بهذا الوجه Bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 103.

¹³⁵ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: سببه قوة هذا الجمع إذ لا نظير له في الأحاد العربية

¹³⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 31.

¹³⁷ Cevherî, *Sihâh*, C: V, s. 1842; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C: XI, s. 727.

mecrûrun zarfa benzerlik yönüne dairdir. Musannifek'e göre gerçek zarf, zaman ve mekân isimleridir. Bir fiilin zamansız ve mekânsız olması düşünülemez. Her hadisenin zaman ve mekândan ayrılmazlığı, birbiriyle olan zorunlu bağımlılığı nasılsa câr, mecrûr ve fiili arasında da benzer ilişki vardır. Buradan hareketle Musannifek, câr ve mecrûru, gerçek zarfa benzetmektedir.¹³⁸ Aralarındaki benzerlik yönününü, kuvvetli bağlantı, ayrılmazlık, mutlaka beraber bulunma olarak açıklamaktadır.¹³⁹ Şöyle ki câr ile mecrûr, fiillerinden ayrılamazlar. Öte yandan her zarf, takdiren câr ve mecrûr sayılır. Örneğin صليْتُ يومَ الجمعة “Cuma günü namaz kıldım” cümlesi esasında صليْتُ في يوم الجمعة “Cuma gününde namaz kıldım” demektir. Musannifek'e göre diğer zaman ve mekân zarflarının bu örneğe kıyas edilmeleri gerekmektedir.¹⁴⁰

6. Asıl ve Ferîlik

Musannifek'e göre hükümlerin üzerine bina edildiği illetlerden biri de asıl ve fer illetidir.¹⁴¹ Musannifek, bir meselede önce asıl ve ferileri tespit etmiştir. Daha sonra iki ferî arasında mukayese yaparak zayıflık ile güçlülük durumlarına göre tercihte bulunmuş ve zayıf olanı güçlü olana benzetmiştir. Örneğin kelime çeşitlerinde asıl ve öncü olan isim olmaktır. Fiil ve harf, isme göre feridirler. İsimlerde asıl olan ise munsarif olmaktır. Dolayısıyla gayri munsariflik ile fiil olmanın her ikisi de asıllarına göre feridir. Gayri munsarif, fiile benzetilerek cer ve tenvin kabul etmemektedir. Burada şu soru akla gelmektedir. Her ikisi de ferî olan kelime türlerinden birini diğerine benzetmenin illeti ne olabilir? Bu konu üzerine Musannifek, şu şekilde izahta bulunur. İsim asıldır, fiil ismin ferîdir. Fiilin, ismin ferî oluşu zatîdir yani onun ayrılmaz vasfı olup bu onun için zorunlu bir durumdur.

¹³⁸ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: الجار والمجرور شبيهة بالطرف الحقيقي الذي هو الزمان والمكان

¹³⁹ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: ووجه الشبه شدة الاتصال وقوة الالتصاق

¹⁴⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 58-59.

¹⁴¹ Bu alanda yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Hasan Hamis el-Melh, **Nazariyyetü'l-asl ve'l-fer' fi'n-nahvi'l-Arabî**, Amman, Dâru's-Şürûk, 2001; Muntazır Hasan Ali, **el-Asl ve'l-fer' fi şerhi'r-Radî alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib**, İrbid, Âlemü'l-kütübi'l-hadis, 2011; Osman Aktaş, **Arapçada Asıl ve Fer' Nazariyesi**, Ankara, Fecr Yayınları, 2020.

Hâlbuki munsarif karşısında gayri munsarifin feri oluşu ârizîdir. Öte yandan fiil daha güçlüdür. Bu hususlardan dolayı zayıf olan güçlü olana benzetilmiştir. Öte yandan fiilin tenvin kabul etmemesi, fiil için geçerli en temel kurallardan biridir. Fiil, gayri munsarif olan kelimeye benzetilseydi bu ana kural ihlal edilmiş olurdu.¹⁴² Daha temel ve güçlü olan kuralı ihlal etmemek için zayıf olan gayri munsarifin fiile benzetilmesi tercih edilmiştir. Görüldüğü üzere Musannifek, asıl ve ferilik illetini kullanmıştır. Benzerlik illetini değerlendirirken, feriler arasında zayıflık ile güçlülük durumlarına göre mukayese yaparak, zayıf olanı güçlü olana benzetmiştir.

Musannifek'in ferilik illetine dayanarak i'râbına dair açıklamalarda bulunduğu kelime türlerinden biri cemi müennes salimdir. İ'râbta asıl olan hareke ile i'râbtır. Harf ile i'râb feridir. Bilindiği üzere cem-i müennes salim, hareke ile i'râb alırken, cem-i müzekker salim, harf ile i'râb almaktadır. Musannifek, cem-i müennes salimin i'râbının, cem-i müzekker salime göre feri olduğunu söyler. Dolayısıyla ferin, asıl üzerine bir üstünlüğü olamaz. Cem-i müennes salim, raf hâlinde, damme i'râbını alarak cem-i müzekker salimin vâv i'râbına benzemiştir. Nasb ve cer hâlinde ise sadece kesre i'râbını alarak aslı olan cem-i müzekker salimin yâ i'râbına benzemiştir. Ancak bu konuda muhtemel bir itiraz şöyledir: Hareke ile i'râb, asıldır. Harf ile i'râb ise feridir. Lafzî i'râb asıl, takdirî i'râb feridir. Cem-i müzekker salimin i'râbı harf ileldir ve takdirîdir. Cemi müennes salimin i'râbı da hareke ileldir ve lafzîdir. Dolayısıyla iki açıdan cem-i müennes salimin üstünlüğü söz konusudur. Musannifek, bu iddiaya şöyle cevap verir. Cem-i müzekker salimde mecburen bulunması gereken cemilik alameti ile i'râb alameti şeklindeki iki durumun dikkate alınması gerekmektedir. Harekenin, cemilik alameti olması mümkün olmayacağına göre harf, zorunlu olarak cemilik alameti olarak kabul edilmiştir. Bu durumda da cem-i müzekker salimin i'râbında iki durum karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, i'râbının cemilik harfî üzerine yapılandırılması, ikincisi ise bizzat cemilik harfinin aynı zamanda i'râb alameti olarak belirlenmesidir. Bu iki seçenek arasında daha

¹⁴² Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: الفعل ممنوع عن التنوين فلو عكس لزم خرم قاعدتهم المقررة. Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 44.

kolay ve hafif olan tercih edilmiştir ki bu da cemilik harfî aynı zamanda i‘râb alameti olarak belirlenmiştir. Asıl olma durumu hafifliğe göre değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu durumda cem-i müennes salimin, cem-i müzekker salim üzerinde bir üstünlüğü söz konusu değildir.¹⁴³ Görüldüğü üzere Musannifek, asıl ve feriler arasında kıyas ve tercihte bulunurken, bir başka açıdan ferî durumunda olan kelimeleri de değerlendirmeye tabi tutmuş ve aklî izahlarda bulunmuştur.

7. Nakîz

Bozmak, iptal etmek anlamındaki *nakz* (النقض)¹⁴⁴ kökünden türeyen *nakîz* (النقيض) kavramı zıt, tezat, karşıt manalarına gelmektedir. Musannifek’in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı illetlerdendir. Nakîz illeti, aralarında birbirine zıtlık bulunan iki unsurun birbirlerine benzetilerek bu zıtlık çerçevesinde amel ettirmektir. Örneğin إِنَّ ismini nasb haberini raf etmekte ve olumlu manayı daha da güçlendirerek pekiştirmektedir. Cinsini nefyeden لا ise, إِنَّ’daki olumlu mananın tam zıddı olarak olumsuz manayı pekiştirmektedir. Manadaki ters durum amel etme durumuna da yansımış ve buna bağlı olarak *lâ*, ismini nasb, haberini raf etmektedir. Musannifek, bu konuda Sekkâkî’nin “*nakîzın nakîza ilhaki*”¹⁴⁵ şeklindeki sözünü nakleder. Ancak إِنَّ ile لا arasında yeterli bir benzerlik ilişkisi olmadığı gibi ferin asla benzeme şartını da sağlamadığı gerekçelerinden dolayı Musannifek bu delili zayıf olarak nitelemektedir.¹⁴⁶

8. Tebeiyye

Tabi olmak, peşinden gelmek manasındaki *tebeiyye* (التبعية)¹⁴⁷ kavramı Musannifek’in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı illetlerden biridir. *Tebeiyye*, bir kelimenin veya bir hükmün bir başka kelimeyi veya

¹⁴³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 29.

¹⁴⁴ Halîl b. Ahmed, **Kitâbü’l-ayn**, C: V, s. 50; Cevherî, **Sihâh**, C: III, s. 1110.

¹⁴⁵ Sekkâkî, **Miftâhu’l-ulûm**, s. 111.

¹⁴⁶ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 668.

¹⁴⁷ Cevherî, **Sihâh**, C: III, s. 1189, 1190; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C: VIII, s. 27.

bir hükmü takip etmesi anlamındadır. Örneğin isimlerde asıl olan murab olmak, fiillerde asıl olan ise mebnî olmaktır. Gayri munsarif kelimeler isim olmalarına rağmen fiile olan benzerliklerinden dolayı, tenviden mahrum bırakılmışlardır. Esasında engellenen sadece tenvid idi. Ancak kesrenin, tenvidine olan tabiliğinden¹⁴⁸ dolayı kesre de kaldırılmıştır. Ne var ki harf-i tarifli ism-i tafdîl sigası ile izâfet durumunda olan gayri munsarif daha çok isim özelliği taşımasından dolayı kesre tekrar geri dönmektedir.¹⁴⁹ Hükümleri benzerlik illeti üzerine inşa eden Musannifek, fiile benzerliğinden dolayı gayri munsarifin kesre ve tenviden mahrum bırakıldığını söylemiştir. Ancak gayri munsarif, harf-i tarif ve izâfet nedeniyle fiile olan benzerliğini kaybettiği için kesre ve tenvid yasağının kalktığını ifade etmiştir.

9. İhtiyaç

İhtiyaç (الاحتياج) kavramı Musannifek'in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı illetlerdendir. Örneğin benzerlik illetine binaen kıyas yaparak nahiv kuralı tespit ettiği konulardan biri zamirlerin mebnîliğine dairdir. Musannifek, zamirlerin harfler gibi başka kelimelere muhtaç oluşuna benzeterek zamirlerin de harfler gibi mebnî olduğunu söyler. Mütakellim zamiri konuşan kişinin, muhatab zamiri de muhatabın varlığına muhtaçtır. Gaib zamirinin kullanımı üçüncü şahsın daha önceden söz konusu edilmiş olmasına bağımlıdır.¹⁵⁰ Diğer benzerlik yönü ise zamirlerle harflerin her ikisinin de i'râba ihtiyaç duymamalarıdır.¹⁵¹ Musannifek, zamirlerin bir açıklayıcıya muhtaç oluşunu harflerin kendi başlarına müstakil olarak bir mana ifade edemeyip mutlaka bir başkasına muhtaç oluşuna benzetir. Bu benzerlik illetinden hareketle zamirlerin de mebnîliğine hükmedilmiştir. Aynı bağlamda isim fiillerin mebnî kabul edilmelerini de aslî mebnî

¹⁴⁸ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: سقط الكسر بتبعية التوین

¹⁴⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 42.

¹⁵⁰ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 318.

¹⁵¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 131.

olan mâzi fiil ile emr-i hâzıra benzer oluşu ile açıklar. İsim fiillerin mebnî oluşunu onların aslen mebnî olan kelimelere benzemelerine bağlar.¹⁵²

10. Mana

Mana (المعنى) kavramı Musannifek'in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı illetlerdendir. Mana illeti ile aslında aynı kategoride olmadıkları hâlde aynı manayı taşımalarından dolayı birinin hükmünü diğerine taşıma durumu kast edilmektedir. Musannifek'in mana illetine dayanarak nahiv kuralı tespit ettiği konulardan biri mübteda ile haberin arasına *fâ* (ف) harfinin girmesine dairdir. İsim cümlesinde asıl olan, mübteda ile haberin arasına *fâ* harfinin bulunmamasıdır. Ancak mübteda şart manası taşıması durumunda şart ve ceza cümlesine olan benzerliğinden dolayı haberin başına *fâ* harfinin gelmesi caizdir. Şart manası taşıyan mübteda kaydı önemli olup fiil veya zarf ile mevsûl, mevsûl anlamındaki harf-i tarif, bir fiil veya zarfı vasıflanmış nekre olan mübtedalar kast edilmektedir. Dolayısıyla bunların dışındaki mübtedanın haberinin başına *fâ* harfi gelmez.¹⁵³ *الَّذِي يَأْتِينِي فَلَهُ دِرْهَمٌ*¹⁵⁴ “bana gelen kişiye bir dirhem vardır” cümlesi “bana kim gelirse” şeklinde şart manası taşıyarak şart cümlesine benzemiştir. Şart manası taşıdığından dolayı da haberin başına *fâ* harfinin gelmesi caizdir. Mevsûl anlamındaki harf-i tarifli bir mübtedanın *fâ* almış haberine örnek *الرَّائِيَةُ وَالرَّائِي فَاجْلِدُوا* “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun”¹⁵⁴ âyetidir. Bu metinde yer alan *الرَّائِيَةُ* ile ona atfedilen *الرَّائِي* kelimeleri mevsûl anlamındaki harf-i tarifli mübtedadır. Şart anlamı taşımış ve *فَاجْلِدُوا* kelimesinde görüldüğü üzere haberin başına *fâ* harfi bitişmiştir.

Musannifek'in aralarında hem mana hem kullanım yönünden bir benzerlik gözeterek açıkladığı yerlerden biri *leyse*'ye (ليس) benzeyen *mâ* (ما) ve *lâ* (لا) kelimelerine dairdir. Musannifek, *mâ* ve *lâ* kelimelerinin *leyse*'ye benzeyen

¹⁵² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 319.

¹⁵³ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 56, 57.

¹⁵⁴ Nûr, 24/2.

yönlerine dair iki husus zikreder. *Mâ* ve *lâ* kelimeleri, *leyse* fiili gibi bulunduğu cümleye olumsuzluk manası vermektedir. Yine bunların her biri marife ve nekre olan kelimelerin başına gelmektedir.¹⁵⁵ Kısaca aralarında mana ve kullanım yönünden bir benzerlik söz konusudur. ما زيد قائماً “*Zeyd, ayakta değildir*” örneğinde *mâ* marife bir kelimenin başına gelmiş ve manayı olumsuz hâle getirmiştir. لا رجل قاعداً “*Adam ayakta değildir*” örneğinde ise *lâ*, nekre bir kelimenin başına gelmiş ve manayı olumsuz hâle getirmiştir.

11. Bir Başka Kelimenin Yerine Kullanılabilmesi

Bir başka kelimenin yerine kullanılabilmesi (وقوعه موقعه) kavramı Musannifek’in kıyasta iki meselenin aralarındaki benzerlik yönlerine dair kullandığı illetlerdendir. Cümlede bir kelimenin başka bir kelimenin yerine kullanılabileceğini ileri sürmüş ve bunu illet kabul ederek üzerine bina ettiği hükümle kıyas delini kullanmıştır. Örneğin *mâzî* fiilin fetha üzere mebnî oluşunu şöyle açıklamıştır. Fiillerde asıl olan mebnîliktir. *Mâzî* fiil, bir fiil olduğuna göre o da mebnîdir. Fiillerin mebnî oluşunun illetini fiillerde fâillik, mefûllük ve izâfet gibi i‘râbı gerektiren durumların bulunmaması ile izah etmiştir. Esasında mebnîlerde asıl olanın sükûnlu olmasıdır. Ancak *mâzî* fiil, isme benzemektedir. İsmi yerine kullanılmasının mümkün olması, onun isme olan bezerlik yönüdür.¹⁵⁶ مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَائِمٍ “*ayaktaki bir adama uğradım*” cümlesinde قَائِمٍ kelimesi yerine *mâzî* fiil getirerek مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَامٍ “*ayağa kalkmış bir adama uğradım*” şeklinde bir cümle kurmak mümkündür. *Mâzî* fiile hareketler içinden en hafif olan fetha hareketi verilmiştir. Şayet damme hareketi verilseydi, ortası dammeli bir fiilde iki damme arka arkaya toplanarak ağırlık meydana gelirdi. Ortası kesralı bir fiilde kesradan dammeye geçiş nedeniyle müfred ile cemi karıştırdı.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 59.

¹⁵⁶ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: إذ الماضي شبيهة بالاسم لوقوعه موقعه

¹⁵⁷ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 114.

Musannifek'in yukarıda zikredilenlerin dışında belirli bir kavram kullanmadan iki mesele arasındaki benzerliği *kâf* (ك) harfi ile açıkladığı yerler de bulunmaktadır. Örneğin muzâf olan kelimenin izâfet yoluyla muzâftan elde ettiği değerleri açıklarken herhangi bir illet zikretmeksizin sadece benzerliklerini dile getirmekle yetinmiştir. Mefûl-ü mutlakın fiilinin cevâzen hazfedilmesinin örneği olarak zikredilen خَيْرٌ مَّقْدَمٌ “hayırla geldin” ifadesi seferden dönen kişiye söylenmektedir. Esasında ism-i tafdîl olan خَيْرٌ kelimesi bu örnekte, mastara muzâf olmak suretiyle muzâfun ileyhten mastarlık kazanmıştır. Musannifek, muzâfın muzâfun ileyhten müenneslik elde etmesine benzeterek bu hükme ulaşmıştır.¹⁵⁸

Bu konudaki bir diğer örnek temyizînin i'râbına dairdir. Mansûbattan sayılmakla beraber bazı temyizler, mecrûrdur.¹⁵⁹ Örneğin قَالَ اللَّهُ عَزَّ مِنْ قَائِلٍ “Allah azze ve celle buyurdu” cümlesinde قَائِلٍ ifadesi temyizîdir ancak مِنْ harf-i ceri nedeniyle mecrûrdur. Musannifek'e göre İmruülkays'ın يَا لَيْلٍ “ey gece”¹⁶⁰ sözü ile خَاتَمٌ قَالَ اللَّهُ عَزَّ مِنْ قَائِلٍ “gümüş yüzük” gibi örnekler esasında mansûbturlar. قَائِلٍ ifadesi cümlesindeki ifade esasında عَزَّ قَائِلٌ demektir. İmruülkays'ın şiirindeki ifade يَا لَيْلٍ , diğer örnek te خَاتَمٌ فضةٌ şeklindedir. Musannifek, söz konusu örneklerin i'râbını, بِحَسَبِكَ cümlesinde yer alan ve mecrûr olduğu hâlde merfû kabul edilen بِحَسَبِ ifadesine benzetmektedir. Zahirî ve görünüşte mecrûr olan بِحَسَبِكَ ifadesi mübteda olmak üzere merfû kabul edilmektedir.¹⁶¹ Musannifek'in, görünürdeki i'râb ile hak edilen i'râb arasında bir ayırımı gittiği ve bu çerçevede kıyas yaptığı görülmektedir.

Musannifek bazı meselelerin birbirlerine benzediklerini dile getirmiş ancak aralarındaki benzerlik yönlerine dair bir açıklama getirmemiştir. Örneğin hâlin nekre,

¹⁵⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 62.

¹⁵⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 86.

¹⁶⁰ İmruülkays, **Dîvânu İmruü'l-Kays**, s. 15.

¹⁶¹ Musannifek'e göre temyiz almayı gerekli kılan ve anlamı kapalı olan müfred kelimenin temyizi nasb etmesi ancak dört husustan birinin tamamlaması ile mümkün olabilir. Bu mütemmimler tenvin, tesniye nûnu, cemi nûnu ve izâfettir. Tam olmasından kasıt, kelimenin sonunda bir başka kelimeye muzâf olmasına mâni bir şeyin bulunmasıdır. Bu mütemmimlerin tamamı izâfete kesinlikle mânidir. Tenvin izâfete mânidir. Çünkü her ikisi de kelimenin sonunda bulunurlar ve her ikisinin bir arada bulunmaları mümkün değildir. Aynı şekilde tesniye nûnu, cemi nûnu ve izâfet yeni bir izâfete mânidir. Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 87.

zilhâlin de marife olması gerekliliğine dair izahı şu şekildedir. Hâl, bir yönüyle haber, zilhâl de mübteda gibidir. İstisnasız ve şüphesiz bütün âlimlerin ittifakı ile sabittir ki haber nekre, mübteda marifedir. Bu yüzden hâlin nekre, zilhâlin marife olması gerekmektedir.¹⁶² Görüldüğü üzere Musannifek, hâlin habere, zilhâlin de mübtedaya benzediği ve buna bağlı olarak hâlin nekre ve zilhâlin marife olması gerektiği üzerinde durmuş ancak benzerlik yönlerine dair bir açıklama yapmamıştır.

Özetle Musannifek, meseleler veya hükümler arasında benzerlik kurarak kıyas delilini kullanmıştır. Ele aldığı örneklerden hareketle benzer örneklere kıyas yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Kıyas yaparken illetini beyan ettiği yerlerin yanında açıklama yapmadığı yerler de bulunmaktadır.

F. İstishâb

İstishâb (اِسْتِصْحَاب) kelimesi, sözlükte “bir arada bulunmak, kısa süreli olmayan birliktelik” anlamına gelen *صحب* kökünden türemiştir. Fıkıh usûlünde “bir dönemde sabit olmuş bir durumun, aksini ortaya koyan bir hüküm bulunmadığı sürece sonrasında da o mevcut durumun devamına hükmetmek”¹⁶³ şeklinde tarif edilen istishâb, nahiv usûlünde de benzer bir anlama sahiptir. Süyûtî, istishâbı, nahiv usûlü delilleri arasında dördüncü sırada zikrederken, İbn Cinnî, *el-Hasâis*’inde bu konuya yer vermemiştir.¹⁶⁴ Bazı âlimler, *istishâb* kavramı yerine “*aslı üzere kalmak, asıl olan, hâli üzere kalması*” gibi ifadeleri kullanmışlardır.¹⁶⁵

İstishâb delili ile bir hüküm koymanın örneklerinden biri isimlerde ve fiillerde asıl olan durumlarının devamının esas kabul edilmesidir. Şöyle ki isimlerde asıl olan murab olmandır. Bir ismin mebnî olmasını gerektiren durum ortaya çıkıncaya kadar söz konusu ismin murab olma durumunun devamı istishâb deliline

¹⁶² Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 425, 426.

¹⁶³ Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *DİA*, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIII, s. 376.

¹⁶⁴ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî*, s. 175.

¹⁶⁵ Sîbeveyhi, Müberred, İbn Serrâc gibi âlimler, istishâb kelimesini zikretmeksizin, eserlerinde delil olarak kullanmışlardır. Bkz. Ali Benli “Ebû İshâk eş-Şâtîbî’de Nahiv Usûlü”, *Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, İstanbul, 2013.

örnek olarak zikredilebilir. Fiillerde asıl olan mebnîliktir.¹⁶⁶ Bir fiilin murab olmasını gerektiren durum ortaya çıkıncaya kadar söz konusu fiilin murab olma durumunun devamı istishâb deliline bir örnektir. İstishâbın muteber delillerden olduğunu söyleyen Enbârî, isme benzeyen bir yönü bulunmayan emir fiillerinin mebnî olarak kalmaları gerektiğinin istishâb deliline dayandığını ancak istishâb delilinin en zayıf delillerden olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁷ İstishâbı nahiv usûlü delillerinden biri olarak kabul eden ve istiḥadda kullanan âlimlerden biri de Musannifek'tir.

Musannifek'in, istishâb deliline müracaat ettiği konulardan biri isimlerde murab olma ile fiillerde mebnî olma durumuna daırdır. İsimlerde asıl olan murab, fiillerde asıl olan mebnî olmaktır.¹⁶⁸ Murab kelimelerde asıl olan hareke ile i'râb almasıdır. Mebnîlerde asıl olan, zıtlık kuralı gereği harekenin zıddı olan harekesizliktir, sükûndur. Dolayısıyla bu temel ve asıl olan bilginin aksi bir durum ortaya çıkarsa gerekçelendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki hareke ile mebnî olan bir isim söz konusu olduğunda mutlaka iki soru sorulmalıdır. Çünkü asla muhalif bir durum söz konusudur. Birinci soru, isim neden mebnî olmuştur? İkinci soru, mebnî olan bir kelime neden sükûnla değil de bir hareke ile mebnî olmuştur? İletler üzerinde titizlikle duran Musannifek, verilen harekenin hangi kriterlere ve sebeplere binaen verildiğinin de izah edilmesi gerektiğini dile getirir.¹⁶⁹ Mebnî bir kelimenin sükûn yerine hareke almasının üç illeti olduğunu söyler. Örneğin هؤلاء kelimesindeki mebnîlik sebepleri şunlardır. İltikâ-i sakineynden (iki sakinin bir araya gelmesi) kaçınmak, sakin ile başlamaktan kaçınmak, mebnîlik durumunun aslî olmayıp ârizî bir durum olmasıdır.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Musannifek, **er-Reṣâd**, s. 41.

¹⁶⁷ Enbârî, ismin harfe benzemesi veya harf manasını taşımasını, ismin mebnî olmasını gerektiren durumlar olarak zikreder. Harfe benzemesinin örneği الذي, harf manasını taşımasının örneği كيف kelimeleridir. Fiillerin murab olmasının sebebini ise isme benzemeleri ile açıklar. İsme benzediği için murab olan fiili muzariye örnek olarak يذهب ve يركب fiillerini zikreder. Bkz. Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, **el-İğrâb fî cedeli'l-irâb ve lumau'l-edille**, nşr. Saïd el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1971, s. 141, 142.

¹⁶⁸ Musannifek, **er-Reṣâd**, s. 41.

¹⁶⁹ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 312-313.

¹⁷⁰ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 313.

Konuyu istishâb çerçevesinde değerlendirdiği yerlerden bir diğeri Mutarrizî'nin isim tarifine dairdir. Mutarrizî, ismi معنى الاسم ما جاز أن يحدث عنه أو كان في معنى şeklinde tarif eder.¹⁷¹ Mutarrizî'ye göre إذ متى gibi kelimeler sürekli zarf olarak kullanıldıklarından dolayı ismin tarifi kapsamına girebilmeleri için “veya kendisinden bahsedilen manada olandır” kaydı gereklidir. Musannifek, söz konusu kelimelerin her zaman zarf görevinde bulundukları görüşüne itiraz ederek bu kelimelerin asılları itibarıyla isim olduklarını ve bu hâl üzere kalmaları gerektiğini iddia eder. İddiasına delil olarak وَادْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ “Hatırlayın ki, siz az (ve güçsüz) idiniz de O sizi çoğalttı”¹⁷² âyetini zikreder Bu âyetin وَادْكُرُوا وَقَدْ قَلَّيَا فَكَثَّرَكُمُ takdirinde olduğunu ve إِذْ ifadesinin zarf olmaksızın bir isim olduğunu beyan eder.¹⁷³ Bu tür kelimelerin zaten var olan isim manalarını sürdürdüklerini, bu hâl üzere kalmaları durumunda zarfla herhangi bir ilgileri olmaksızın isim kabul edilmelerinin önünde bir engel bulunmadığını söyler.

Musannifek'e göre zorlayıcı ve geçerli özür bulunmadığı sürece asıl hükmün dışına çıkılmamalıdır. Asıl hükmün dışına çıkan kullanımların bir illete dayanması gerekliliği vardır.¹⁷⁴ Örneğin isimlerde asıl olan murab olması ve çeşitli hareketleri kabul etmesidir. Dolayısıyla bir gerekçe olmadığı sürece bütün isimlerin her harekeyi kabul etmesi gerekmektedir. Gayri munsarif kelime, bir isim olmakla beraber üç i'râbın tamamını alamamaktadır. Bunun sebebi, bazı illetlere sahip olmalarıdır.¹⁷⁵ Hâlbuki illetlere sahip olmaması durumunda, aslı üzere kalacak ve üç i'râbın her birini de alması mümkün olacaktı.

Görüldüğü üzere Musannifek, gerek nahiv kurallarının belirlenmesinde gerekse gerekçelendirilmesinde istishâb delilini kullanmıştır. Konuların izahında önce asılların ne olduğunu beyan etmiş, ardından meseleyi onun etrafında inşa etmiştir.

¹⁷¹ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 41.

¹⁷² A'raf, 7/86.

¹⁷³ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 80, 81.

¹⁷⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 40.

¹⁷⁵ Ali Benli, **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, s. 75.

G. İstikrâ

Sözlükte “bir şeyin özellikleri ve durumu hakkında bilgilenmek amacıyla araştırma yapma, gayret gösterme” anlamına gelen *istikrâ* (الاستقراء) kavramının mantıktaki ıstılah manası “tikelden (cüz’î) tümele (küllî), özelden genele, tek tek olguların bilgisinden bu olguların dayandığı kanunların bilgisine götüren zihinsel işlem”dir.¹⁷⁶ Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997), *istikrâyı* “bir tümeli bütün tikelleri vasıtasıyla tanıma”¹⁷⁷ Gazzâlî, “tümel bir kavram altındaki birçok tikeli gözden geçirerek sonunda bu tikelerde ortak bir hüküm bulmak suretiyle söz konusu tümel hakkında aynı yargıda bulunma” şeklinde tarif etmektedir. İstikrâ, kıyas ve temsil gibi tasdikî ilimler olarak adlandırılan ispat gücüne sahip ve hüccet kabul edilen delillerden biridir.¹⁷⁸ İbnü’s-Serrâc’ın “nahiv, mütekaddim ulemânın Arap kelâmından *istikrâ* yoluyla elde ettiği ilimdir” sözü, nahiv usûlünde *istikrânın* önemini ve alanını göstermektedir.¹⁷⁹

Nahiv usûlünde *istikrâ* deliline müracaat eden âlimlerden biri de Musannifek’tir. Onun *istikrâ* delilini kullanarak nahiv kurallarını tespit ettiği meselelerden biri kelimenin kısımlarına dairdir. Kelime isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Şöyle ki, kelime ya müstakil olarak bir manayı ifade eder ya da etmez. Müstakil olarak bir manayı ifade ederken bir zamana yakın ise bu fiildir. Şayet bir zaman söz konusu değilse bu isimdir. Şayet bir manayı müstakil olarak ifade edemiyorsa bu da harftir. Bu durumun aksi söz konusu değildir. Sonuç olarak kelimenin üç kısımdan ibaret olduğu bilgisine *istikrâ* delili yoluyla ulaşılmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ İstikrâ terimine karşılık olarak, Türkçe’de *tümevarım*, Batı dillerinde *induction* kavramlarının kullanıldığına rastlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Abdulkuddüs Bingöl, “İstikrâ”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIII, s. 358.

¹⁷⁷ Hârizmî’nin ibaresi şu şekildedir: هو تعرف الشيء الكلي بجميع أخصاره Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Hârizmî, **Mefâtîhu’l-’ulûm**, thk. İbrahim el-Ebyârî, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1409/1989, s. 174.

¹⁷⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, **Mi’yâru’l-’ilm fi’l-mantık**, thk. Ahmed Şemsuddin, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1434/2013, s. 111.

¹⁷⁹ Süyûtî’nin ibaresi şu şekildedir: النحو علم استخراج المتقدم من استقراء كلام العرب Bkz. Süyûtî, **el-İktirâh**, s. 24.

¹⁸⁰ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 74.

Kelimenin üç türü de zihinde hayal edilen, tasavvur edilen konulardandır. Şayet dördüncü bir kısım olsaydı, tabir edilmesi mümkün olabilirdi. Tabir edilmesi mümkün olmadığı için dördüncü kısım yoktur. İstikrâ delilini kelimenin taksiminde bir başka açıdan da kullanır. Bir kelime üç zamandan biriyle ilişkili ise fiildir. Üç zamandan biriyle ilişkili olmayıp i'râb alabilen bir kelime ise isimdir; i'râb alamıyorsa bu da harftir.¹⁸¹

Musannifek, tâbî mamûllerin na't, atf, te'kid, bedel ve atfı beyan olmak üzere beş kısımdan ibaret olduğunu istikrâ delili ile izah etmektedir. Söz konusu kısımların sayısına *istikrâ* yoluyla ulaşıldığını dolayısıyla daha fazla veya daha eksik olmasının mümkün olmadığını dile getirmektedir.¹⁸² Mutarrizî, cümlelerin fiil, isim, şart ve zarf cümlesi olmak üzere dört kısımdan ibaret olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³ Musannifek, bu taksimin istikrâ yoluyla elde edildiğini söylemektedir.¹⁸⁴

İstikrâ yoluyla tespit ettiği kısımlardan biri de temyizdir. Musannifek'e göre nekre bir ismi temyiz olmak üzere nasbeden âmillerin sayısı istikrâ yoluyla dördtür. Bu dört âmil, birden dokuza kadar olan sayılarla mürekkebe olan عشرة sayısı, *kem-i istifhâmiyye*, *kem-i haberîyye*, mübhem mananın kast edildiği “*şu kadar*” anlamındaki كذا ifadesidir.¹⁸⁵ İsm-i mevsûl olan mâ ما kelimesinin herhangi bir kelimeye sıfat olarak kullanılmayacağını istikrâ ile bilinen bir bilgi olduğunu aktarır.¹⁸⁶ Yukarıda zikredilen örneklerdeki gibi Musannifek, birtakım nahiv kurallarının veya kısımlarının belirlenmesinin istikrâ ile tespit edildiğini ifade etmiş ancak daha fazla ayrıntılı bilgi verdiğine rastlanmamıştır.

¹⁸¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 75.

¹⁸² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 117.

¹⁸³ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 43.

¹⁸⁴ Musannifek, *Şerhu Lübâbî'l-i'râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 323, 324; Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 150.

¹⁸⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 728-736.

¹⁸⁶ Musannifek, *Şerhu Lübâbî'l-i'râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 546.

Musannifek, inşâî cümlelerin, *talebî* ve *îkâî* olmak üzere istikrâ yoluyla iki kısma ayrılmasını¹⁸⁷ şu şekilde izah eder. Hâl, isim cümlesi olduğunda mutlaka *vâv* harfi gereklidir. Hâl, olumlu mâzî fiil cümlesi olması durumunda ise mâzinin başına *قد* ifadesinin gelmesi zorunludur. Ne var ki hâlde asıl olan müfred olarak kullanılmasıdır. Ancak cümle olarak gelmesi de câizdir.¹⁸⁸ Zira hâlden maksat, hadisenin bir kayıt ile sınırlandırılmasıdır. Müfred bir kelimenin muhtevası nasıl bir kayıt anlamı taşıyorsa bir cümlelerin muhtevası da kayıt olarak değerlendirilebilir ve hâl olarak kullanılabilir. Burada ortaya çıkan durum şudur ki hâl, cümle olması durumunda sadece haberi cümle olabilir. Bu da inşâî cümlelerin, istikrâ yoluyla iki kısma ayrıldığını ve üçüncü bir kısmının olmadığını göstermektedir. Bu iki kısım, *talebî* cümle ile *îkâî* cümledir. Her iki cümle yapısı da kayıt oluşturma özelliğinden uzak olduğu için hâl cümlesi olarak kullanılamazlar. *Talebî* cümlede, mütekellim, talebinin içeriğinin meydana geleceğinden emin değildir. Bu durumda bu içeriğin âmil için kayıt oluşturma mümkün olamamaktadır. *Îkâî* cümlede ise durum şöyledir. Sözü söyleyen kişi mananın gerçekleştiği vakte bakmaksızın, asıl amacı mananın sadece gerçekleşmiş olduğunu dile getirmekten ibarettir. Alışveriş esnasında kullanılan *بَعْتُ* “*sattım*” ve *اِشْتَرَيْتُ* “*satın aldım*” ifadeleri *îkâî* cümle türüne örnektir.¹⁸⁹

Musannifek, bedel çeşitlerinin sayısında istikrâ delilini kullanmıştır. Bedel-i galat üç kısımdır. Bedâ türüne *مَحْبُوبِي بَدْرُ شَمْسٍ* “*habibim aydır, hayır güneştir*”; galat-ı sarihe *زَيْدٌ جَمَارٌ* “*Zeyd, eşektir*” örneğini zikreder. Bedel-i galatın diğer bir türü de unutma yoluyla meydana gelir. Bu konuda Sekkâkî’nin görüşünü takip ederek onun sözlerini nakletmektedir. Sözü edilen ikinci kelime, birincinin aynısı ise bedel-i küldür. Şayet aynısı değil de yabancı bir anlam söz konusu ise bedel-i galattır. Yabancı bir anlam söz konusu olmayıp birincinin bir kısmını içeriyorsa bedeli ba’z,

¹⁸⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 86.

¹⁸⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 85.

¹⁸⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 86.

şayet bir kısmı söz konusu değilse bedel-i iştimaldir.¹⁹⁰ Görüldüğü üzere Musannifek, bedelin kısımlarının istikrâ delili ile sabit olduğunu belirtmiş ve kısımlarına dair bilgiler vermiştir.

II. NAHİV KONULARINA BAKIŞI

Musannifek, nahiv eserlerini şerh ederken bazı yerlerde kısımlara ayırmak ve örnekleme yapmak gibi kısa bilgiler vermekle yetinmiş bazı yerlerde ise kendine mahsus görüş ve kanaatlerini ilave etmeyi gerekli görmüştür. Bazı nahiv konularının üzerinde önemle durmuş daha fazla ve daha detaylı izahlar yapmıştır. Kaygan zemin olarak nitelediği bu tür konularda birçok âlimin tökezlediğini, nice büyük nahivcilerin işin içinden çıkamadığını beyan etmiştir.¹⁹¹ Girift olarak nitelediği bu meselelere dair görüşlerine yer vermeden önce tarif ve i'râb anlayışı hakkında genel bir bilgi verilecek ardından, izâfet, hâl, zarf ve hattâ edatı başlıkları altında konu işlenmeye çalışılacaktır.

A. Tarif Anlayışı

Musannifek'in nahiv kanularına bakışını belirleyen önemli hususlardan biri onun *tarif* anlayışıdır. O meseleleri ele alırken söz konusu tariflerin mantık ilmindeki tarif kriterine olan uygunluğuna ve derecesine dair değerlendirmelerde bulunmuş sonra nahiv ilmine göre de kanaatlerini açıklamıştır. Musannifek'in fikhî meseleleri tarifler çerçevesinde ele aldığı bir İslâm hukuku eseri olan *el-Hudûd ve'l-ahkâm*¹⁹² adlı kitabı da onun tarifler konusundaki hassasiyetinin işaretlerinden biridir.

Mantık ilminde tarif¹⁹³ kavramı yerine *had* (الحدّ) ıstılahı kullanılmaktadır. Had, sözlükte engellemek, “iki şey arasında bulunan engel, suçluyu terbiye etmek,

¹⁹⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 83, 84; Musannifek, *er-Reşâd*, s. 126.

¹⁹¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 195.

¹⁹² Musannifek'in eserlerinden bahsedilen birinci bölümde bu kitabın tanıtımı yapılmıştır.

¹⁹³ Tarif konusuyla mantık ve felsefe başta olmak üzere birçok bilim dalı ilgilenmektedir. Örneğin tarif kavramı felsefede, “bir nesnenin veya kavramın sınırlandırılması ve sınırlarının belirlenmesi,

mananın kendisinde tamam olduğu nihâyet (son), arzu edilen tasavvura ulaştırıcı şey” anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁴ İstilah olarak ise “müşterek ve ayırt edici vasfı haiz unsurları içine alan söz” demektir.¹⁹⁵ Musannifek had kelimesinin sözlükte *engellemek* (المنع) manasına geldiğini ve engelleme vazifesini ifa ettiği için kapıcıya *haddâd* (الحدّاد) kelimesinin isim olarak verildiğini zikreder. Musannifek’in de içinde bulunduğu dilcilere göre hadd, “sözün ittirâd ve in’ikâs manasında olmasıdır.”¹⁹⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*’ta yaptığı tarifte hadd, sözün ittirâd ve in’ikâs manasında olmasından bahsetmiştir.¹⁹⁷ Haddin muttarid oluşu ne zaman had var ise mahdûd (tarif edilen) de vardır. Şöyle ki tarif, tarife konu olan bütün elemanlarını kapsayabilmektedir. Mün’akis oluşu ne zaman mahdûd var ise orada had söz konusudur. Efradını cami eğyarını mâni anlamındadır. *İttirâd*, dışındaki unsurların tarif içine girmesine engel olmak demektir. *În’ikas* ise unsurlarının tamamını içermesi anlamındadır.¹⁹⁸ Yapmış olduğu bu tarife ismin alametleriyle ilgili zikri geçen kelimelere dair yaptığı izah örnek olarak verilebilir. Musannifek, ismin alametleri veya özellikleri olarak zikredilen, ismin başına “elif-lâm” takısı gelmesi ifadesinde geçen alamet kelimesinin tarif mahiyetini değerlendirir. Musannifek’e göre *alâmet* (العلامة) ve *özellik* (الخاصة) kelimesinde ittirâd söz konusudur ancak in’ikâs söz konusu değildir. Yani tarifin dışında kalanları tarifin kapsamına girmesine mâni olmaktadır. Ancak bütün fertlerini kapsamamaktadır.¹⁹⁹

içeriğini oluşturan unsurların belirli hâle getirilmesi” şeklinde tanımlanır. Bkz. Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1975, s. 156.

¹⁹⁴ Kefevî, *el-Küllîyyât*, s. 391.

¹⁹⁵ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, Mısır, el-Matbaatü’l-hayriyye, 1306/1888-1889, s. 37.

¹⁹⁶ Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i’râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 62.

¹⁹⁷ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 94.

¹⁹⁸ Musannifek’in dile getirdiği bu mana mantıkçıların izahlarında da görülmektedir. “Önerme döndürüldüğünde, yani konunun yüklem, yüklemün konu durumuna getirilmesi hâlinde anlam değişmemelidir. Meselâ, “Üç açısı ve üç kenarı bulunan şekil üçgendir” önermesinin döndürülmüşü, “Üçgen üç açısı ve üç kenarı bulunan şekildir” tarzında olup ilkiyle tamamen örtüşmektedir. Bu iki önermeden ilkinde “tard” ve “ittirâd”, ikincisine “aks” ve “in’ikâs” denilmektedir.” Bkz. Ömer Türker, “Tarif”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2011, C: XL, s. 28.

¹⁹⁹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 94; Musannifek, *Şerhu Lübâbi’l-i’râb*, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 62, 64.

Musannifek, ıstılahların tarif değerlerinin yanında derecelerine dair değerlendirmelerde de bulunmuştur. Örneğin “muzâfun ileyh, harf-i cerin yerine geçen veya onun benzeri bir isim nedeniyle mecrûr olan isimdir” şeklinde yaptığı tarifi hakkında “kuvveden fiile çıkardığımız *sahih had*” tabirini kullanır.²⁰⁰ Beğendiği tarifler hakkında *hasen* ifadesini kullandığı görülmektedir. Örneğin Mutarrizî’nin هو الاسم الذي أشتق منه الفعل وصدّر عنه *mastar, filin kendisinden müştak olduğu ve sudur ettiği isimdir*”²⁰¹ şeklindeki tarifine dair *hasen tarif* tabirini kullanır ve Basra ekolünün de görüşü olan bu kanaatin doğruluğuna dair argümanlarını zikreder.²⁰²

Musannifek’in tarifler konusunda dikkat çektiği yerlerden biri de her tarifi kendi ilim ehline göre değerlendirilmesi gerekliliğidir. Bunun örneği fesâhatin tarifini alanın uzmanlarına göre yaptığı الفصاحة عند أرباب المعاني “*meâni ilmi âlimlerine göre fesâhat*” ifadelerinde görülmektedir.²⁰³

Musannifek’in tarif anlayışını gösteren yerlerden biri nahiv ilmine dair açıklamalarıdır. Kendisi nahiv ilmini tarif etmeden önce ilimlere isim olan kavramlarla neyin kastedildiğini izah eder. Ona göre bir ilmin adının kullanımında üç mana vardır. İlki kurallar, usûller ve meselelerden ibaret olan bilgidir. İkinci mana, bu bilgiden hasıl olan kabiliyet. Üçüncü mana ise o ilimden ortaya çıkan bilgileri idrak etmektir. Musannifek nahiv ilmi ifadesi ile kast edilen hakikî mananın üçüncü manada zikredilen idrak etmek olduğunu dile getirir.²⁰⁴ Bu girişten sonra nahiv ilmini şöyle tarif eder: التَّحْوُ معرفةُ إعرابِ الكلمةِ في التركيبِ إكتساباً “*kelimenin terkip içinde kazandığı i‘râbı bilmektir*”.²⁰⁵

²⁰⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²⁰¹ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 64.

²⁰² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 458.

²⁰³ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 53.

²⁰⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 12; **Şerhu’l-Misbâh**, s. 35.

²⁰⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 13.

Nahiv ilmi yerine *ilmü'l Arabiyye* tabirini de kullanmaktadır. Zemahşerî'den nakil ile *علمٌ يُحْتَرَزُ به عن الخلل في كلام العرب لفظاً أو كتابةً* “*sözlü veya yazılı olarak Arap kelâmında yanlış yapmaktan sakınılan bir ilimdir*”²⁰⁶ şeklinde tarif etmektedir.²⁰⁷

Musannifek'in şerhindeki tarifleri değerlendirmesine ise kelime tarifi örnek olarak verilebilir. Mutarrizî, kelimeyi *كلُّ لفظةٍ دلَّت على معنى مفردٍ بالوضع فهي كلمةٌ* “*vaz' yoluyla müfred bir manaya delâlet eden her lafız, kelimedir*”²⁰⁸ şeklinde tarif eder. Musannifek, takdim ve tehir yapmak, tarife konu olan kavramın başına sebep *fâ'sı* ilave etmek, tarifin baş tarafına *كل* kelimesini eklemek suretiyle tariflerde alışlagelen üslûbun dışına çıkıldığını ifade eder. Ancak Mutarrizî, bu sayede dinleyeni uyanık tutma, az lafız ile çok mana verme gibi daha birçok hikmetleri ve maksatları gözetmiştir. Onun bu üslûbunda iki incelik vardır. Nahivciler mantık kurallarını dikkate almayarak genellikle kural dışı davranırlar. Mesela isim, fiil ve harfin tarifi için had tabirini kullanırlar. Nahivcilerin bazı tarifleri, ayırt edici faslın yokluğu üzerine yapılandırılmıştır.²⁰⁹ Yani onların tariflerinde olan değil, olmayan vasıflar zikredilmiştir. Kelimenin türlerinde bunu görmek mümkündür. Kelimenin bazı kayıtlarını cins, bazı kayıtlarını da fasıl olarak değerlendirirler. Mantıkçılara göre ise *الحدُّ التامُّ ما يتركَّب من الجنس والفصلِ القَرِينَيْنِ* “*tam had, yakın cins ve yakın fasıldan oluşan tariftir.*” Buna göre “*İnsan, konuşan bir canlıdır*” cümlesi tam hadde örnektir.²¹⁰ Cins ve fasıl, insan örneğinde olduğu gibi var olan gerçekler hakkında kullanılır. *Mefhûmâtü'l-elfâz* (lafız kavramları) ise ıstilahî mefhumlar olup gerçek varlıkta bir karşılığı yoktur.²¹¹ Musannifek, haddin tarifinin mantıkçılara ve nahivcilere göre farklı olduğu görüşündedir.²¹² Musannifek, tarifin başında yer alan *كلُّ* kelimesinin doğru yerde olmadığı için *sözün hukukunu* (حقوق الكلام) ihlal ettiği ve

²⁰⁶ Kefevî, *el-Küllîyyât*, s. 68.

²⁰⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 794.

²⁰⁸ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 41.

²⁰⁹ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 11; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 24.

²¹⁰ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 83.

²¹¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 60, 61

²¹² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 17.

aynı zamanda ayakların kaydığı bir üslûp olduğu iddiasını reddeder.²¹³ O, Mutarrizî'nin kelime tarifi üzerinden dilciler ile mantıkçıların tarif anlayışlarındaki farka temas etmiş, tarifinde herhangi bir kusur olmadığını beyan etmiştir.

Bazen metindeki tarif yanında başka âlimlerin tariflerini de değerlendirerek kendisi bir öneride bulunur. Örneğin Teftâzânî'nin *هو الاسم المجرد عن العوامل اللفظية المسند* “lafzî âmillerden arınmış müsnedün ileyh olan bir isimdir” şeklindeki mübteda tarifinden²¹⁴ şu sonuçları çıkarmaktadır. Mübtedanın isim olması en temel husustur. Bunun faydası söz konusu tarifin hakkının verilmesi ve mahiyetinin ortaya çıkarılmasıdır.²¹⁵ İkinci kayıt lafzî âmillerden arınmış olmasıdır. Şöyle ki mübteda ve haberin başına gelen âmiller mübtedayı nesh ettiğinden artık mübtedan söz edilemez. Nahivcilerin icmâi ile sabit olan genel kabule göre *بحسبك* “sana bir dirhem yeter” cümlesinde *بحسبك* mübtedadır ve mübtedanın başındaki lafzî âmil zâiddir. Zâid olan *با* harf-i ceri yok hükmünde olduğu için *lafzî âmillerden arınmış olma* şartına da zarar vermemektedir. Buna *ما في الدار من أحد* “Evde kimse yok” cümlesini zikreder ve *من* harf-i cerinin zâid ve yok hükmünde olduğunu ifade eder. Bu görüşüne delil olarak İsferâyânî'nin *هو الاسم المجرد عن ملابسة العوامل اللفظية معنى من حيث هو اسم للإسناد فيه* “lafzî âmillerin manen bağ kurmasından arınmış ve kendisinde isnâdın gerçekleştiği isimdir” şeklindeki mübtedanın tarifini zikreder. Tarifde geçen *معنى* kelimesi (mana olarak anlamında) tecerrüd kelimesine mütealliktir. Yukarıda izah edildiği üzere lafzen zâid bir harf bulunmasının bir zararı yoktur. Teftâzânî'nin tarifindeki üçüncü kayıt ise müsnedün ileyh olma şartıdır. Bu kayıttan amaç mürekkebe olmayan mâdüt isimlerden sakınmaktır. Çünkü bu tür isimler lafzî âmillerden arınmıştır. Ancak sayı isimleri mürekkebe olmadıkları için müsnedün ileyh değildir, müsnedün ileyh olmadıkları için de mübteda olamazlar.²¹⁶ Musannifek, tariflere dair eksiklik veya fazlalık tespitlerini ortaya koymuş bununla beraber kendine mahsus bir tarif

²¹³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 61.

²¹⁴ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 92.

²¹⁵ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 51.

²¹⁶ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 52.

önerisinde bulunarak mübtedanın tarifini şöyle yapmıştır: الْمُتَبَدَّ اسْمٌ أُسْنَدَ إِلَيْهِ وَجُرِّدَ عَنْ الْعَامِلِ اللَّفْظِيِّ “Mübteda, lafzî âmilden arınmış ve kendisine isnâd edilen isimdir”.²¹⁷

B. İ‘râb Konusu

İ‘râb, nahiv ilminin en temel konularındandır. Hatta Musannifek’in ifadesiyle, i‘râb ilmi ile nahiv ilmi birbirlerinden farklı şeyler değildir. Bu yüzden Musannifek’in i‘râb konusuna bakışı i‘râbın tarifi, faydaları i‘râbı tahsil etme yolları, i‘râb çeşitleri ve âmil teorisi başlıkları altında ele alınacaktır.

1. İ‘râbın Tarifi, Faydaları ve Tahsil Etme Yolları

Musannifek, i‘râbın sözlük manasını الإبائة والإظهار “beyan etmek, açığa çıkarmak” olarak açıklar. Kaynağını belirtmeksizin konuyla ilgili iki görüşü daha aktarır. Bunlardan birisi عربت معدته “midesi bozuldu” manasıdır. İf’âl babının hemzesi selb (سلب) için yani bir şeyi izale etmek manasından hareketle i‘râb, bozukluğu gidermek anlamındadır. Diğer görüş, i‘râbın امرأة عروبة “sevilen kadın” manasından geldiği yönündedir. Bu manadan hareketle i‘râbın sevilen bir şey olduğunu beyan eder. Musannifek özetle i‘râbın, bozukluğu gidererek manayı ortaya çıkarmak ve bu işlemi severek yapmak şeklindeki bütün manaları dikkate alan bir anlayış üzerinde durur. Nahivdeki i‘râb ıstılahı ile sözlük manası arasında bağ kurarak i‘râb sayesinde fâiliyet, mefûliyet ve izâfet manasının ortaya çıkarıldığını ifade eder.²¹⁸ Bu manaları ortaya çıkarma maharetini ve ilmî melekeyi sanat olarak niteler.²¹⁹

Musannifek, المرادُ بعلم الإعرابِ علم النحو “i‘râb ilminden maksat, nahiv ilmidir” sözüyle, i‘râb ilmi ile nahiv ilmini bir tutar.²²⁰ Nahiv ilminin en yüce ve nihâî maksadı, terkiplerde bulunan i‘râbı tanımaktır.²²¹ İ‘râb ilmi, ilimler arasında derecesi

²¹⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 53.

²¹⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 14; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 183, 184.

²¹⁹ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: أئمة هذه الصناعة Bkz. Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 856.

²²⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 5.

²²¹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 218.

en yüksek, faydası en çok olan ilimdir.²²² Dosdoğru dinin dayanağı (istinbat noktası), sıratı müstakimin de eksenidir (medâr). Yakînî bilgiye ancak i'râb sayesinde erişmek mümkündür. Özellikle de Allah kelâmı Kur'ân'da yakînî bilgiye ulaşmak, i'râb ilmi sayesinde. İslâmî ilimleri öğrenmek isteyen her talebenin bu ilmi özellikle önemsemesi, ünsiyet kesbetmesi ve irtibat hâlinde olması gerekmektedir.²²³ Kur'ân ve nebevî hadislerin ebedî saâdet vesilesi olduğunu ve i'râb ilmi olmadan bu iki kaynağı anlayabilmemizin mümkün olamayacağını dile getirir.²²⁴ Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin, Hz. Ali'den aldığı eğitim ve tavsiye ile özellikle i'râb ilmi olmak üzere dil ilimlerine gereken özeni göstermeye karar vermesini bu bağlamda değerlendirir. Dolayısıyla bu ilmin faydaları çok fazla, mahsulleri bereketli ve istisnasız tüm İslâmî ilimlerin ona muhtaç olduğunu iddia eder.²²⁵ Âlim vasfına sahip olanların aynı zamanda tam manasıyla i'râb bilgisine de sahip kişiler olduğunu beyan eder. İ'râb konusunda otoriter olmayan kişinin anlayışının kıt ve ilminin güven vermeyeceğini ifade eder.²²⁶ Bir başka ifadeyle i'râb bilgisine iyi derecede hakim olmayanların âlim olarak nitelendirelemeyeceğini iddia eder.

Musannifek'in i'râb ilminin tahsiline dair görüşleri ise şu şekildedir. İ'râb bilgisi fitrî ve kesbî olmak üzere iki yolla elde edilebilir. Tabî olan, hâlis muhlis Araplar'ın doğuştan gelen özellikleri ile oluşan bilgi türüdür. Kesbî olan ise Arapçasına güvenilen Araplar'ın kelâmında küllî kurallar ve ölçütler oluşturmak suretiyle istikrâ metodu ile elde edilen bilgidir. Kişiye gerekli olan kesbî i'râb türüdür. Tabî i'râb bilgisine sahip olan kimseye nahivci denilemeyeceği gibi bilgisine de nahiv adı verilemez. Musannifek, kanaatini yansıtan bu bilgilerin Sekkâkî'nin

²²² Musannifek, **Şerhu Lübâbi'l-i'râb**, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 4.

²²³ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 1.

²²⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 1.

²²⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 6.

²²⁶ Musannifek'in bu konudaki sözleri şu şekildedir. **ومن لا وقوف له عليه فلا ثقة به ولا اعتماد على فهمه ولا تعويل** Bkz. Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 184.

eserinin nahiv bölümünde yer aldığını söyleyerek onun ibaresini²²⁷ olduğu gibi zikreder.²²⁸

2. İ‘râb Çeşitleri

Musannifek’e göre isim, murab ve mebnî olmak üzere iki kısımdır. Bunların dışında üçüncü bir kısım yoktur. Bu konuda Teftâzânî’nin *المُعَرَّبُ مَا يَخْتَلَفُ آخِرُهُ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ* “*âmillerin değişmesiyle sonu değişen*” şeklindeki murab tanımını²²⁹ isabetli bulur.²³⁰ Musannifek’e göre i‘râb, lafzî, takdirî ve mahallî olmak üzere üç kısımdan ibarettir.²³¹ Bir kelimede, onun alması gereken i‘râbın ortaya çıkması durumuna lafzî i‘râb denir. Ancak kelimenin sonunda i‘râbın ortaya çıkmasına bir engel varsa buna takdirî i‘râb denir. Bu engelin sebebi kelimenin sonunda i‘râbı kabul etmeyen bir harf bulunmasıdır. İ‘râbın takdirî oluşunun iki sebebi vardır. İ‘râbı kabul edememe durumu özürden kaynaklanıyorsa bu kelimeye *muteazzir* (مُتَعَذِّر) denir. Mazeretli anlamına gelen tür, i‘râbın sonda ortaya çıkmasının imkânsız oluşu anlamındadır. *رجى عسا* gibi maksûr kelimeler, bu gruptandır.²³² İ‘râbı kabul edememe durumu imkânsızlıktan değil, zorluktan kaynaklanıyorsa buna *muteassir* (مُتَعَسِّر) denir. القاضي gibi mankûs kelimeler bu gruptandır. Takdirî i‘râbta, i‘râbın ortaya çıkmasına engel olan şey, kelimenin sadece sonudur.²³³ Murab olan kelimelerde ancak lafzî ve takdirî i‘râb söz konusu olup mahallî i‘râb mümkün değildir. Bununla beraber mahallî i‘râb isminin verilmesi bir esneklikten kaynaklanmaktadır. Şöyle ki söz konusu mahalde murab bir kelime bulunsaydı *i‘râbî hareke* (الحركة الإعرابية) ortaya çıkması mümkün olacaktı. Takdirî i‘râbtan farklı olarak mahalli i‘râbta, i‘râbın ortaya çıkışına engel olan şey, kelimenin sadece sonu değil kelimenin tamamıdır.²³⁴ Örneğin *جاءني هؤلاء*

²²⁷ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s. 75.

²²⁸ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 223.

²²⁹ Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, s. 85.

²³⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 24-25.

²³¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 101.

²³² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 28.

²³³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 102.

²³⁴ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 102.

“onlar bana geldiler” cümlesinde fâil olan هُؤَلَاءِ kelimesinin i’râbı, mahallîdir. Zira bu kelime mebnîdir.²³⁵

Musannifek, lafzî i’râbın daha iyi anlaşılması için gayri munsarif olan أَحْمَد kelimesi üzerinden örnek verir. أَحْمَد kelimesinin cer hâlinde lafzî, takdirî ve mahallî i’râbtan hiçbirine girmediği şeklindeki anlayışı reddeder. أَحْمَد kelimesinin cer hâlindeki i’râbının fetha olduğunu ve bu i’râbın onun için lafzî i’râb olduğunu söyler.²³⁶ Cem-i müzekker salim ve tesniye gibi üç hâlde üç farklı i’râb alamayan diğer kelime grublarında da benzer durum söz konusudur.

Musannifek’e göre بِحَسَبِكُمْ دِرْهُمُ cümlesinde حسب kelimesinde biri lafzî diğeri manevî olmak üzere iki âmil etkili olmaktadır. Lafzî âmil olan harf-i cer, raf etmek isteyen manevî âmile baskın gelmiş ve bu kelime lafzen mecrûr, manen ise merfûdur.²³⁷

3. Âmil Teorisi

Âmil, kelime sonlarında fâiliyet, mefûliyet ve izâfet gibi manaların raf, nasb ve cer şeklindeki i’râb değişikliğine yol açan işaretlerdir. Âmil teorisi ise kelime sonlarındaki i’râb değişikliğinin nedenleri üzerine ileri sürülen iddiaları konu edinmektedir. Nahiv âlimleri, önceleri Araplar’ın kelâmalarını gözlemleyerek ve örneklerden yola çıkarak tümevarım yöntemini takip etmiş ve nahiv kurallarını tespit etmişlerdir. Daha sonraları ise bu hareketlerin nedenleri üzerine çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır.²³⁸

Âmil teorisine dair değerlendirme ve yorumlarda bulunan âlimlerden biri de Musannifek’tir. Ona göre kelimeler, i’râba dair birtakım işaretlerdir. Şöyle ki

²³⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 101.

²³⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 102.

²³⁷ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 852; Musannifek, *er-Reşâd*, s. 87.

²³⁸ Kadir Kınar, “Arap Gramerinde Âmil Teorisi”, *Bilimname*, C: 2006, Sayı: 2, (Haziran 2006), s. 158; Ali Bulut, “İbn Madâ’nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesine Yönelik Eleştirileri”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: VI, Sayı: 23, Güz 2006, s. 63.

kelimeler değişikliğe yol açan etkenlerin bizzat kendisi olmayıp dili kullanan kişilerin kararlaştırdığı değişikliği gösteren işaretlerden ibarettir. Bu görüşüne delil olarak Araplar'ın “*âmiller, tesir ediciler değil alametlerdir*” sözünü nakleder.²³⁹ Zira etki konusunda hakikî mana dikkate alınacak olsaydı, gerçek manada fâilin mütekellim olması gerekirdi.²⁴⁰ Musannifek, âmillerin, değişikliği bizzat yapan fizikî etkenler olmayıp, işaretlerden ibaret olduğunu dile getirmektedir. İşaretler ise manalar anlamındadır. Örneğin ona göre i'râb sadece murab kelimelerde mümkündür. Çünkü murab kelimelerde fâiliyyet, mefûliyyet ve izâfet gibi manalar vardır. Fiillerde ise fâiliyyet, mefûliyyet ve izâfet gibi manalar bulunmadığından dolayı fiillerde asıl olan mebnîliktir.²⁴¹ Musannifek'e göre isimlerdeki i'râbın muktezisi farklı manaların tek bir siga üzerine terettüp etmesidir.²⁴²

Âmil teorisini ele aldığı yerlerden biri mübtedadaki âmile dairdir. Musannifek, manevî âmil olarak bilinen mübtedadaki âmil konusunda âlimlerin iki görüşü olduğunu naklederek konuyu ele almaktadır. Buna göre Basralılar, mübtedadaki âminin, *ibtidâ* (başlangıç) olduğunu iddia eder²⁴³ ve ibtidâyı ismin lafzî âmillerden kendisine isnâd amacıyla arınmış olması şeklinde tarif ederler. Ancak bu görüşe şöyle bir itiraz gelebilir: “*Tecrit, bir şeyin olmamasıdır. Olmayan bir şey tesir edemez. Hâlbuki âmiller tesir edicilerdir.*” Bu itiraza Musannifek iki şekilde cevap vermektedir. Birincisi Araplar'ın örfüne göre âmiller, tesir ediciler anlamında olmayıp alametler anlamındadır. Dolayısıyla muayyen bir şeyin olmaması özellikle bir şeyin alameti olmasına engel değildir. Dilin bu şekildeki örfî kullanımına göre, âmillerin alamet olarak değerlendirilmesinde herhangi bir beis görünmemektedir. İkinci delili şu şekildedir. İbtidâ, zikredilen bir şeyle açıklanan mana demek değildir. Aksine ibtidâ, bir ismin ya gerçek manada ya da takdîrî olarak kendisine isnat amacıyla kelâm başında bulunmasıdır. İşte bu manadaki ibtidâ durumu, haberde de

²³⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 53; Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 788.

²⁴⁰ Musannifek, **Şerhu Lübbâbi'l-i'râb**, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 337.

²⁴¹ Musannifek, **Şerhu Lübbâbi'l-i'râb**, thk. Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh el-Ömerî, s. 114.

²⁴² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 131; Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 848-849.

²⁴³ Ebü'l-Berekât el-Enbârî, **el-İnsâf**, C: I, s. 38.

âmil olarak düşünölmektedir. Bu konudaki ikinci göröş mübtedanın âmilini isnâd ile açıklamaktadır. Buna göre mübteda, haberin kendisine isnâdı sebebiyle merfûdur.²⁴⁴ Musannifek'in ilk göröşe yakın olduğu görölmektedir.

Âmil teorisini ele aldđđı yerlerden bir diğeri fâildeki âmile dairdir. Musannifek'e göre fâilde tesirli olan âmil, müsnedün ileyhtir. Cumhurun da bu göröşte olduğunu söyleyen Musannifek, Teftâzânî'nin “*Kim kalktı? sorusunun cevabında Zeyd, denilmesi örneği gibi fâilin âmili cevâzen hazfedilir*” metninden²⁴⁵ böyle bir sonuca varmıştır. Âmilin müsnedün ileyh yerine isnâd olduğunu söyleyen bazı nahivcilerin göröşlerine katılmamaktadır.²⁴⁶ Musannifek, fâildeki âmilin müsnedün ileyh olduğu hususunda cumhurun tarafında yer almış, diğeri nahivcilerin kanaatleri için *zan* olarak nitelemek suretiyle onların göröşüne katılmamıştır.

Âmil teorisini ele aldđđı yerlerden bir diğeri ise müstesnayı nasb eden âmile dairdir. Musannifek, müstesnayı nasb eden âmilin ne olduğu konusunda çeşitli göröşleerin bulunduğunu söyler. Birincisi Basralıların göröşüdür. لا' dan önce zikri geçen fiil ya da manayı fiil, âmildir. Çünkü لا fiil ile müteallak olmak suretiyle cümlelerin bir parçası durumundadır. Cümlelerin tamamlanmasından sonra لا'yı takip eden kelime mefûle benzemiştir.²⁴⁷ Musannifek, benzerlik illetini dikkate alarak konuya dair göröşlerini açıklamıştır. Müberred ve Zeccâc'ın içinde bulunduğu ikinci göröşe göre ise âmil, لا'nın bizzat kendisidir.²⁴⁸ Çünkü لا, istisnânın yerine kullanılmış vekildir. Musannifek, bunu nida bahsinde أنادي “sesleniyorum” fiilinin yerine vekâleten nida harfinin amel etmesine kıyas etmiştir. Kisâî'nin de içinde bulunduğu üçüncü göröş, âmilin “illâ”dan sonra gizli أن olduğunu söyler. Bu durumda “enne”nin ismi müstesna olarak mansûb olup, haberi ise mahzuftur. قام القوم “Kavim kalktı ancak Zeyd kalkmadı” cümlesinin aslı أن زيداً لم يكن “Zeyd hariç, kavim ayağa kalktı” şeklindedir. Musannifek bu konuda Müberred ve

²⁴⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 53.

²⁴⁵ Teftâzânî, **İrşâdü'l-hâdî**, s. 90.

²⁴⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 49.

²⁴⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 96.

²⁴⁸ Ebü'l-Berekât el-Enbârî, **el-İnsâf**, C: I, s. 212.

Zeccâc'ın görüşünün isabetli olduğunu düşünür. Zira bu formül bütün seçeneklerde herhangi bir zorlama tevile gerek kalmaksızın değerlendirilebilir. Çünkü isnâd ve ibdalde itibar edilen, “illâ” ile müstesna olan kelimenin kendisidir. مررتُ برجلٍ لا ظريفٍ *Zarif olmayan bir adama uğradım*” cümlesinde لا ظريف ifadesinin tamamı “lâ” ile beraber sıfattır. Musannifek, bu konuya dair Kur’ân’dan delil getirir. Ona göre وَظِلِّ مَنْ يَحْمُومٍ لَا بَارِدٍ وَلَا كَرِيمٍ *Serin ve rahatlatıcı olmayan, kapkara bir duman gölgesindedirler*”²⁴⁹ âyetinde لا, ardındaki kelime ile beraber sıfat olarak gelmiştir.²⁵⁰

C. İzâfet Konusu

İzâfet konusu, Musannifek’in üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Kendisinin yapmış olduğu izâfet tarifini, diğer âlimlerin tarifleriyle kıyaslamış, onların tariflerinin zayıf noktalarını ve çelişkili yönlerini ilmî ve aklî açıklamalarla ortaya koymaya çalışmıştır. Kendi tarifinin tutarlı, çelişkisiz, efradını cami, ağyarını mâni olduğunu, izâfetin her iki kısmını da kapsayan nitelikte olduğunu ilmî ve aklî izahlarla ortaya koyduğunu iddia etmiştir.²⁵¹

Musannifek, izâfeti *er-Reşâd*’da نسبة اسم إلى اسم جرّ ذلك الثاني بالأول نيابة عن حرفٍ *“bir ismin bir başka isme olan nisbetidir ki, ikinci isim, harf-i cerden vekâlet yoluyla veya benzerlikten dolayı birinci isim ile cer olmuştur”*,²⁵² *Şerhu’l-Misbâh*’da الإضافة المصطلحة المشهورة وهو جعل المضاف إليه مجروراً بالمضاف نيابة عن حرف الجرّ *“meşhur ıstilahî anlamdaki izâfet; harf-i cerden vekalet yoluyla aralarındaki benzerlik nedeniyle muzâfun ileyhın, muzâf ile mecrûr olmasıdır”* sözleriyle açıklar.²⁵³ Yaptığı tariflerde muzâfun ileyhın i’râbını merkeze aldığı görülmektedir.

²⁴⁹ Vâkıa’, 56/43.

²⁵⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 97.

²⁵¹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 105.

²⁵² Musannifek’in bu tarifine Kefevî’nin eserinde rastlanmaktadır. Bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 101; Kefevî, *Külliyât*, s. 132.

²⁵³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 97.

Ona göre muzâfun ileyh ise اسم مجرور باسم نائب حرف الجر أو مشاكلي له “harf-i cerin yerine geçen veya onun benzeri bir isim nedeniyle mecrûr olan isim”dir.²⁵⁴

Musannifek’in izâfet konusunda özellikle üzerinde durduğu ve tartıştığı husus muzâfun ileyhin harekesine dairdir. Bu amaçla muzâfun ileyhin mecrûr olmasının izahına yönelik konuya dair görüşleri zikreder. Birinci görüş, muzâfın, harf-i cerden vekalet yoluyla âmil olduğunu söyler. İkinci görüş, muzâfun ileyhteki âmilin, cer eden gizli bir âmil olduğunu iddia eder. Üçüncü görüş izâfet olmanın bizzat kendisinin âmil olduğunu söyler. Musannifek bu görüşlerden birinci görüşün doğru olduğunu savunarak şöyle izah eder:

“Harf-i cerin zikredilmesi nesh olmuş bir uygulama (شريعة منسوخة), muzâfın, harf-i cerin yerine kullanılması ise yüyürlükte olan uygulamadır (شريعة مغمولة). Dolayısıyla harf-i cerin yerine gelen kelimenin, harf-i cerin ameli gibi amel etmesi yadırganacak bir durum değildir. Asıl tuhaf karşılanması gereken husus, ilgisiz ve irtibatsız bir ismin kendi başına harf-i cer gibi amel etmesidir.”²⁵⁵

Musannifek, muzâfun ileyhin harekesine dair savunduğu bu görüşünü teyid etmek üzere Ebû Ali el-Fârisî’ye nisbet ettiği الاسم لا يعمل الجر إلا لنيابته عن الحرف العامل “Bir isim âmil olan bir harfe vekalet etmediği sürece cer amel edemez, ancak vekalet yoluyla amel eder. Cer eden âmilin yerine geçer ve onun amelini eder” sözünü nakleder.²⁵⁶ Zemahşerî’nin âmil teorisi kapsamındaki açıklamalarını da tasvip ederek, onun el-Mufasssal adlı kitabındaki görüşünü nakleder. Zemahşerî’ye göre isim ancak izâfet nedeniyle mecrûrdur. İzâfet, ismin cer olmasını sağlayan sebeptir. Fâiliyet raf sebebidir, mefûliyet nasb sebebidir. Bunlar âmillerin dışında şeylerdir. Musannifek, âmilin başka bir şey, i’râbı gerektiren manaların ise bambaşka şeyler olduğunu ve aralarında bariz bir fark bulunduğunu dile getirir.²⁵⁷ Musannifek, vekalet söz konusu olmadığı zaman cer amelinin

²⁵⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²⁵⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²⁵⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 101.

²⁵⁷ Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 113; Musannifek, **er-Reşâd**, s. 102.

gerçekleşmeyeceğini ifade eder. Bu konuda gerek aklî gerekse ilmî delillere dayanır ve savunduğu görüşü destekleyen sözleri nakleder. Kendisine göre muzâfun ileyhi cer eden âmil, cer harfinin yerine geçen muzâfın bizzat kendisidir.²⁵⁸

Muzâfun ileyhin cer olmasına dair zikrettiği görüşlerden birinci görüşü savunan Musannifek, diğer görüşlerin kabul edilemeyeceğini delilleriyle izah etmeye çalışır. Ona göre izâfetteki âmil teorisindeki ikinci görüş gerçekten çok zayıftır. Ameli geçerli olmakla beraber cer eden âmilin gizlenmesi ittifakla câiz değildir. Şayet harf-i cer gizlenmiş olsaydı غلامٌ لزيد “Zeyd’e ait bir köle” ifadesinde olduğu gibi غلامٌ زيد “Zeydin bir kölesi” ifadesi de nekre olurdu. Hâlbuki marife olan Zeyd’e muzâf olan köle kelimesi de marife sayılmaktadır. اللهُ لأفعلنَّ “Allah’a yemin ederim ki yapacağım” cümlesinde ise cer eden âmil olmamakla beraber, lafzatullahın mecrûr oluşu şaz bir durumdur. Üçüncü görüşün ise elle tutulur tarafı yok denecek kadar ikinci görüşten daha zayıf olduğunu ifade eder. Şöyle ki şayet izâfetten maksat nisbet ilişkisi (النسبة الإضافية) ise bu durumda fâil olan kelimedeki âmilin de fâil ile fiili arasındaki nisbetin olması gerekirdi ki böyle değildir.²⁵⁹ Musannifek, fâili raf eden âmilin, fiil ile fâil arasındaki nisbetin değil bizzat fiilin kendisi olduğu gibi, muzâfın ileyhteki âmil konusunda da benzer durumun söz konusu olduğunu düşünmektedir.

Musannifek, Teftâzânî’nin usûlüne²⁶⁰ bağlı kalarak izâfeti lafzî ve manevî olmak üzere iki kısımda ele alır. Konuların kendi aralarındaki tertibine göre lafzî izâfetin, manevî izâfetten önce zikredilmesini kendisinde iki kayıt olması ile açıklar. Bunlar, muzâfın sıfat olması ile beraber mamûlüne muzâf olmasıdır. Sıfat tabirinden müştak kelimeleri kast etmektedir. İsmi fâilin, ism-i mefûlün ve sıfat-ı müşebbehenin mamûllerine muzâf olmaları durumunda oluşan izâfet, lafzî izâfettir. Çünkü bu kelimelerin her biri sıfattır. Örneğin زيدٌ ضاربٌ عمرو “Zeyd, Amr’ı dövendir” cümlesinde ism-i fâil olan ضاربٌ kelimesi mefûlü olan عمرو kelimesine muzâf olduğu için lafzî izâfet vardır. Ancak bu iki şarttan birisi gerçekleşmediği takdirde lafzî

²⁵⁸ Musannifek’in bu kanaati, Kefevî tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Kefevî, **Küllîyyât**, s. 132.

²⁵⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 102.

²⁶⁰ Teftâzânî, **İrşâdü’l-hâdî**, s. 104.

izâfetten söz edilemez. Örneğin câmid olan mastarın, fâiline, mamûlüne ya da bunların dışındaki bir şeye muzâf olması durumunda ise iki şarttan birinci şartı yitirdiği için manevî izâfet söz konusudur. Buna تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ غَافِرِ الذُّنُوبِ “Bu kitabın indirilmesi, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı ağır olan, lütuf sahibi Allah tarafından.”²⁶¹ âyetini örnek olarak zikreder. Bu ibaredeki izâfetlerin المَعْرُوفُ بِهِ مصارع مصر و خالق السماوات و زيد “bu sıfatla tanınan” anlamında olduğunu söyler. Bu örneklerde de muzâflar, sıfat olarak birinci şartı sağlamışlardır ancak mamûllerine muzâf olmadıkları için manevî izâfetirler.²⁶²

Musannifek’e göre manevî izâfetin, ل ve من olmak üzere iki türü vardır. Teftâzânî’nin manevî izâfeti في من، ل olmak üzere üç kısımda değerlendirmesini²⁶³ doğru bulmaz. في anlamındaki izâfet, esasında ل anlamındadır. Ancak çok küçük bir mülâbeseden dolayı mazrufun zarfa izâfetini bağımsız bir kısım yapmaya gerek yoktur. Çünkü asıl olan, kısımları azaltmaktır.²⁶⁴

Musannifek, izâfet konusunda birçok âlimin ayaklarının kaydığını ancak Allah’ın kendisini bu konuda muvaffak kıldığını şu ifadelerle dile getirir:

“Bilki; bu makam, nice âlimlerin ayaklarının kaydığı bir yerdir. Ne var ki Allah azze ve celle bizleri buna muvaffak kıldı, tahkiki için göz kamaştıran delilleri gösterdi. Biz de onun inayetiyle meseleyi cömertçe ele almayı gerekli gördük. -tevfik, Allah’tandır- deriz.”²⁶⁵

D. Hâl Konusu

Musannifek’in ayrıntılı olarak işlediği konulardan biri de hâl konusudur. O bu konuya dair bahislerin birçok âlimi hayrete düşürdüğünü ve bu yüzden herkesin özen

²⁶¹ Gâfir, 40/2, 3.

²⁶² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 109.

²⁶³ Teftâzânî, **İrşâdü’l-hâdî**, s. 104.

²⁶⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 111.

²⁶⁵ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: وعلم أن هذا المقام زلت فيه أقوام وإذ وقفنا الله عز سلطانه وبهر برهانه لتحقيقه لزمنا أن نجود به بتوفيقه فنقول وبالله التوفيق Bkz. Musannifek, **er-Reşâd**, s. 105

göstermesi gereken konulardan biri olduğunu dile getirmektedir.²⁶⁶ Nahivcilerin مَا يُبَيِّنُ *hiyye fâilin veya mefûlün lafzen ya da manen durumunu beyan etmesi*” şeklindeki hâl tarifleri ile Teftâzânî’nin *الحال منصوبٌ بفعلٍ أو معناه لبيان* “*hal, fiilin keyfiyyetini beyan etmek için bir fiil veya fiil manasındaki kelime ile mansûb olandır*”²⁶⁷ ibaresini karşılaştırır ve Teftâzânî’nin tarifini çok isabetli bulur. Tarifte yer alan لِبَيَانِ كَيْفِيَّتِهِ ifadesinin iki önemli hususa işaret ettiğini ifade eder. Öncelikle bu ibare yaygın olarak kastedilenin dışında başka bir manayı açıklamaktadır. Şöyle ki hâlin, fiilin durumunu değil de fâilin ya da mefûlün durumunu mutlak manada beyan etmesi şeklinde anlaşılması yanlış bir anlayıştır. Örneğin رَاكِبًا جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا “Zeyd, binerek bana geldi” cümlesinde hâl olan رَاكِبًا kelimesinin mutlak manada fâilin durumunu beyan edip, gelme eyleminin hâlini bildirmemesi şeklindeki anlayış yanlıştır. Dolayısıyla لِبَيَانِ كَيْفِيَّتِهِ ibaresinin bu yanlış anlaşılmayı önlediğini iddia eder. Diğer bir husus da şudur ki hâl sadece fâilin ya da mefûlün durumunu beyan eden bir kelimedenden ibaret değildir. Bazen bir cümle bizzat kendisi zilhâli bulunmadan da hâl olarak bulunabilmektedir. Musannifek’e göre *جَاءَنِي زَيْدٌ وَالشَّمْسُ طَالَعَةٌ* “güneş doğarken Zeyd, bana geldi” cümlesindeki güneşin doğmasından bahseden hâl cümlesi, Zeyd’in durumunu bildirmemektedir. Yine aynı şekilde zilhâli bulunmayan hâl örnek olarak, İmruülkays’ın;

وَقَدْ أَغْتَدِي وَالطَّيْرُ فِي وَكُنَاتِهَا
بِمُجَرَّدِ قَيْدِ الْأَوَابِدِ هَيْكَلِ

“kuşlar henüz yuvalarında iken sabah erkenden çok seri atlar üzerinde ava giderim”²⁶⁸ şeklindeki beytini nakleder.²⁶⁹ Görüldüğü üzere söz konusu örneklerde و harfi ile hâl cümleleri oluşturulmuştur. Ne var ki her iki cümlede de zilhâl bulunmamaktadır.

Musannifek, hâl konusundaki görüşüne delil olarak İsferyânî’nin *حَقِيقَةُ الْحَالِ* “*hal, zilhâlin fiille olan*” *هي الهيئة التي عليها صاحبُ الحالِ عندَ مَلَابَسَةِ الْفِعْلِ لَهُ وَاقِعًا مِنْهُ أَوْ عَلَيْهِ*

²⁶⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 422, 446.

²⁶⁷ Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, s. 99.

²⁶⁸ İmruülkays, *Dîvânu İmruü’l-Kays*, s. 16, 53.

²⁶⁹ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 82-83; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 421, 422.

ilişkisi esnasında gerek ondan sadır olan gerekse onun üzerine vaki olan bir durumdur”²⁷⁰ şeklindeki tarifini aktarır. Hâl konusunda, fiilin keyfiyetini açıklamak manasının üzerinde önemle durur ve konunun bu çerçevede incelenmesi gerektiğini söyler. Bu bağlamda bazı nahivcilerin وقوع الفعل “*fiilin gerçekleşmesinin keyfiyetini beyan eden lafızdır*”²⁷¹ şeklindeki tariflerini görüşüne destek olarak zikreder. Ona göre جاءني زيداً ركباً “*Zeyd, bana ayakta iken geldi*” cümlesinde hâl, fâil olan Zeyd’in hâlini gelme fiilinin ondan gerçekleşmesi yoluyla bildirmektedir. ضربت زيداً قائماً “*Zeyd, ayakta iken ben ona vurdum*” cümlesinde hâl, mefûl olan Zeyd’in hâlini, fiilinin kendi başına gelmesi yoluyla bildirmektedir. Teftâzânî de bu manayı dile getirmektedir. Musannifek, âlimlerin hâl tarifleri ile والشمس طالعة “*güneş doğarken*” örneği arasında bir çelişkinin olmadığını dile getirir. Zira hâl, Zeyd’in doğrudan durumunu bildirmiyor olsa da Zeyd’in fiille olan irtibatına dair bir durum bildirmektedir. Sonuç olarak Musannifek, والحق عندي أنّ كلّ حالٍ فهو هيئةٌ لفاعلٍ أو مفعولٍ لفظاً “*kanaatime göre doğru olan, her hâl, lafzen ya da manen, fâilin veya mefûlün durumunu bildirir*” ibaresi ile diğer tariflere²⁷² lafzen ya da manen kelimelerini ilave etmiştir.²⁷³

Musannifek, hâlin kısımlarını da ele almış ve onlar hakkında bilgi vermiştir. Musannifek’e göre hâl, içeriği ve delâlet ettiği mana açısından değişken hâl (müntekile المنتقلة) ve sabit hâl (müekkide المؤكدة) olarak ikiye ayrılmaktadır. Değişken hâl, herkesçe bilinen ve yaygın biçimde kullanılmakta olan hâldir. Bu konuda âlimlerin fâilin veya mefûlün durumunu bildirmesi şeklindeki tariflerine itiraz eder. هو فضلةٌ يُذكر في الكلام تقييداً

²⁷⁰ Sözkonusu ibare bu şekliyle Kefevî’nin Külliyyât’ında yer almaktadır. İsferâyînî’nin el-Lübâb’ında ise ما تبين هيئة الفاعل أو المفعول لفظاً أو معنىً ibaresine rastlanmaktadır. Bkz. Kefevî, el-Külliyyât, s. 375; İsferâyînî, el-Lübâb, s. 99.

²⁷¹ Sekkâkî’nin Miftâhu’l-ulûm’unda وقوع الفعل وهي بيان كيفية وقوع الفعل şeklindeki ibareye rastlanmaktadır. Bkz. Sekkâkî, Miftâhu’l-ulûm, s. 92.

²⁷² Örneğin İbnü’s-Serrâc hâli عنه ذلك الفعل المخبر به أو صفته في وقت ذلك الفعل أو المفعول أو وصف هيئة الفاعل أو المفعول به şeklinde tarif etmektedir. İbn Cinnî ise الحال وصف هيئة الفاعل أو المفعول به şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdâdî İbnü’s-Serrâc, el-Uşûl fi’n-nahv, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 3 cilt, Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1985, C: I, s. 213. İbn Cinnî, el-Lüma’ fi’l-Arabiyye, s. 62.

²⁷³ Musannifek, er-Reşâd, s. 84, 85.

لِمَصْدَرٍ اشْتَمَلَ ذَلِكَ الْكَلَامُ بَوَاقٍ حُصُولِ مَضْمُونِهَا “*hâl cümlede, o cümlelerin içerdiği mastarı, içeriğinin meydana geliş vaktiyle kayıtlayan bir fazlalıktır*” şeklindeki kendi tarifini zikreder.²⁷⁴ Nahivcilerin, müekkide hâli “isim cümlesinin içeriğine dair olan manayı pekiştiren hâldir” şeklindeki tariflerini de uygun görmeyerek²⁷⁵ kendisi müekkide hâli, “*muhteva olarak kendisinden önce zikri geçen cümlelerin manasını da içeren hâl çeşididir*” şeklinde tarif yapar ve örnek olarak ثُمَّ وَلَيْتُمْ مُدِيرِينَ “*sonra arkanıza dönüp gerisin geri gitmiştiniz*”²⁷⁶ âyetini zikreder. Söz konusu âyetle hâl olarak zikredilen مُدِيرِينَ kelimesi ile kendisinden önce zikri geçen cümlelerin manaları aynıdır. İki hâl türü arasındaki fark şöyledir. Değişken hâl, söz konusu âmili için bir ilgi kayıdır. Müekkide hâlinde ise bir kayıt olmayıp te’kid söz konusudur.²⁷⁷

Müekkide hâl iki kısımdır. Birinci kısımdaki hâl hakikate, ikincisi kısımdaki hâl ise iddiaya dayanmaktadır. أَنَا حَاتِمٌ جَوَادٌ “*ben cömert bilinen Hâtem*” örneğinde جَوَادٌ kelimesi hâl olup, Hatem adındaki kişi, hâlin işaret ettiği cömertlik vasfıyla meşhur olduğundan bu hakikî hâldir. أَنَا فَلَانٌ بَطَلًا شَجَاعًا “*ben falan, kahraman ve cesur olarak*” örneğinde بَطَلًا ve شَجَاعًا kelimeleri hâldir. Ancak bu örnekte kişi meşhur olmadığı vasıflarla kendini nitelemektedir. Bu vasıflar kendi iddiasından ibaret olduğu için bu, iddiaya dayanan müekkide hâl olarak değerlendirilmektedir.²⁷⁸

Hâlin bir başka açıdan tasnifine göre ise bizzat kastedilen hâl ile bizzat kastedilene vesile hâl şeklinde iki türü vardır. Vesile hâlin diğer adı da *muḩvattie* (المُوَاطَّة) hâlidir. Muḩvattie hâlinin câmid bir isimden oluşması gerekmektedir. Ayrıca bu câmid ismin bir sıfat ile nitelenmesi şarttır. “*onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik*”²⁷⁹ âyetinde قُرْءَانًا kelimesi hâldir ve عَرَبِيًّا kelimesi onun

²⁷⁴ Mustafâ el-Galâyînî’nin (1885-1944) هَيْئَةُ الْاسْمِ الَّذِي يَكُونُ الْوَصْفُ لَهُ (1885-1944) şeklindeki tarifi ile Musannifek’in tarifi arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Bkz. Mustafâ b. Muhammed Selim b. el-Galâyînî, *Câmiü’l-dürûsi’l-Arabiyye*, 3 cilt, 28. bs., Beyrut, el-Mektebetü’l-asriyye, 1414/1993, C: III, s. 78; Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 440.

²⁷⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 440, 441.

²⁷⁶ Tevbe, 9/25.

²⁷⁷ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 442, 443.

²⁷⁸ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 443.

²⁷⁹ Yusuf, 12/2.

sıfatıdır. *بَشَرًا* “ona tam bir insan şeklinde görünmüştü”²⁸⁰ âyetinde *بَشَرًا* kelimesi câmid bir isim olup, *سَوِيًّا* ile nitelenmiş bir hâldir.²⁸¹ Görüldüğü üzere Musannifek, muvattie olarak nitelediği bu hâl çeşidine iki ayrı âyet ile istişhadda bulunmuştur.

Hâl bir zamanda meydana gelişi itibarıyla ise üç kısımdır. Hâl ile âmilin zamanları yakın ise buna *mukârin* (المقارن) hâl denir. Yaygın olarak bilinen ve kullanılan hâl budur. Şayet âmilin fiili meydana geldiği anda hâl henüz gerçekleşmemiş ve takdir edilmiş ise *mukadder* (المقَدَّر) hâl denir. *لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ كِاسَلْتُمْ* *olarak, korkmadan Mescid-i Haram’a gireceksiniz*”²⁸² âyetinde *مُحَلِّقِينَ* kelimesi hâldir ve henüz gerçekleşmiş değildir. *طَلَبْتُ زَيْدًا الْعَالَمَ مُكْرَمًا* “âlim olan Zeyd’i saygın olarak istedim” cümlesinde *مُكْرَمًا* kelimesi hâldir ve cümle *تُكْرِمُهُ* takdirindedir. Üçüncü türü hikaye edilen (الماضية المحكية) hâldir. *جاءني زيدٌ أمس ركباً فرسَه* “Zeyd, dün atına binmekteyken” örneğinde *راكباً* kelimesi hâldir ve daha önce gerçekleşmiş bir hadiseye dair durum bildirmektedir.²⁸³

Musannifek, hâl konusunu etraflıca ele aldıktan sonra hâl ile temyizi karşılaştırarak bazı faydalı bilgiler verir. Hâl ile temyiz arasında bir kısım ortak hususların yanında birbirlerinden farklı yönlerinin de olduğuna işaret eder. Ortak yönler olarak; her ikisinin de isim, nekre, kelâmda aslî olmayan öge, mansûb ve mübhemliği ortadan kaldıran özelliklerini sayar. Farklı yönleri ise pek çoktur. Bunlardan birisi hâl, cümle, zarf, câr-mecrûr olabilirken; temyiz sadece isim olabilmektedir. Hâl, durumu açıklarken; temyiz zatı açıklar. “*Sarhoş iken namaza yaklaşmayın*”²⁸⁴ âyetinde olduğu gibi hükmün doğru anlaşılabilmesi için bazen

²⁸⁰ Meryem, 19/17.

²⁸¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 444.

²⁸² Fetih, 48/27.

²⁸³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 445, 446.

²⁸⁴ Nisâ, 4/43.

kelâm, hâle muhtaçtır. Ne var ki kelâm temyize ihtiyaç duymaz. Hâl, birden fazla olabilirken, temyiz ancak bir tane olabilir. Hâl müştak iken, temyiz câmiddir.²⁸⁵

E. Zarf Konusu

Musannifek'in ayrıntılı olarak ele aldığı konulardan bir diğeri de zarf konusudur. Âlimlerin bu konuyu yeterli derecede açıklayamadıklarını iddia etmiş ve şunları söylemiştir: “Zira ayakların kaydığı, anlayışların bulandığı bu tür meselelerde söz uzatılmadığı ve deliller ortaya konulmadığı zaman temiz pisten, hakkın batıldan ayırt edilmesi mümkün olamaz.”²⁸⁶

Musannifek, zarf konusunu mefûl-ü fih kapsamı içinde ele almış ve önce isimlendirilmesine dair görüşleri aktarmıştır. Kapların eşyaları içine alması gibi zaman ve mekânların da hadiseleri içine almasından dolayı zarfa bu isim verilmiştir. Kûfeliler ise fiillerin zaman ve mekâna *hulûl* etmesinden hareketle *mehâl* (مَحَال) ifadesini kullanmaktadırlar.²⁸⁷

Teftâzânî, mefûl-ü fihî اسم زمانٍ أو مكانٍ انتصبَ بِفِعْلِ على أنه واقعٌ فِيهِ “*üzerinde vuku bulması yoluyla bir fiil ile mansûb olmuş bir zaman veya mekân ismidir*” şeklinde tanımlamaktadır.²⁸⁸ Musannifek, Teftâzânî'nin tarifinde geçen “bir fiil ile mansûb olmuş” ifadesini zaman ya da mekân zarfı anlamına gelen في harf-i cerinin gizlenmesi ile kelimenin doğrudan mansûb olması olarak izah etmektedir. جلسْتُ أَمَامَكَ “*Senin önünde oturdum*” ile سِرْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ “*Cuma günü yürüdüm*” cümlelerinde في harf-i ceri gizlenerek mefûl-ü fih mansûb olmuştur. Ancak في harf-i cerinin zahir olması durumunda Teftâzânî'ye göre bu tür örnekler mefûl-ü fih sayılmaz. Örneğin يوم الجمعة سِرْتُ في يوم الجمعة ifadesi mefûl-ü fih değildir. Musannifek bir

²⁸⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 486.

²⁸⁶ Musannifek'in ibaresi şu şekildedir: وإنما أُنْتَبِهُ في هذا المقام إذ هو مَزَلَّةٌ للأقدام ومَزَلَّةٌ للأفهام فما لم يُطَنَّبْ في الكلام ولم يُبَسِّطْ في الدلائل ولا يَتَمَيَّز الطيبُ من الخبيثِ والحقُّ عن الباطلِ Bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 93.

²⁸⁷ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 77; Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, C: I, s. 271.

²⁸⁸ Teftâzânî, *İrşâdü'l-hâdî*, s. 98.

kısım âlimin bu örneğin ne mefûl-ü fih ne de zarf olmayıp câr ve mecrûrdan ibaret olduğunu söylediğini nakleder. Bu görüş, mansûb ya da mecrûr her iki durumda da bu örneklerin mefûl-ü fih olduğunu söyleyen İbnü'l-Hâcib'in görüşüne²⁸⁹ muhaliftir. Musannifek bu konuda İbnü'l-Hâcib'in karşısında, birinci grup âlimin görüşünün yanında yer alır. Çünkü burada ıstılah anlamına muhalif bir yaklaşım söz konusu olduğunu iddia etmektedir.²⁹⁰

Musannifek, zarfların kısımlarına dair bazı bilgiler vermiştir. Zaman zarfının *Cuma günü* gibi vakti belirli zaman, *bir süre* gibi mübhem (vakti belirsiz) zaman olmak üzere iki çeşidi vardır. *في* harf-i cerinin gizlenmesi şartıyla her iki çeşit zaman zarfında da mansûb hareke söz konusudur. Mekân zarfının i'râbı, belirli ya da belirsiz olmasına göre değişmektedir. Mübhem yani belirsiz mekân zarfında *في* harf-i cerinin gizlenmesi şartıyla mansûb hareke söz konusudur. *في* harf-i ceri gizlenmeyip metinde zahir olarak bulunması durumunda mansûb harekeyi alamaz. Mübhem mekân zarfı ifadeleri şunlardır. Altı yön ile *عِنْدَ*, *لَدَيْ*, *وَسَط* kelimeleridir. *جَلَسْتُ عِنْدَهُ* “*onun yanına oturdum*” cümlesi mübhem mekân zarfına örnektir. *دَخَلْتُ الدَّارَ* “*eve girdim*” cümlesi belirli olan mekân zarfına örnektir. Musannifek, mübhem olmayan mekân zarfları için *المكان الموقت* tabirini kullanmaktadır. Bu örnekte dikkat edilecek husus *دخل* fiili, yaygın kullanımından dolayı mübhem ya da muayyen bütün mekân zarflarını nasb eder. Bu Sîbeveyhi'nin de içinde bulunduğu cumhurun görüşüdür. Bu görüş aynı zamanda hâkim görüştür. Bir grup âlim ise *الدار* kelimesinin mefûl-ü bih olduğunu iddia etmektedir. Ancak Musannifek bu görüşün değil cumhurun görüşünün daha isabetli olduğunu ifade eder. Zira *دخل* fiili lazım bir fiildir. *الدار* kelimesi de zarftır. Özetle ona göre zaman zarfları mübhem olsun muayyen olsun *في* harf-i cerinin gizlenmesiyle mansûb harekeyi kabul eder. Mekân zarfı şayet mübhem ise mansûb harekeyi kabul eder, mübhem değil ise kabul etmez. *عند* ifadesi mekân zarflarına ilhak edilmiştir. *دَخَلْتُ* ve bu manadaki *سَكَنْتُ* ve *نَزَلْتُ* ifadeleri de yaygın

²⁸⁹ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 23.

²⁹⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 77.

kullanımlarından dolayı mekân isimlerini nasb ederler.²⁹¹ Musannifek, şerhini yaptığı Teftâzânî'nin mefûl-ü fih konusundaki muhtasar anlatımını çok başarılı bulmuştur.²⁹²

F. Hattâ Edatı

Musannifek'in uzun izah ve yorumlarla ele aldığı konulardan bir diğeri ise *hattâ* (حَتَّى) kelimesinin geldiği manalar ve kullanımına dairdir. Musannifek'e göre üç çeşit *hattâ* kelimesi vardır. Birincisi harf-i cer olan *hattâ*, ikincisi ثُمَّ yerine kullanılan atıf harfi, üçüncüsü yeni bir cümleye başlangıç anlamındaki *ibtidâ* harfidir.

Musannifek, *hattâ* kelimesinin birinci türüne dair şu bilgileri verir. Harf-i cer olan *hattâ*, hem anlam hem de amel olarak إلى harfi gibidir. *Hattâ*, harf-i cer olarak kullanıldığında gerek anlam gerek amel olarak إلى harfine benzemekle beraber ondan farklı olduğu yerler de vardır. إلى harfi hem zahir isim hem de zamirlere bitişirken *hattâ* kelimesi, sadece zahir kelimelere bitişir. *Hattâ*'nın mecrûrunun yani ardından gelen kelimenin cüzlerinden birinin daha önce zikredilmiş olma şartı vardır. Şöyle ki *hattâ*'dan sonra gelen kelime, daha önce zikredilen cüzlerin en son parçası olması veya en son parçasına yakın olması gerekir. أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا “Balığı yedim, o kadar ki başına kadar yedim” örneğinde baş, balığın son parçasıdır. İstişhadda bulunduğu حَتَّى مَطْلَعُ الْفَجْرِ “O gece, esenlik doludur. Ta fecrin doğuşuna kadar”²⁹³ âyetinde ise fecrin doğuş noktası, gecenin bir parçası olmayıp ona yakın bir mana içermektedir.²⁹⁴ Görüldüğü üzere her iki örnekte de gerekli şartlar sağlanmış ve ardından gelen kelimeler mecrûr olarak i'râb almış durumdadır.

Hattâ kelimesinin إلى harfinden farklı olduğu yerlerden biri de mansûb muzârinin başında kullanılabilmesidir. سِرْتُ حَتَّى أَدْخَلَهَا “oraya girene kadar yürüdüm” cümlesinde *hattâ*, mansûb muzâriden önce zikredilmiştir. Bu cümlede muzâri, gizli bir أَنْ ile mansûbtur. أَنْ ile beraber fiil, mastar manasında olup *hattâ* ile mecrûrdur.

²⁹¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 78.

²⁹² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 79.

²⁹³ Kadir, 97/5.

²⁹⁴ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 41.

Hâlbuki سِرْتُ إِلَى أَدْخُلَهَا demek mümkün değildir. Bir diğer anlam farkı *hattâ*, kendisinden önceki fiili aşama aşama kendisinden sonraki sonuca götürür. Kısaca tedricilik anlamı vardır. Musannifek;

وَكُنْتُ فَتًى مِنْ جُنْدِ إِبْلِيسَ فَارْتَقَى بِي الْحَالُ حَتَّى صَارَ إِبْلِيسُ مِنْ جُنْدِي

“ben bir zamanlar İblis’in ordusunda bir genç idim. Durumlar beni o hâle taşıdı ki artık İblis benim ordumdan biri oldu”²⁹⁵ beytini delil getirir.²⁹⁶ *Hattâ* söz konusu beyte tedricilik anlamı katmıştır. Bu durumda kişi İblis adındaki şeytana uymuş, onun tasallutundan kurtulamayarak aşama aşama onun esiri durumuna düşmüştür.

Musannifek’e göre mansûb muzârinin başına gelen *hattâ* iki mana ifade etmektedir. Birinci mana إِلَى harf-i ceridir. İkinci mana ta’lil (sebeup) bildiren كَيْ manasındadır. Musannifek bu manaya dair وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ استَطَاعُوا²⁹⁷ ile “Onlar,... diyenlerdir”²⁹⁸ âyetlerinden istiṣhadda bulunur.²⁹⁹ Söz konusu iki âyette geçen *hattâ* kelimesinin sebep bildirdiğini iddia etmektedir. Bu durumda Musannifek’in açıklamasına göre ilk âyetin mealinin “sizi dininizden döndürmek için size karşı savaşa devam ederler”; ikinci âyetin mealinin de “dağılıp gitmeleri için, Allah Resûlü’nün yanında bulunanlara (muhacirlere) bir şey vermeyin” şeklinde olması gerekmektedir.

²⁹⁵ Seâlibî’nin eserinde söz konusu فارتقى fiili فارتقت şeklinde müennes olarak geçmektedir. Sekkâkî’nin eserinde ise müzekker olarak zikredilmektedir. Bkz. Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî (429/1038), thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, **Simâru’l-kulûb fi’l-muzâf ve’l-mensûb**, Kahire, Dâru’l-maârif, t.y., s. 69; Sekkâkî, **Miftâhu’l-ulûm**, s. 191.

²⁹⁶ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 42.

²⁹⁷ Meallerde “Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler” şeklinde geçmektedir. Ancak Musannifek’in açıklamasına göre mealin “sizi dininizden döndürmek için size karşı savaşa devam ederler” şeklinde olması gerekmektedir. Bkz. Bakara, 2/217.

²⁹⁸ Meallerde “Allah Resûlü’nün yanında bulunanlara (muhacirlere) bir şey vermeyin ki dağılıp gitsinler” şeklinde geçmektedir. Burada açıkça değilse de zımnen sebep anlamı bulunmaktadır. Bkz. Münâfikûn, 63/7.

²⁹⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 42.

Hattâ kelimesi, *هَـ* yerinde ve atıf harfî olarak kullanıldığında *mühlet* ve *terâhî* anlamı ifade etmektedir. Ancak *هَـ* kelimesinden farklı olarak *tedricilik* anlamı da vardır. Kendinden sonra geçen kelime kendisinden önceki topluluğun bir kısmını ifade eder. *قدم الحجاج حتى المشاة* “*hacılar geldi, yayalar da geldi*” örneğinde yayalar, hacılar topluluğunun bir parçası olup *hattâ* atıf anlamındadır. *Hattâ* kelimesinden önceki kelime ile kendisinden sonraki kelime arasında bir parça-bütün ilişkisi vardır. *أكلت السمكة حتى رأسها* “*Balığı yedim, başını da yedim*” örneğinde baş, balığın bir parçasıdır ve *hattâ* ile atıf yapılmıştır. *أعجبتني الجارية حتى حديثها* “*Cariyenin hem kendisi hem konuşması benim hoşuma gitti*” örneğinde ise parça-bütün benzeri bir durum manası vardır. Şöyle ki konuşmak, kişinin aslî bir cüzü değildir ancak kişinin yakın ve önemli vasıflarındandır. Bir başka kullanım örneği *hattâ* kelimesinin bitiştiği kelime, bir önceki kelimenin sonucu (gaye) durumunda olabilir. Türkçede bu anlamı *bile* ifadesiyle karşılamak mümkündür. *مات الناس حتى الأنبياء* “*insanlar öldü, peygamberler bile*” cümlesi mananın artışı yönüne bir örnektir. Bu örnekte Peygamberler, insanlara göre daha üstün kimseler olarak değerlendirilmiştir. *جاءني* “*insanlar bana geldi hacamlar bile geldi*” cümlesi mananın azalması yönüne bir örnek olup hacamat işi ile meşgul olmak basit işlerden olarak değerlendirilmiştir. *Hattâ* kelimesinin cümleler arası atıfta değil sadece müfretler arasında atıf olabilmesi bir başka şarttır. Kimi âlimlerin kanaati, cümle atıflarında kullanımın da cevazı yönünde olsa da cumhura göre bu mümkün değildir. Söz konusu edilen öncesi ile sonrası arasında bütün-parça ilişkisi bulunması şartının sadece müfretler arasında gerçekleşebileceğinden hareketle Musannifek, cumhurun yanında yer almıştır.³⁰⁰

Musannifek’e göre *hattâ* isti’nâfiyye (başlangıç) anlamında kullanıldığında hem isim cümlesinin hem de fiil cümlesinin başına gelebilir. Şair Cerîr et-Temîmî’nin (ö. 110/728);

فَمَا زَالَتْ الْقَتْلَى تَمُجُّ دِمَاءَهَا بِدَجْلَةٍ حَتَّى مَاءِ دَجْلَةٍ أَشْكُلُ

³⁰⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 43.

“ölüler kanlarını Dicle’ye akıtıyor. Dicle’nin suyu kana bulanmış”³⁰¹ şeklindeki şiirinde *hattâ*, isim cümlesinin başına gelmiştir. İsti’nâfiyye manasındaki *hattâ*’nın fiil cümlesinin başına gelmesinin örneği *حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا* “Peygamber ve onunla beraber mü’minler, dile getiriyorlar”³⁰² âyetidir. Ancak Musannifek, Nâfi’in *حَتَّى يَقُولَ* şeklindeki kıraati ile istişhad ederek kanaatinin bu yönde olduğunu söylemektedir.³⁰³

Konuyu etraflıca ele alan Musannifek, *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا* cümlesinin *hattâ*’nın her üç kısmına da örnek olabilecek nitelikte olduğunu ifade etmektedir. *Hattâ* söz konusu bu cümlede, *إِلَى* anlamında olduğunda *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا* cümlesindeki *رَأْس* kelimesi mecrûr okunur ve “*balığı başına kadar yedim*” şeklinde bir mana anlaşılabilir. *Hattâ*, atıf anlamında olduğunda *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا* cümlesindeki *رَأْس* kelimesi mansûb okunur ve cümle *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ ثُمَّ رَأْسَهَا* olarak takdir edilir. Bu durumda söz konusu cümlelerin manası “*balığı sonra da başını yedim*” şeklinde olabilir. *Hattâ*, başlangıç anlamında olduğunda *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا* cümlesi *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسَهَا مَأْكُولٌ* takdirinde olup *رَأْس* kelimesi merfûdur³⁰⁴ ve bu durumda mana “*balığı yedim, başı dahil hepsi yenmiş durumda*” şeklinde olabilir.³⁰⁵

Musannifek, *hattâ* kelimesinin üç manaya geldiğini uzun uzun anlattıktan sonra bu hususta gizlilik ve incelik olduğunu iddia eder.³⁰⁶ Esasında bir başka nahiv eserinde de daha azı veya daha fazlasıyla birtakım bilgileri bulmak mümkündür. Ancak Musannifek, bizlere istişhad olarak zikrettiği örnekleri yoluyla söz konusu metinlerin daraltılmış ve belirli hâle getirilmiş manalarını sunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda temas edilen âyet ve şiirlerin çok anlam arasından belirli bir anlamın tercih edilmesine ışık tutmuştur. Bu sayede söz konusu metinlerden, manaların doğru olarak anlaşılmasına ve hükümlerin doğru istinbat edilmesine katkı sağlamıştır.

³⁰¹ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, C: IX, s. 479; Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhid*, C: II, s. 241.

³⁰² Bakara, 2/214.

³⁰³ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 43.

³⁰⁴ Bu durumda söz konusu cümlelerin çevirisi; “*Balığı yedim. Ne başı kaldı ne kılıcı*” veya “*Balığı yedim. Ortada hiçbir şey kalmadı*” şeklinde olabilir.

³⁰⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 44, 45.

³⁰⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 45.

Özellikle de üç anlam için üç farklı harekele ile okunabilmesi nahiv usûl ilmi açısından önem arz eden bir durumdur. Bu yönüyle Musannifek'in bir usûl geliştirme çabasının olduğunu söylemek mümkündür.

Özetle Musannifek, bazı nahiv konularında uzun izahlar ve yorumlar yapmıştır. İzâfet, hâl, zarf ve hattâ edatı üzerinde önemle durduğu nahiv konularındandır. Bu tür yerleri büyük ulemânın anlayamadığı ve birçok âlimin ayaklarının kaydığı yer olarak nitelemiştir.

III. DİL VE EKOLLERİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Musannifek'in dil ve üslûbu, şerhte izlediği yöntem bağlamında tenbih ve değerlendirme dili ile ıstılahları kullanma üslûbu alt başlıkları altında ele alınmıştı. Bu başlık altında ise Musannifek'in dilin mahiyeti ve kaynağı gibi meseleler ile dil ekollerine dair görüşlerine yer verilecektir.

A. Dile Dair Görüşleri

Musannifek, ele aldığı *İrşâdül-hâdî* ile *el-Misbâh* adlı nahiv eserlerini sadece nahiv kuralları açısından şerh etmekle kalmamış dilin mahiyeti, kaynağı, önemi ve öğretilmesi noktalarına da değinerek bu konularda da görüş beyan etmiştir. Bu başlık altında Musannifek'in dili tarifi, dillerin kaynağına ve dil öğretimine dair görüşlerine yer verilecektir.

1. Dili Tarifi

Dilin ne olduğu konusu öteden beri dil ilimlerinin araştırma konularının başında gelmeye devam etmektedir. Arap dilcileri arasında dilin tarifini ilk yapan İbn Cinnî'ye (ö. 392/1001) göre dil, *فإنها أصواتٌ يُعَبَّرُ بها كلُّ قومٍ عن أغراضِهِمْ* “her kavmin

meramını dile getirdiği, iletişim kurduğu seslerdir".³⁰⁷ Musannifek de küçük bir farkla İbn Cinnî'nin tarifine benzer şekilde şöyle tarif etmektedir: *اللُّغَةُ عِبَارَةٌ عَنِ الْأَفْظِ: "Dil, her kavmin التي يُعَبِّرُ بِهَا كُلُّ قَوْمٍ عَنِ الْأَعْرَاضِ الَّتِي فِي ضَمَائِرِهِمُ كَالْعَرَبِيَّةِ وَالْفَارْسِيَّةِ وَغَيْرِهِمَا. içlerindeki manayı ifade ettikleri lafızlardan ibarettir, Arapça, Farsça ve diğerleri gibi"*³⁰⁸ Dikkat edilirse İbn Cinnî'nin *esvât* (أَصْوَاتٌ) tabiri yerine Musannifek, *elfâz* (الألفاظ) kelimesini kullanmıştır. *Esvât*, *savt* (صَوْتٌ) kelimesinin çoğuludur. Seslenmek ve çağırmak anlamlarına gelen *savt* kelimesi insanlar için kullanıldığı gibi insana ait olmayan sesler için de kullanılabilmektedir.³⁰⁹ *Elfâz* (الألفاظ) ise ağızdaki bir şeyi ağız dışına çıkarmak anlamına gelen *lafz* (لَفْظٌ) kelimesinin çoğuludur.³¹⁰

Musannifek'in dile dair kullandığı kavramlardan biri de *lisan* (لسان) kelimesidir. Musannifek, bu kelimeyi ağızdaki *dil organı* anlamının³¹¹ yanında insanların *konuşma dili* anlamının karşılığı olarak da kullanmıştır.³¹² Örneğin Arapçanın konuşma dilini kast ettiğinde *لسان العرب* ifadesini kullanmıştır³¹³

Musannifek'in kullandığı kavramlardan bir diğeri de *Arap grameri* anlamında *lügat* (اللغة) tabiridir.³¹⁴ Örneğin gramer uzmanı bir âlimden bahsettiğinde *أهل اللغة* tabirini kullanmaktadır. Bir kelimenin kullanımına yönelik bir bilgi aktarımında bulunduğu yine *lügat* tabirini kullandığı görülmektedir. Örneğin *أمس* kelimesinin Hicazlılar'a göre kesre üzere mebnî kabul edildiğini söylemiş ve Hicaz lehçesinin *en yüce lehçe* (اللُّغَةُ الْعُلْيَا) olduğunu ifade ederken de *lügat* tabirini kullanmıştır.³¹⁵

Musannifek, Arap dilinin faydasına ve kısımlarına dair ise şu ifadeleri kullanmaktadır:

³⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C: I, s. 33; Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî*, 112; Ramazan Demir, "Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi", *Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, İstanbul, 2008, s. 20.

³⁰⁸ Musannifek, *ed-Dürü'l-Menkûd fî şerh'il-Maksûd*, Ragıp Paşa nr. 1364, 191a.

³⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C: II, s. 57.

³¹⁰ Cevherî, *Sihâh*, C: III, s. 1179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C: VII, s. 461.

³¹¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 186, 784.

³¹² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 22, 55, 57, 59.

³¹³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 5, 17.

³¹⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 794.

³¹⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 325. Başka örnekler için bkz. Musannifek, *a.g.e.*, s. 741, 801.

واعلم أولاً أنَّ علمَ العربيةِ المسمَّى بعلمِ الأدبِ علمٌ يُحْتَرَزُ بِهِ عَنِ الْخَلَلِ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ لَفْظاً أَوْ كِتَابَةً. وَهُوَ اثْنَا عَشَرَ قِسْماً : علمُ اللُّغَةِ والصَّرْفِ والنَّحْوِ والاشتقاقِ والمَعَانِي والبيانِ والعروضِ والقافيةِ وعلمُ الخطِّ وقرضُ الشعرِ والإنشاءِ والمحاضراتِ.

“Öncelikle şunu bilki, edebiyat ilmi olarak adlandırılan Arapça, gerek lafız gerekse yazı olarak Arap kelâmında kendisi sayesinde bozukluktan sakınılan bir ilimdir. Arap dili on iki kısımdır: lügat, sarf, nahiv, iştikak, meâni, beyan, aruz, kafiye, hat, şiir yazmak, kompozisyon, münazara ilmi.”³¹⁶

Musannifek, dilin gereken faydayı sağlayabilmesi onun doğru öğrenilmesi ve doğru kullanılmasına bağlı olduğunu ve dilin belkemiğini oluşturan ıstılahların tanınmasının, meseleleri doğru anlamaya ve insanlar arası anlaşılır iletişime katkı sağlayacağını ifade eder. Bu yüzden Mutarrizî’nin, eserine *nahiv ıstılahları*³¹⁷ ile başlayıp önce kelimeyi tarif etmesini gayet yerinde bulur ve takdir eder.³¹⁸ Bu bağlamda dil ve iletişime dair şu tespitlerde bulunur:

“Zira her toplumun kendi aralarında konuşup anlaşılabilecekleri bir dili ve ıstılahları vardır. Konuşma ve açıklamalar bu çerçevede oluşur. Başka bir toplumun ilimlerini öğrenmeye, dilleriyle konuşmaya başlamak isteyen kişiye, o toplumun dillerini ve ıstılahlarını öğrenmek bir vecibedir. Başka toplumun ilimlerini öğrenebilmek ve iç dünyalarında taşıdıkları düşüncelere muttali olmak ancak bu şekilde mümkündür. Aksi takdirde bütün çalışması yanlış ve emeği boşa gitmiş olur.”³¹⁹

Verilen örneklerden de görüldüğü üzere Musannifek, kavram ve ıstılahlar üzerinde hassasiyetle durmuştur. Dile dair yaptığı tarifte *lafız* kavramını kullanmak suretiyle İbn Cinnî’nin tarifini biraz daha sınırlandırmıştır. Dilin faydalarını önemsemiş sadece konuşma dilinde değil aynı zamanda yazı dilinde de Arapçanın yanlıştan koruma fonksiyonuna vurgu yapmıştır.

³¹⁶ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 794; Musannifek, *ed-Dürü’l-Menkûd*, 186a.

³¹⁷ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 41.

³¹⁸ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 61.

³¹⁹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 59.

2. Dillerin Kaynağı Meselesi

Dillerin kaynağının ne olduğu, dillerin nasıl oluştuğu konusu öteden beri dilcileri meşgul eden konulardan biri olmaya devam etmektedir. Arap dilcilerine göre, dillerin kaynağı konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlar; vahiy (*tevkîf* (توقيف), uzlaşma (*istilah* (اصطلاح) ve bu görüşlerden hiçbirine mensup olmayıp çekimser kalan (*tevakkuf* (توقف) görüşüdür. Dilin *tevkîfî* yani vahiy ve ilhama dayandığını savunan görüş, dilin Allah tarafından insanoğluna öğretilildiğini iddia etmektedir. Bu görüşü savunanlar arasında İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn Hazm (ö. 456/1064)³²⁰ ve Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233)³²¹ bulunmaktadır.³²² İbn Fâris bu konuda “*Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti*”³²³ âyetini delil olarak kabul eder.³²⁴

Istilahî (اصطلاحی) görüşü savunanlar ise dilin insanlar arasındaki uzlaş ve anlaşma yoluyla oluştuğunu iddia etmektedir. Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö. 321/933) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu görüştedir. Örneğin büyük dil âlimi İbn Cinnî (ö. 392/1002) konuyla yakından ilgilenmiştir. *el-Hasâis* adlı eserinde *dilin aslı ilham mı istilah mı* özel başlığı altında konuyu incelemiş ve dillerin ihtiyaçlara göre her gün yeni kelime ve kalıpların ilavesiyle ilânihaye gelişme kaydedeceğini ifade etmiştir.³²⁵

Son görüş ise ispatlanabilirliği açısından mevcut görüşlerin birinin diğerine tercihinin mümkün olamayacağından hareketle çekimser (*tevakkuf*) kalmıştır. Bu görüşün savunucuları arasında Ebû Bekir el-Bâkillânî (ö. 403/1013), İmâmü'l-

³²⁰ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 8 cilt, Beyrut, Dâru'l-âfâkî'l-cedîde, ty., C: I, s. 29, 30.

³²¹ Âmidî, görüşünü şu şekilde dile getirmiştir. وَهَذَا دَلِيلٌ عَلَى تَقَدُّمِ اللُّغَةِ عَلَى الْبَعَثَةِ وَالتَّوْقِيفِ Daha geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî, 4 cilt, Beyrut, ty., C: I, s. 74.

³²² Daha geniş bilgi için bkz. Ramazan Demir, “Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi”, *Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, İstanbul, 2008, s. 55-158.

³²³ Bakara, 2/31.

³²⁴ Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ el-Kazvînî er-Râzî Ebû'l-Hüseyn, *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğatî'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve sünenü'l-Arabi fî kelâmiyhâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, Beyrut, Dâru'l-küttübî'l-ilmiyye, 1418/1997, s. 13.

³²⁵ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî*, s. 115-118.

Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), İmam-ı Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ile Ali Kuşçu (ö. 879/1474) zikredilebilir.³²⁶

Dillerin menşei konusunda Musannifek'in net bir açıklamasına rastlanmamıştır. Hemen hemen her konuda öne çıkan tarifler ve ıstılahlar konusundaki hassasiyeti onun bu konudaki kanaatinin *ıstılahî* görüşe daha yakın olduğunu gösterebilir. Zira o, her toplumun, sözlerine ve beyanlarına esas teşkil eden ıstılahları olduğunu, bu sayede iletişim kurdukları ve kendilerine mahsus bir dillerinin oluştuğundan bahsetmektedir. *Istılah* kavramının bir toplumun belirli lafızlar ve manalar üzerindeki uzlaşması³²⁷ manasına vurgu yapmaktadır.³²⁸ Musannifek'in dile dair konuları genelde *ıstılah* ve uzlaşî etrafında ele alması da onun *ıstılahî* görüşe yakın olduğunun işaretlerinden sayılabilir.

3. Dil Öğretimi

Bu başlık altında ilim dili Arapça özelde ise nahiv ilmini öğretmeye dair Musannifek'in görüşleri ele alınacaktır. Allah'ın kelâmı Kur'ân'ı anlayabilmek için Arabî ilimlerden nahiv ve sarf ilmini öğrenmenin *farz-ı kifâye* seviyesinde dinî bir vecibe³²⁹ olduğu âlimler tarafından dile getirilmiştir. Osmanlı âlimleri arasında da bu görüş yaygındır.³³⁰ Musannifek de Arapça öğrenmenin dinî bir sorumluluk olduğu yönündeki bu kanaati savunan âlimlerden biridir.³³¹ Mutarrizî'nin, eserine *el-Misbâh* adını vermesinin sebebi olarak dile getirdiği *بأنواره ويستضيء بمغانم آثاره* “*bu kitabın nurlarıyla aydınlanması ve semereleri yoluyla ganimetlerini elde etmesi amacıyla*”³³² ifadelerini ilim tahsil etmenin bir çeşit cihat anlamına geldiğine bir

³²⁶ Ramazan Demir, *Dillerin Kaynağı Meselesi*, s. 93-98.

³²⁷ Mahmûd es-Sa'rân, *İlmü'l-luga: mukaddime li'l-kârii'l-Arabî*, 2. bs., Kahire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1997, s. 84.

³²⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 59.

³²⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 64; Mehmet Bahattin Alphan, “Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Konya, 2019, s. 10.

³³⁰ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 277.

³³¹ Musannifek, *ed-Dürü'l-Menkûd*, 186a.

³³² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 38.

işaret olarak yorumlamaktadır.³³³ Zira o eserin ışığı ile aydınlanmak ve yine onun etkisiyle çeşitli nimetler elde edebilmek mümkün olabilecektir.

Musannifek'e göre nahiv öğretiminde önce hedef kitle iyi tanınmalı ve onların seviyesine göre bir öğretim yöntemi belirlenmelidir. Bu manada küçük yaştaki oğlu için *el-Misbâh* metnini yazan Mutarrizî'nin, bu hususu dikkate alarak meseleleri grift olmayan, kolay ve anlaşılır bir üslupta kaleme aldığını ifade eder.³³⁴ Bunun yanında ilim tahsilinde tedriciliğin önemine vurgu yapar.³³⁵ Musannifek, Mutarrizî'nin *el-Misbâh* eserinde dili hareket ettirmek suretiyle ağızda kalan gıdayı azar azar almak manasındaki اللَّمْظ kökünden³³⁶ gelen تَلْمِظ ifadesini³³⁷ kullanmasını çok yerinde bulur. Kelimenin sözlük manasından hareketle onun ibaresini öğretimin azar azar olması ve şartların gerektirdiği şekilde bir sunum yapılması olarak yorumlar. Meselelerin az ve öz olması kolay bir talim yönünün ön planda tutulması gerektiğini ifade eder.³³⁸ Ona göre yemek, beden için nasıl gıda vazifesi görüyorsa kelâm da akıl ve anlayış için bir gıda mesabesindedir.³³⁹

Musannifek'e göre dil öğretiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de muhatap kitlenin yeterliliği, tekrar, ezberleme ve yazma konularıdır. İdraki yüksek zeki insanlara hitap etmek ve ilmî meseleleri onlarla müzakere etmek Musannifek'in eserlerinde ve üslûbunda öne çıkan vasıflardandır.³⁴⁰ Bu minvalde genelde ilim tahsilinde özelde nahiv öğretiminde iyi kavrama (idrak) ve ezberlemeyi (hıfz) beraber tavsiye eder. Musannifek, muhtasar metinlerin ezberlenmesini önemser. Ancak ezberin faydalı olabilmesinin konunun iyice anlaşılmış olmasına bağlı olduğunu özellikle belirtir. Elbette kavrama ve ezberin her birinin çok kıymetli

³³³ Musannifek'in ifadesi şu şekildedir: رمز خفي إلى أن تحصيل العلوم جهاد جلي Bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 57.

³³⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 37.

³³⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 45.

³³⁶ Cevherî, *Şihâh*, C: III, s. 1179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C: VII, s. 461.

³³⁷ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 37.

³³⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 37.

³³⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 17.

³⁴⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 784.

olduğunu ancak her ikisinin birlikte gerçekleşmesinin sadece birinin olmasından çok daha değerli ve arzu edilenin de bu olduğunu dile getirir.³⁴¹ Ona göre ilmî meseleleri tekrar etmek, meseleleri pekiştirmeyi ve ezberlemeyi sağlamaktadır ki bu da ilim tahsilinin amaçlarındandır.³⁴² Musannifek'in nahiv öğretiminde dikkate aldığı hususlardan biri de yazarak öğretme yöntemidir. Hızlı yazma kabiliyeti olan Musannifek, yazı usûlünü ders verme faaliyetlerinde de kullanmıştır. Talebeleri, müşkil yerleri yazarak hocaları Musannifek'e takdim etmiş, Musannifek de meselenin çözümünü ve izahını yaptığı sayfaları ilgili kişiye sunarak onların öğrenmelerine destek olmaya çalışmıştır.³⁴³

Musannifek'e göre nahiv eğitiminde meseleleri kolaylaştırmak ve basitleştirmek de önemlidir. İsim, fiil ve harfin tariflerini yaparken bu hususları göz önünde bulundurmuştur. Örneğin harfin, isim ve fiilden çok farklı olarak, müstakil bir anlamı olmadığını ancak isim ya da fiille beraber bulunduğu bir mana ifade ettiğini izah ederken teşbih sanatına başvurmuş³⁴⁴ ve ayna örneğini vermiştir. Kişi aynaya baktığında asıl amacı aynayı görmek değil kendi yüzünü ve cemalini görmektir. Harfin de ayna gibi, kendi başına bir anlam ifade etmeyip başkasıyla bir anlamı olduğunu dile getirir.³⁴⁵ Benzetme yaparak meseleleri öğretme yöntemine bir diğer örnek sıfatın âmiline dair yaptığı izahtır. Sıfatın mevsûf ile bütünleştiğini her ikisinin de âmilinin bir olduğunu dile getirerek bir kab içinde su taşıyan kişi örneğini verir.³⁴⁶ Böyle bir durumda kişinin sadece suyu veya su kabını değil her ikisini de taşıdığından söz edilir. Musannifek'in bu usûlü, meseleyi kolaylaştırma ve somutlaştırması olarak değerlendirilebilir.

Musannifek'in öğretme yöntemlerinden biri de muhatabın dikkatini çekmektir. Örneğin Musannifek, Teftâzânî'nin kelimenin çeşitlerini izah ederken

³⁴¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 34.

³⁴² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 50.

³⁴³ Taşkoprizâde, *Şekâik*, s. 102.

³⁴⁴ Ali Benli, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, s. 60.

³⁴⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 139.

³⁴⁶ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 792.

kullandığı وَأَنوَاغُهَا ثَلَاثٌ اِسْمٌ وَفَعْلٌ وَحَرْفٌ “kelimenin çeşitleri üçtür, isim, fiil, harf” ibaresinin³⁴⁷ dizilişinde iki cümle arasında ... ثَلَاثٌ وَهِيَ اِسْمٌ şeklinde o (هي) zamirini kullanmayarak çeşitli nüktelere işaret ettiğini belirtir. Bu nüktelerden biri, önce icmalen sonra tafsilatıyla söylenen bir bilgiye yönelik kişinin ilgisinin daha fazla oluşudur. Bu da konunun daha iyi idrak edilmesini sağlar. Zira önce mübhem söylenip ardından izah edilen konu, daha iyi kavranır. Çünkü önce kapalı sonra da açıklayıcı bilgi vermek, kişinin daha iyi algılamasına daha fazla imkân sağlar. Dinleyenin tam bir keyif almasını sağlar. Zira idrak, lezzettir, keyif almaktır. Bu keyiften mahrum olmak ise acıdır. Kişi keyif aldıkça, bilgiye karşı açlık ve yöneliş hissedecektir.³⁴⁸

Dil öğretiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de hoca talebe ilişkisidir. Örneğin Musannifek, şerhini yaptığı *el-Misbâh* metninde, Mutarrizî’nin dile getirdiği وَكَسَّرْتُهُ عَلَى خَمْسَةِ أَبْوَابٍ “bu kitabı beş bölüme taksim ettim”³⁴⁹ ifadelerinde geçen كَسَرَ kelimesinin elbiseyi belli bir düzen ve modelde kesip biçmek anlamına geldiğini ifade eder. Bu manayı, kişinin hocasına ittibâ etmesinin lüzumuna işaret olarak yorumlamaktadır. Kelimenin diğer manalarından hareketle ilim merkezlerine yakın olmanın önemine de vurgu yapmaktadır.³⁵⁰

Musannifek’e göre bir ilmin mevzusunu tanımak, kişinin basiretini artırır. İlimlerin birbirinden ayrışması mevzuların birbirinden ayrışması yoluyla mümkün olabilir. Bu yüzden ilim tahsilinde önce söz konusu ilmin mevzusunu bilmek gerekir. Zira bu sayede kişinin o ilme kaşı arzusu ve basireti artar.³⁵¹

³⁴⁷ *İrşâdü’l-hâdî*’nin matbu nüshasında ثَلَاثٌ kelimesi bulunmamaktadır. Bkz. Teftâzânî, *İrşâdü’l-hâdî*, s. 84.

³⁴⁸ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: إِذِ الْإِدْرَاكِ لَذَّةَ وَالْحَرَمَانِ عَنْهُ مَعَ الشَّعُورِ بِوَجْهِ مَا أَلَمَ Bkz. Musannifek, *er-Reşâd*, s. 16.

³⁴⁹ Mutarrizî, *el-Misbâh*, s. 38.

³⁵⁰ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 58, 59.

³⁵¹ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 59.

B. Dil Ekollerine Dair Görüşleri

Dil ekollerini tasnif eden kaynaklarda genellikle Basra, Kûfe, Bağdat, Mısır ve Endülüs dil ekollerine dair bir tasnif yapılmaktadır. Musannifek ise eserlerinde bunlardan sadece Basra ve Kûfe ekollerine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Bağdat ekolünü ise bu ekolün âlimlerinin görüşleri çerçevesinde ele almıştır. Bu yüzden bu başlık altında kavramlar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra bu ekoller ve bu ekollere dair görüşleri ele alınacaktır. Bu çerçevede onun nahiv meselelerini ele alırken nasıl bir yol izlediği, hangi ekolleri neden tercih ettiği, muhalif olduğu görüşler ve gerekçeler gibi hususlar üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Türkçede *dil ekolü* veya *dil mektebi*³⁵² olarak ifade edilen tabirin karşılığında klasik Arapça kaynaklarda genelde *mezheb* (مَذْهَب),³⁵³ günümüz Arapça eserlerinde *medrese* (مَدْرَسَة)³⁵⁴ kavramı kullanılmaktadır. Musannifek ise مَذْهَب البصريين “*Basra ekolü*”³⁵⁵ örneğinde görüldüğü üzere dil ekollerine dair *mezheb* kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Mezheb kavramını ayrıca مذهب الجمهور “*cumhurun görüşü*”,³⁵⁶ مذهب سيويه “*Ferrâ’nın görüşü*”³⁵⁸ مذهب الفراء “*Müberred’in görüşü*”³⁵⁷ مذهب سيبويه “*Sîbeveyhi’nin görüşü*”³⁵⁹ gibi cumhur veya şahıslara nisbet ederek de kullanmıştır. Örneğin tenâzu bahsindeki dört ayrı görüşü *mezheb* kavramını kullanarak Cumhur, Kûfe, Ferrâ ve Kisâi’nin görüşleri olarak zikreder.³⁶⁰ Yine أهل الحجاز

³⁵² Halit Yağan, “Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri”, **Atatürk Üniversitesi SBE Doktora tezi**, Erzurum, 2002; Ali Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII (2008), sayı: 2, s. 103.

³⁵³ Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, s. C: I, s. 417; C: III, s. 291, 411; Müberred, **el-Muktedab**, C: I, s. 144; C: II, s. 262.

³⁵⁴ Dil ekollerini *medrese* kavramı ile ele alan eser isimlerine örnek için bkz. Şevkî Dayf, **el-Medârisü’n-nahviyye**, 7. bs., Kahire, Dâru’l-Meârif, ty.; Hadîce el-Hadîsî, **el-Medârisü’n-nahviyye**, 3. bs., Bağdat, Mektebetü’l-lüğati’l-Arabiyye, 2001.

³⁵⁵ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 56.

³⁵⁶ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 11.

³⁵⁷ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 12.

³⁵⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 51.

³⁵⁹ Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 433.

³⁶⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 51.

“*Hicazlılar’ın görüşü*”³⁶¹ örneğinde olduğu gibi bazen bir bölgeye nisbet ederek bazen de kaynağını belirtmeden *mezheb* kavramını kullanır.³⁶² Görüldüğü üzere Musannifek, klasik Arapça kaynaklarla aynı kavram ve dili kullanarak *mezheb* kavramını *gidilen yol, takip edilen usûl, görüş, kanaat*³⁶³ manasında kullanmıştır.

1. Basra Ekolü ve Hakkındaki Görüşleri

Bu başlık altında Basra ekolü hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Basra ekolünün nahiv meselelerindeki kanaatlerine dair Musannifek’in görüş ve değerlendirmelerine yer verilecektir.

a) Basra Ekolü

Hicrî 2-4. (8-10.) asırlarda Basra’da ilim tahsil etmiş ve Arap gramerine dair çalışmalar yapmış âlimlere *Basriyyûn*, onların temsil ettiği ekole de *Basra Ekolü* denilmektedir. Basra, henüz hicri 1. yüzyıl bitmeden çok erken dönemlerden itibaren ilim ve kültür merkezi hüviyetine kavuşmuş ve buna bağlı olarak ilk gramer çalışmaları da Basra merkezli ortaya çıkmıştır.³⁶⁴ Yapılan bu çalışmalar önce Basra’da bir dil ekolüne dönüşmüş daha sonra da Kûfe’de bir başka akım ortaya çıkmıştır. Dinleme, ağızdan derleme (semâ) ve kıyasa dayanan her iki ekolün dil çalışmaları bazı konularda ortakır.³⁶⁵ Ortak olmayan hususlar da bulunmaktadır.

Nahiv sahasında ilk çalışmaları başlatan, kurucu rol üstlenen ve Basra ekolüne birçok talebe yetiştiren kişi Basra’lı âlimlerden Ebü’l-Esved ed-Düelî’dir (ö. 69/688).³⁶⁶ Düelî’nin ardından bu çizgiyi Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Anbese

³⁶¹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 59; Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 325.

³⁶² Musannifek, **er-Reşâd**, s. 76.

³⁶³ Kefevî, **el-Külliyât**, s. 868.

³⁶⁴ Hadîce el-Hadîsî, **el-Medârisü’n-nahviyye**, 3. bs., Bağdat, Mektebetü’l-lügati’l-Arabiyye, 2001, s. 27.

³⁶⁵ Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1992, C: V, s. 117.

³⁶⁶ Ebû Bekir Muhammed Bin el-Hasen Endelûsî ez-Zübeydî, **Tabakâtü’n-nahviyyîn vel-luğaviyyîn**, 2. bs., Kahire, Daru’l-Meârif, ty., s. 21; Şevkî Dayf, **el-Medârisü’n-nahviyye**, 7. bs., Dâru’l-Meârif, Kahire, ty., s. 16.

b. Ma'dân el-Fîl (ö. 100/718'den sonra), Abdurrahman b. Hurmuz (ö. 117/735) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) sürdürmüşlerdir.³⁶⁷

Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/770), nahiv konusunda Nasr b. Âsım el-Leysî'den (ö. 89/708 [?]) eğitim almıştır. Nasr b. Âsım, Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]) ile birlikte Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin çalışmalarını takip ederek daha ileri noktalara taşımışlardır. *Nûn* (ن), *yâ* (ي), ve *be* (ب) gibi harfleri noktalamak suretiyle birbirlerinden kolayca ayrışmalarını sağlamışlardır.³⁶⁸

Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî (ö. 117/735), Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-'Alâ Basra ekolünün ikinci tabaka âlimleri arasında yer almaktadır. Ömer es-Sekafî, *el-Câmi* ve *el-İkmâl* adlı eserleri ile tanınan ve nahiv ilminin gelişmesinde en fazla emeği olan nahivcilerindendir.³⁶⁹

Bu ekolün önemli isimlerinden biri de nahiv ilmini hazırlayan, sistemleştiren, ıstılahlar üreten, sınırlarını çizen ve Sîbeveyhi gibi büyük bir âlimi yetiştiren Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'dir (ö. 175/791).³⁷⁰ Halîl b. Ahmed, lügat ve aruz çalışmalarına yön vererek ilk lügat kitabı olarak *Kitâbü'l-ayn*'ı çıkarmıştır.³⁷¹ Bir başka önemli isim de Sîbeveyhi lakabıyla tanınmış Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber (ö. 180/796)'dir. Nahve dair mükemmel kabul edilen *el-Kitâb* adlı meşhur eseri yazmış ve bu eserle alanında önemli bir iz bırakmıştır.³⁷²

Basra dil ekolünün önemli temsilcileri arasında Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna el-Basrî (ö. 210/825), Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), *el-*

³⁶⁷ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, C: I, s. 144.

³⁶⁸ Cemâluddîn 'Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 4 cilt, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986, C: II, s. 381; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 16.

³⁶⁹ Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001, s. 34, 35.

³⁷⁰ Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, İstanbul, TDV, 1991, C: III, s. 296.

³⁷¹ Tantâvî, *Neşetü'n-nahvi*, s. 77.

³⁷² Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, ty., s. 76, 77.

*Asma'iyyât*³⁷³ eserinin sahibi Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurayb b. el-Asmaî (ö. 216/831)³⁷⁴, Ebû Amr Salih b. İshak el-Cermî (ö. 225/840)³⁷⁵, Ebû Osman Bekir b. Muhammed b. el-Bakiyye el-Mâzinî (ö. 246/860)³⁷⁶, el-Mâzinî'nin talebesi Ebû'l Abbas el-Müberred (ö. 285/898)³⁷⁷ yer almaktadır.

Sîbeveyhi'nin kapısında bekleyip soru sormak suretiyle bir şeyler öğrenmeye çalıştığı için *Kutrub* (ateş böceği) lakabı ile meşhur Ebû 'Alî Muhammed b. El-Mustenîr (ö. 206/821) ve Ebü'l-Hasen el-Ahfeşu'l-Evsat (ö. 215/830) Basra'da gramer çalışmalarını sürdüren âlimlerdendir.³⁷⁸ Kutrub'un, *el- 'İl el fi' n-nahv* adlı eseri bu sahadaki değerli çalışmalardandır.³⁷⁹

b) Basra Ekolü Hakkındaki Görüşleri

Musannifek, pek çok nahiv meselesinde *biz*,³⁸⁰ أصحابنا “*ashâbımız*” (arkadaşlarımız) olarak bahsettiği³⁸¹ Basra ekolü âlimlerinin görüşlerini desteklemiştir. Basralıları desteklediği görüşlerden biri müevvel mastar olan muzârinin mansûb oluşuna dair izahıdır.³⁸² Örneğin سِرْتُ حَتَّى ادْخَلَهَا “*oraya girene kadar yürüdüm*” cümlesindeki muzârinin gizli bir أَنْ ile mansûb olduğu kanaatindedir. Basralılar da müevvel mastar manası taşıyan muzârinin mansûb oluşunu başında gizli bir أَنْ ile açıklamaktadırlar. Kûfeliler ise muzâriyi nasb edenin أَنْ değil *hattâ* kelimesi olduğunu söylerler.³⁸³ Musannifek, bu meselede Basralılarla aynı kanaattedir.

³⁷³ Asmaî'nin (ö. 216/831) eski Arap şiirlerinden derlediği bir antoloji. Geniş bilgi için bkz. Ali Şakir Ergin, “el-Asma'iyyât”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1991, C: III, s. 500.

³⁷⁴ Süleyman Tülücü, “Asmaî”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1991, C: III, s. 499-500.

³⁷⁵ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 109; Şükrü Arslan, “Cermî”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1993, C: VII, s. 413-414.

³⁷⁶ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 110; Hüseyin Elmalı, “Ebû Osman el-Mâzinî”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1994, C: X, s. 209-210.

³⁷⁷ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, 112.

³⁷⁸ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 39.

³⁷⁹ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 109.

³⁸⁰ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 157.

³⁸¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 300.

³⁸² Musannifek, *er-Reşâd*, s. 170.

³⁸³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 42.

Konuyu Basralılara göre izah ettiği yerlerden bir diğeri merfû muttasıl zamir üzerine atıf yapılması meselesine dairdir. Musannifek, merfû muttasıl zamir üzerine atıf yapıldığında matuf ile matufun aleyh arasına bir fasıla girmesinin zorunlu olduğu görüşündedir.³⁸⁴ Atfın vâcip oluşu, bir kelimenin kendi cüzü üzerine atfını engellemek içindir. Çünkü muttasıl merfû zamir, fâildir. Fâil ise âdeta fiilin bir parçası durumundadır. Matuf ile matufun aleyh arasına girmesi gereken fasıla te'kid, zarf veya olumsuzluk لا'sı ile gerçekleşebilir. Vâcip olan fasıla قَمْتُ أَنَا وَزَيْدٌ “ben ve Zeyd kalktık” örneğinde te'kid ile; قَمْتُ الْيَوْمَ وَزَيْدٌ “ben ve Zeyd bugün kalktık” örneğinde zarf ile; مَا قَمْتُ وَلَا زَيْدٌ “ne ben ne de Zeyd kalkmadık” örneğinde ise لا ile sağlanmıştır. Görüşüne delil olarak لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا ابْنُونا “Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız”³⁸⁵ âyetini zikreder. Görüldüğü üzere söz konusu örneklerin tamamında bir kayıt bulunmaktadır. Musannifek’e göre atıf için kayıt bulunma şartı Basralıların görüşüdür. Kûfeliler, bir fasıla olmaksızın atıf yapmayı câiz görürler ve bunda herhangi bir çirkinlik olmadığını düşünürler.³⁸⁶ Bununla beraber zamirlerle yapılan bazı atıflarda araya bir kayıt getirme zorunluluğu olmayan durumlar da vardır. ضَرَبْتُكَ وَزَيْدًا “seni ve Zeyd’i dövdüm” örneğinde olduğu gibi mansûb muttasıl zamir üzerine atıf yapıldığında matuf ile matufun aleyh arasına bir fasıla girmesine gerek yoktur. مَرَرْتُ بِكَ وَبَزَيْدٍ “sana ve Zeyd’e uğradım” örneğinde olduğu gibi harf-i cerin tekrarlanması ile beraber mecrûr zamir üzerine atıf yapılması durumunda fasılaya gerek yoktur. Muttasıl zamirlerle ilgili hükümler böyledir. أَنَا وَزَيْدٌ “ben ve Zeyd yaptık” örneğinde olduğu gibi munfasıl merfû zamir olursa yine fasılaya gerek yoktur.³⁸⁷ Fasıla yani bir kayıt bulunma zorunluluğu olmayan yerlerde ise Basra ve Kûfe ekolleri arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Basralılarla aynı görüşü paylaştığı yerlerden biri temyizin nekre olması meselesine dairdir. Musannifek, temyizin mutlaka nekre bir kelime olmasını

³⁸⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 121.

³⁸⁵ En’âm, 6/148.

³⁸⁶ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 122.

³⁸⁷ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 122.

gerektiğini ve Basra ekolünün de bu görüşte olduğunu söyler. Kûfeliler ise temyizin marife de olabileceğini savunmaktadırlar.³⁸⁸

Basra ekolünü desteklediği yerlerden bir diğeri fiillerin mastardan iştikak ettiği meselesine dairdir. İştikak açısından sarfı da ilgilendiren bu konu kıyasî âmillerden olan mastar başlığı altında ele alınmaktadır. Musannifek, mastarın asıl olup fiillerin ondan türediği görüşünü benimser ve bunun aksini söyleyen Kûfelilerin görüşünün isabetli olmadığını ifade eder. Şöyle ki المَصْدَر kelimesi ism-i mekân olup bir şeyin kendisinden *sudûr* ettiği manasındadır. Şayet mastar denilen kelime bir başkasından ortaya çıkmış olsaydı *sâdır olan* anlamında الصَّادِر kavramı kullanılırdı. İştikak kuralına göre müştak olan kelime, kendisinden iştikak ettiği kelimenin manası yanında ilave bir mana daha ifade eder. Fiil, iş, oluş anlamında mastarın verdiği mana yanında üç zamandan birini ifade etmesi açısından ilave manaya da sahiptir. Bu durumda mastar âdeta birdir, fiil de iki gibidir. Bir ikiden önce gelir ve asıldır.³⁸⁹ Görüldüğü üzere Musannifek birden fazla delil ile mastarın asıl oluşunu ispatlamaya çalışmış ve Basralıların tarafında yer almıştır.

Musannifek meseleleri ele alırken kanaatini doğrudan açıkladığı yerler yanında doğrudan açıklamayıp konuya dair ekollerin veya âlimlerin görüşlerini sadece zikretmekle yetindiği yerler de vardır. Bazı yerlerde meseleyi metnin müellifinin anlatımı ve örneklemeleri bağlamında Basralılara göre izah etmiş ardından Kûfelilerin farklı kanaatlerine de yer vermiştir. Dolayısıyla Musannifek'in muhalif olduğuna dair açık bir beyanı olmayan bu tür yerlerde onun Basralıları zımnen desteklediği düşünülmektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde konuya dair aşağıdaki örnekleri zikretmek mümkündür. Örneğin Musannifek, Teftâzânî'nin *“Zeyd olmasaydı, şöyle olacaktı”* cümlesinin tahliline dair dil ekollerinin görüşlerini şu şekilde zikreder. لولا kelimesinden sonra gelen kelime mübteda olup haberi vucûben mahzufdur. Şartın cevabı haberin yerine geçmiştir.

³⁸⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 92.

³⁸⁹ Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 458.

Basralılara ait olan bu görüş aynı zamanda Sîbeveyhi ile cumhurun görüşüdür. Kûfelilere göre ise لولا'dan sonra gelen kelime, mahzûf bir fiilin fâili olmak üzere mübteda olup haberi ise mahzûfdur. Kûfelilere göre cümlenin takdiri لولا وُجد زيدُ لكان كذا şeklindedir.³⁹⁰ Müellif Teftâzânî'nin konuyu bu şekilde ele alması, Musannifek'in muhalif bir görüş beyan etmeksizin önce Basralıların ve cumhurun sonra da Kûfelilerin görüşünü zikrederek konuyu şerh etmeye çalışması onun kanaatinin de bu yönde olduğuna işaret olarak yorumlanabilir.

Konuyu metnin müellifine göre izah ettiği yerlerden bir diğeri emir sigasının sonundaki sükûnun izahına dairdir. Musannifek, konuyu her iki ekole göre değerlendirmiştir. Basralılara göre emir fiilinin sonundaki sükûn, mebnîlik sükûnudur. Çünkü fiillerde asıl olan mebnîliktir. Mebnîlikte asıl olan sükûn olmaktır. Bir fiil olan muzârinin murab oluşu ise isme benzemesi nedeniyle. Hâlbuki emir fiili ile isim arasında hiçbir açıdan bir benzerlik bulunmamaktadır. Bu yüzden emirlerde murab olma durumu söz konusu değildir. Bir fiil olan emir, aslı üzere kalmıştır. Vakf (الوقف) ıstılahı, Basralılara göre mebnî bir kelimenin sükûn durumunu ifade eder ve murab kelimeler için kullanılmaz. Kûfelilere göre ise mâzi ve muzâri olmak üzere iki türlü fiil sigası bulunmaktadır. Emir sigası, muzârinin değişime uğramış meczum ve murab hâlidir. Musannifek, bu açıklamalarını Mutarrizî'nin الموقوف الآخر ويُسمى الأمر “sonu vakıflı olan fiildir ki ona emir adı verilir”³⁹¹ ibaresinin şerhi bağlamında yapmış³⁹² ve bu tabirlere herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Görüldüğü üzere Musannifek, emir sigasının mebnîlik durumu ile sükûn ve vakıf ıstılahlarının kullanılışına dair bilgiler vererek Mutarrizî'nin de aynı yöndeki kanaatine uygun olarak Basralılar gibi düşünmektedir.

³⁹⁰ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 56.

³⁹¹ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 43.

³⁹² Musannifek, **Şerhu'l-Misbâh**, s. 131, 132, 312.

2. Kûfe Ekolü ve Hakkındaki Görüşleri

Musannifek, sadece Basra ekolünü değil yer yer Kûfe ekolünün de görüşlerini değerlendirmiş, bazı yerlerde desteklemiş bazı yerlerde ise muhalif bir tutum sergilemiştir. Bu başlık altında da Kûfe ekolüne dair bilgi verildikten sonra Musannifek'in Kûfe ekolü hakkındaki görüşlerine yer verilecektir.

a) Kûfe Ekolü

Basra dil ekolünün âlimleri daha çok gramer ve dil çalışmaları ile meşgul olmuşlardır. Kûfeli âlimlere bakıldığında ise, onların kıraatler ve rivayeti, fıkıh ve usûlü, eski şiirler gibi konular üzerinde daha çok çalıştıkları görülür.³⁹³ İkinci tabaka Basralı âlimlerden ilim tahsil eden ve *el-Faysal* adında değerli eserin sahibi Ebû Ca'fer er-Ru'asî (ö. 175/791) ile Mu'âz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/802) Kûfe dil ekolünün kurucuları olarak zikredilir.³⁹⁴ Kûfe dil ekolünün asıl manada kurucusunun ise gramer ve kıraat alanlarında çok iyi bir konuma sahip Ebû'l-Hasen 'Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) olduğu kabul edilir. Hamza el-Kisâî, Basra'ya gitmiş, Halîl b. Ahmed'den (ö. 175/791) ilim tahsil etmiş, özellikle dil çalışmalarını tanzim etmek için hocası Halîl b. Ahmed gibi seyahatler yapmıştır.³⁹⁵ Bu arada hocası Halîl, Basra'da vefat edince onun yerine ders veren Yûnus b. Habîb'in ders halkalarına katılmış, ilmî tartışmalarda bulunmuştur. Yûnus b. Habîb, onun ilmî rüşdüne güvenmiş ve kendisine ders okutma icazeti vermiştir.³⁹⁶

Zamanla Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında ilmî ve fikrî tartışmalar kendini göstermeye başlamıştır. Hamza el-Kisâî kıyası daha fazla ön plana çıkarmış, öncekilerin delil olarak kabul görmedikleri bir kısım lehçeleri de kıyasın kapsamı

³⁹³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 153.

³⁹⁴ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 153; Abdülvâhid bin Ali Ebû't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2009, s. 39; Ebû Bekr Muhammed Bin el-Hasen Endelûsî Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn vel-luğaviyyîn*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ty. s. 125; Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 45.

³⁹⁵ İbnü'l-Enbârî Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, 2. bs., Ürdün, Zerkâ, Mektebetü'l-menâr, 1985, s. 58, 59.

³⁹⁶ Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *DİA*, Ankara, TDV, 2002, C: XXVI, s. 69.

içinde ele almıştır. Hz. Peygamber'den rivayetle ulaşan yedi kıraatin unutulup yok olmaması için gayret göstermiş ve bu amaçla şâz ve nadir kelimeleri kıyasında kullanmıştır. İşte bu yüzden Hamza el-Kisâî nahvi bozmakla itham edilmekten kurtulamamıştır.³⁹⁷

Hamza el-Kisâî'den sonra Kûfe dil ekolünün temsilcileri olarak, Alî b. el-Mubârek el-Ahmer (ö. 194/809), Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû'l-Hasen el-Lihyânî (ö. 220/835) zikredilebilir. Alî b. el-Mubârek el-Ahmer, hocasından aldığı bilgileri derleme konusunda ciddi katkılar sağlamıştır. Nahivde şahit olarak kullanılan kırk bin beyit ezberlediği rivayet edilir.³⁹⁸ Gençliği boyunca birçok alanda ilim tahsil etmiş yüksek anlayış ve kavrayış özelliği bulunan Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ, gerek *Me'âni'l-Kur'ân* gerekse *el-Hudûd* adlı eserleriyle bu alanda terminolojiye özgün kurallar, ıstılahlar ve ölçüler kazandırmıştır. Bu sayede Kur'ân ilimlerine ve nahiv disiplinine önemli katkılar sağlamıştır.³⁹⁹ Ferrâ'nın öğrencisi Sa'leb Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (ö. 291/904), hocası hakkında, "*Ferrâ olmasaydı, dil olmazdı. O, Arapçayı kaybolmaktan koruyan kişidir. Zira o Arapçanın kurallarını tespit etmiş ve Arapçayı korumuştur*" demek suretiyle nahiv sahasındaki etkisini ve gücünü dile getirmeye çalışmıştır.⁴⁰⁰

Kûfe ekolünün I. Abbâsîler dönemindeki son temsilcileri arasında Ebû Muhammed Seleme b. 'Âsım (ö. 226/840), *Muhtasaru'n-Nahv* sahibi Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân ed-Darîr (ö. 231/845), Ebû Abdillâh et-Tuvâl (ö. 243/857), *Islâhu'l-Mantık* sahibi Ebû Yusuf Ebû Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât (ö. 244/858) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Kâdim (ö. 251/865) yer almaktadır. Anılan bu isimler, Basra ekolünün altıncı tabakasına karşılık gelmektedir. Bu dil ekolünün çalışmalarını Ebû'l-'Abbâs Sa'leb (ö. 291/903) ve talebeleri daha sonra devam ettirmiştir. Ebû'l-'Abbâs Sa'leb, küçük yaşlardan itibaren ilmî çalışmalara katılmış,

³⁹⁷ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 47.

³⁹⁸ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 80.

³⁹⁹ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 81.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 81; Kılıç, Hulûsi, "Kûfiyyûn", *DİA*, Ankara, TDV 2002, C: XXVI, s. 345; Zülfikar Tüccar, "Ferrâ Yahyâ b. Ziyâd" *DİA*, İstanbul, TDV, 1995, C: XII, s. 407.

kâtiplerden yazı eğitimi almıştır. Kur'ân'ı ve birçok şiiri ezberlemiştir. Hocası Ferrâ'nın *el-Hudûd* adlı eseri üzerinde yoğun eğitim alarak bütün görüşleri ezberlemiştir. Ebû'l-'Abbâs Sa'leb'in Arap gramerine dair tartışmaları konu ettiği *el-Mecâlis* adlı eseri ilim mahfillerinde şöhret bulmuştur.⁴⁰¹

Kûfe dil ekolüne mensup âlimlerden biri de Arap dilinde büyük otoritelerden sayılan İbn Fâris'tir (ö. 395/1004). Hocası Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Hatîb, Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden sayılır. İbn Fâris'e ait *Mücmelü'l-luğa, es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğa* ve *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adındaki eserler bu alanın önemli kaynakları arasında yer almaktadır.⁴⁰²

b) Kûfe Ekolü Hakkındaki Görüşleri

Musannifek, *arkadaşlarımız* diye ifade ettiği Basralıların görüş ve usûlünü genellikle tercih etmektedir. Ancak bununla beraber zaman zaman Basralıların görüşünden ayrılıp diğer dil ekollerinin kanaatlerini benimsediği yerler de görülmektedir.

Kûfe dil ekolünün görüşünü benimsediği yerlerden birisi mecrûr zamir üzerine atıf yapılması meselesine dairdir. Mecrûr zamir üzerine atıf yapıldığında harf-i cerin tekrarlanması Basralılara göre her durumda vâcib ancak Kûfelilere göre ise şiir zarureti olmayan durumlarda caizdir. *مَرَزْتُ بِكَ وَبَزِيدٍ* “sana ve Zeyd’e uğradım” örneğindeki *بِكَ* ifadesinde muhatap zamiri mecrûrdur. Mecrûr olan bu muhatap zamirine atıf yapılan *زَيْدٍ* kelimesinden önce *بَ* harf-i ceri tekrarlanmıştır. Musannifek, vâciplik hükmünü mecrûrun, cer eden âmille olan irtibat bağının, fâilin fiille olan bağından çok daha güçlü oluşu ile açıklamaktadır. Zira cümlede fâilin, fiilinden ayrılması mümkün iken, zahir olsun, zamir olsun hiçbir durumda mecrûrun, cer eden âmilden ayrılması düşünülemez.⁴⁰³ Mecrûr zamir üzerine yapılan atıf âdeta aynı

⁴⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 49-50; Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti'l-luğati ve'n-nahv*, 2. bs., Kahire, Mustafa el-bâbî el-halebî, 1377/1958. s. 63-97.

⁴⁰² Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1999, C: XIX, s. 480.

⁴⁰³ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 122.

kelimenin cüzüne yapılan atıf gibi değerlendirildiğinden, harf-i ceri tekrarlamaksızın zamirin mecrûr üzerine atfı câiz değildir. Musannifek, konuyu مررتُ بزيدٍ وبك “Zeyd’e ve sana uğradım”, المالُ بين زيدٍ وبك “bu mal Zeyd ile benim aramdadır” şeklinde farklı örnekler üzerinden de müzakere eder. Basralılar, şiir zarureti olsa da olmasa da harf-i cerin tekrar edilmesinin vâcib olduğunu söylemektedirler. Kûfe ekolüne göre ise genişlik ve ihtiyarî bir durum söz konusu olduğunda harf-i cerin tekrarlanması vâcib değil câizdir.⁴⁰⁴ Ancak Musannifek, bu konuda Kûfe ekolünün görüşünün daha güçlü olduğunu söyleyerek delil olarak Kur’ân ile istişhad etmiştir. Kıraat imamı Ebû Ammâre bin Habib bin Ammare bin İsmail el-Kûfî Hamza (ö. 156)’nın kıraatinde وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ “Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının”⁴⁰⁵ âyetindeki الْأَرْحَامَ kelimesi esre olarak okunmaktadır. الْأَرْحَام kelimesinde üç kıraat mümkündür. Mübteda olmak üzere raf harekesiyle okunur. Bu durumda takdir الْأَرْحَامُ كَذَلِكَ “Akrabalık bağları da böyledir”. Lafzatullah’a atıf yapılmak suretiyle veya cârr ve mecrûrun mahalline atıf etmek suretiyle mansûb olarak okunur. Bu durumda takdir وَاتَّقُوا الْأَرْحَامَ “akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının” şeklindedir. Üçüncü kıraat ب harf-i ceri ile mecrûr olan kelimeye atıf yoluyla mecrûr olmasıdır. Ancak çeşitli teviller yapılarak bu konuda bir itiraz vardır. Gizli bir ب harf-i cerinin varlığı, و harfinin kasem için olup cer etmesi, Hamza’nın Kûfî oluşu bu yüzden kendi mezhebine göre cevazına izin verdiği ve yedi kıraate göre de bunun câiz olmadığı şeklinde yapılan itirazların hiçbirini Musannifek haklı bulmaz. Mecrûr zamir üzerine atıf yapıldığında harf-i cerin tekrarlanması konusunda Kûfe ekolünü haklı bulur. Doğru olan bu anlayışa muhalefet etmekten sakınıp bu görüşe uymanın hakkaniyetin gereği olduğunu ifade eder.⁴⁰⁶ İlgili âyetteki kelimeyi أَنْ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ cer okumanın caiz olduğu görüşündedir. Ona göre bu mesele

⁴⁰⁴ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 122.

⁴⁰⁵ Nisâ, 4/1.

⁴⁰⁶ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: الْحَقُّ حَقٌّ بِالْإِتِّبَاعِ وَخِلَافُهُ أَحَقُّ بِالْإِتِّدَاعِ

رَسُولُ *“Allah ve Resûlü, Allah’a ortak koşanlardan uzaktır”*⁴⁰⁷ âyetindeki رَسُولُ kelimesini esre okuyan kişinin takip ettiği usûle benzemektedir.⁴⁰⁸

Musannifek’in Kûfelileri desteklediği yerlerden bir diğeri مِنْ harf-i cerinin manasına dairdir. Mutarrizî’nin مِنْ harf-i cerinin mekâna ait gayenin başlangıcı amacıyla kullanıldığını söylemesi⁴⁰⁹ Basralıların görüşüdür. Musannifek, مِنْ harf-i cerinin hem mekân hem zaman kelimelerinde kullanıldığını söyleyen Kûfelilerle aynı kanaattedir. مِنْ *“İlk günden itibaren erdemlilik üzere kurulan mescid, namaz kılman için çok daha uygundur”*⁴¹⁰ âyeti ile إِذَا تُدِىَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ *“Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman”*⁴¹¹ âyetinde مِنْ zamana ait kelimelerden önce kullanılmıştır. Âyetlerden başka hadis ve şiirle de istişhad ederek kanaatini ispat etmeye çalışmaktadır. مِنْ harf-i cerinin zaman zarfları ile kullanımının çok yaygın olduğunu aktarır.⁴¹²

Musannifek’in Kûfe dil ekolünü desteklediği yerlerin yanında muhalif olduğu yerler de vardır. Muhalif olduğu yerlerden birisi, اسم kelimesinin kökeninin izahına dairdir. Musannifek, اسم kelimesinin kökeni hakkında kendi görüşünü zikrettikten sonra, Kûfelilerin görüşlerine de yer verir. Kûfeliler, isim kelimesinin *işaret, sembol* anlamına gelen وَسْمٌ kökünden geldiğini iddia etmişlerdir.⁴¹³ Ancak Musannifek bu görüşe katılmayarak şunları söyler: *“İsim kelimesi şayet وَسْمٌ kökünden gelmiş olsaydı, fiil sigasında وَسَمْتُ tabirinin kullanılması gerekirdi. Hâlbuki سَمَّيْتُ tabiri kullanılmaktadır.”* İsim kelimesinin ism-i tasğirini değerlendirmek suretiyle ikinci bir delil zikreder. *“İsim kelimesi şayet وَسْمٌ kökünden gelmiş olsaydı ism-i tasğiri سَمِّيَ yerine وَعَيْدٌ şeklinde gelmesi gerekirdi. Çünkü وَعَيْدٌ kelimesinin ism-i tasğiri*

⁴⁰⁷ Tevbe, 9/3.

⁴⁰⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 123. Başka örnekler için bkz. Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 837.

⁴⁰⁹ Mutarrizî, **el-Misbâh**, s. 70.

⁴¹⁰ Tevbe, 9/108.

⁴¹¹ Cum’a, 62/9.

⁴¹² Musannifek, **Şerhu’l-Misbâh**, s. 488-491.

⁴¹³ Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah Ebü’l-Berekât Kemâleddin el-Enbârî, **el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve’l-kûfiyyîn**, 2 cilt, el-Mektebetü’t-asriyye, 1424/2003, C: I, s. 8.

şeklinde gelmektedir.” Diğer itiraz noktası da bu kelimenin cemisi ile ilgilidir. Şayet isim kelimesi, وَسْمٌ kökünden gelmiş olsaydı bu kelimenin cemisi وَقْتُ kelimesinin çoğulunun أَوْقَاتٍ oluşu gibi أسماء yerine أَوْسَام olması gerekirdi. Ne var ki isim kelimesinin çoğulu أَوْسَام değil, أسماء şeklinde gelmektedir.⁴¹⁴ Musannifek bu meselede Kûfelilerin görüşlerine katılmadığı gibi onların görüşlerinin tutarsızlığını delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Musannifek’in Kûfe dil ekolünün görüşüne muhalif olduğu yerlerden bir diğeri iştikak konusuna dairdir. Fiilin asıl olup diğer kelimelerin ondan türediğini söyleyen Kûfelilerin görüşüne katılmayıp onların iddialarını çürütmek üzere çeşitli deliller zikretmiştir.⁴¹⁵

3. Bağdat Ekolü ve Hakkındaki Görüşleri

Bu başlık altında Bağdat ekolüne dair bilgi verildikten sonra Musannifek’in Bağdat ekolü âlimleri hakkındaki görüşlerine yer verilecektir.

a) Bağdat Ekolü

Arap dil ekollerinden biri de Bağdat dil ekolüdür. Bağdat dil ekolü, Halife Mansûr (136-156/754-775) tarafından 145/762 yılında kurulan ve Abbasî devletinin gücüne ve gelişimine bağlı olarak ilim, fikir ve medeniyet merkezine dönüşen Bağdat şehrinde temsil edilmiştir. Bağdat’ın ilim ve kültür havzası oluşu, Basra ve Kûfe’de başlayan nahiv çalışmalarının Bağdat’a taşınmasında etkili olmuştur.⁴¹⁶

Bağdat’taki dil çalışmalarını başlatanlar, buraya ilk gelen ve devlet erkânıyla yakın ilişki içerisinde bulunan Kûfeli dilcilerdir. Devlet ricali ile olan yakın münasebetleri Kûfeli nahivcilerin görüşlerinin devlet erkânı tarafından kabul görmesine ve ilim meclislerinde yayılmasına imkân sağlamıştır. Basralı dilciler,

⁴¹⁴ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 76.

⁴¹⁵ Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 458.

⁴¹⁶ Abdülkerim Özaydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, *DİA*, İstanbul 1991, C: IV, s. 437-440.

Bağdat'a daha geç gelmişlerdir. Basra dil ekolünün usûl ve görüşleri ancak 3./9. yüzyılda okunma ve yayılma imkânı bulabilmiştir.⁴¹⁷

Bağdat dil ekolünün ilk temsilcileri Basralı Müberred ile Kûfeli Sa'leb'in öğrencileridir. Genelde hocalarına bağlı kalmış, onların görüşleri etrafında derinlemesine inceleme ve araştırmalar yapmışlardır. Yaptıkları gramer çalışmaları sonucunda kiminde Basra ekolünün düşünce sistemi baskın iken, kiminde de Kûfe ekolünün görüşleri baskındır. Bu yüzden tabakât âlimleri bu dönemin dilcilerini tasnifte zorlanmışlardır. Örneğin Ebû Bekr ez-Zübeydî (ö. 379/989) gibi Basra ve Kûfe olarak iki ekol başlığı altında tasnif edenler olduğu gibi, İbn Nedim gibi bağımsız bir ekol olarak tasnif edenler de vardır.⁴¹⁸ Ancak diğer taraftan bir kısım nahivciler, Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşlerini uzlaştırmaya yönelik gayretlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Arap gramerine dair Bağdat'ta üç usûl karşımıza çıkmaktadır; Basra ekolünden etkilenenler, Kûfe ekolünün etkisinde kalanlar ve her iki ekolü uzlaştıranlar.⁴¹⁹

Hazırlığını Ferrâ, Mâzinî ve Müberred'in yaptığı Bağdat ekolünün kurucusu, Ahfeş el-Evsat kabul edilir.⁴²⁰ Sa'leb ve Müberred'in öğrencisi olan Ebû İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923) ile Müberred'den ilim tahsil etmiş Ebû Bekir Muhammed b. es-Serî b. es-Serrâc (ö. 316/928) Basra dil ekolünün tesirinde kalan Bağdat dil ekolü temsilcileri arasında zikredilebilir.⁴²¹ *Meâni'l-Kur'ân*, *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi* ve *el-iştikâk* eserlerinin sahibi Zeccâc, Basra dil ekolü çizgisine bağlı Bağdat dil ekolünün öncüsü kabul edilir.⁴²²

Müberred'den ilim tahsil etmiş olan İbnü's-Serrâc, Bağdat'ta nahiv ilminin ileri gelenlerindendir. *el-Usûl fî'n-nahv* eseriyle kendi dönemine kadar ulaşan nahiv

⁴¹⁷ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî*, s. 21.

⁴¹⁸ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 245.

⁴¹⁹ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 75.

⁴²⁰ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*, Beyrut, Muessetü'r-risâle, 1986, s. 114.

⁴²¹ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye*, s. 207-208.

⁴²² Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 76.

ilmine bir yön kazandırmıştır. İbnü's-Serrâc'ın öğrencilerinden Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Bekir el-Askerî (ö. 345/956), İbn Durustevayh (ö. 348/959), Ebû Saîd es-Sîrâfî⁴²³ Basra ekolü çizgisindeki Bağdatlı dil âlimleridir.⁴²⁴

Bağdatlı dil âlimlerinin bir kısmı ise Kûfe ekolüne yakındır. Kırk sene kadar uzun bir süre Sa'leb'in meclisinden ayrılmayan Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/917) Kûfe ekolüne yakın Bağdat dil ekolünün en başta gelen ismidir. Ebû Mûsâ Süleyman el-Hâmid'in *Halku'l-insan, en-Nebât, el-Vuhûş* ve *Muhtasaru'n-Nahv* adlı eserleri vardır.⁴²⁵ Kıraat hususunda uzman ve Kur'ân âyetlerinin istişhadında kullanılan üçyüz bin beyti ezberlemiş olan Ebû Bekr İbnü'l Enbarî (ö. 327/938) ve Ebû Abdillâh İbn Hâleveyh (ö. 370/980)⁴²⁶ gibi âlimler ise Kûfe ekolüne yakın Bağdat dil ekolünün âlimlerindendir.⁴²⁷

Bağdat ekolünün en tanınmış âlimlerinden biri de İbn Cinnî'dir (ö. 392/1002). Seyahatlerinde bile hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin derslerinden hiç ayrılmayarak sarfta temayüz edip sarf ilminin mimarlarından kabul edilen İbn Cinnî'nin *el-Luma, el-Muhtesib, el-Hasâis* adlı eserleri ünlüdür.⁴²⁸

Ebû'l-Hasen b. Keysan (ö. 299/911), Ebû Bekir b. Şukayr (ö. 315/929) ile Ebû Bekir b. el-Hayyât (ö. 320/932) gibi dil âlimleri ise hem Basra hem Kûfe dil ekollerinin nahiv bilgilerini iyi derecede öğrenmiş ve bu iki çizgi arasında uzlaşmaya yönelik bir usûl belirlemişlerdir.⁴²⁹

Bağdat ekolünün sonraki dönem temsilcileri arasında, Arap diline hizmeti şeref sayan, *Cârullah* lakaplı Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.

⁴²³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 199.

⁴²⁴ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 77.

⁴²⁵ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye*, s. 167.

⁴²⁶ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 200.

⁴²⁷ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 77-78.

⁴²⁸ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 202.

⁴²⁹ Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 75; Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye*, s. 171.

538/1144)⁴³⁰ zikredilebilir. Üzerine çok sayıda şerh ve talik çalışması yapılan *el-Mufasssal*, *en-Nümûzec*, *el-Müfred* ve *'l-müellef*⁴³¹, *Esâsü'l-belâğa* ve *el-Keşşâf* isimli kıymetli eserlerin sahibidir.⁴³²

el-Emâlî eserinin sahibi İbnü's-Şecerî Ebû's-Seâdât Hibetullah b. Ali (ö. 542/1148)⁴³³, Kûfe ve Basralı dil âlimlerinin arasındaki ihtilaflarını konu edinen *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* adlı eserin müellifi Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Saîd el-Enbârî, (ö. 577/1181)⁴³⁴ Ebû'l-Fetih Nâsır Abdüsseyyid el-Mutarrizî, (ö. 610/1213)⁴³⁵ nahiv ve kıraat alanında tanınan Ebû'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 646/1248) bu ekolün tanınmış temsilcileri arasında sayılmaktadır.⁴³⁶

Ebû Saîd es-Sirâfî (ö. 368), Ebû Alî el-Fârîsî (ö. 377/) ve Ebû'l-Hasen er-Rummânî (ö. 384/994) bu ekolün önemli temsilcilerindendir.⁴³⁷ Hocası Ebû İshak ez-Zeccâc'ın meclisine uzun süre devam ettiği için *ez-Zeccâcî* nisbesiyle tanınan Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin Arap gramerini özetleme çalışmasını yaptığı *el-Cümel*, *el-Emâlî* ve illet konularını işlediği *el-İzâh* adlı eserleri bu ekolün önemli çalışmalarındandır. Zeccâcî, *el-Cümel* eserinin şöhretinden dolayı *Sâhibü'l-cümel* olarak da tanınır.⁴³⁸

b) Bağdat Ekolü Hakkındaki Görüşleri

Bağdat dil ekolünün ilk temsilcileri, Basralı Müberred ile Kûfeli Sa'leb'in öğrencileri olup genelde hocalarına bağlı kalmış, onların görüşleri etrafında derinlemesine inceleme ve araştırmalar yapmışlardır. Kiminde Basra ekolünün görüşleri baskın iken, kiminde de Kûfe ekolünün düşünceleri baskın olması

⁴³⁰ Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul, TDV, 2013, C: XLIV, s. 235.

⁴³¹ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 204-205.

⁴³² İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 290.

⁴³³ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 205; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 299, 300.

⁴³⁴ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 278.

⁴³⁵ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 208.

⁴³⁶ Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, s. 209.

⁴³⁷ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye*, s. 209.

⁴³⁸ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bagdâdiyye*, s. 224, 226, 235.

nedeniyle tabakât âlimlerinin de bu dönemin dilcilerini tasnifte zorlandığı bir alanda Musannifek'in Bağdat ekolüne dair görüşlerinin tasnif edilmesi kolay görünmemektedir.

Musannifek'in Bağdat ekolüne dair görüşleri bağlamında şunlar söylenebilir. Musannifek, nahiv meselelerinde daha çok Basralıların görüşlerini tercih etmekle beraber Kûfelileri desteklediği ve Kûfelilere mahsus ıstılahları kullandığı yerler de bulunmaktadır. Bu yönüyle onda Bağdat ekolü anlayışını da görmek mümkündür. Şöyle ki Musannifek'in dil ve üslûbu ile eleştirileri başlıkları altında ele alınan örnekler, onun Bağdat ekolüne dair görüşleri bağlamında değerlendirilebilir. Zira şerhini yaptığı metinlerin müelliflerden Teftâzânî ağırlıklı olarak Basra dil ekolünü takip etmekle beraber Kûfe dil ekolünün de izlerinin görüldüğü bir dil âlim iken Mutarrizî ise Bağdat dil ekolünün temsilcilerindendir.

Musannifek, eserlerinde Bağdat dil ekolü âlimlerinden nakiller yapmıştır. İbn Durustevayh (ö. 348/959),⁴³⁹ Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368), İbn Cinnî (ö. 392/1002)⁴⁴⁰ ile Zemahşerî⁴⁴¹ en fazla atıfta bulunduğu Bağdat ekolü âlimlerindendir.⁴⁴² Örneğin إذا kelimesinin *zarf* kullanımının dışında *vakit* anlamında isim olarak da kullanılabilmesine örnek olarak İbn Cinnî'nin Vâkıa sûresinin ilk âyetinde yer alan إذا kelimesine dair bu yöndeki görüşünü⁴⁴³ nakleder.⁴⁴⁴ Bir başka örnek جاءني زيدٌ والشمس طالعة cümlesindeki gibi zilhâli olmayan hâl cümlesine dair görüşlerini zikrettiği âlimlerden biri İbn Cinnî'dir. O, bu tür cümleleri sebebî sıfata benzeterek sebebî hâl olarak değerlendirmiştir. Şöyle ki مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَائِمٍ غُلْمَائِهِ “çocukları ayakta olan adama uğradım” cümlesindeki sebebî sıfatın açılımına benzer bir şekilde söz konusu

⁴³⁹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 13, 489, 647, 826.

⁴⁴⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 83, 173, 411, 422, 539, 553.

⁴⁴¹ Örnek olarak bkz. Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 5, 12, 14, 18, 20, 22, 23, 35, 65, 78, 81, 87, 108, 120.

⁴⁴² Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 207, 209, 263, 323, 339, 344, 389, 447, 461, 543, 825.

⁴⁴³ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî, *el-Muhtesab: fî tebyîni vücûhi şevâzi'l-kırââtî ve'l-izâhî anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalim en-Neccâr, Abdülfettah İsmail Şiblî, 2 cilt, Kahire, el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1420/1999, C: II, s. 307.

⁴⁴⁴ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 83, 84.

cümleyi جَاءَنِي زَيْدٌ طَالَعَهُ الشَّمْسُ عِنْدَ مَجِيئِهِ “Zeyd, bana geldi, onun gelişi esnasında güneş doğmaktaydı” olarak takdir etmiştir. Musannifek, İbn Cinnî dahil diğer âlimlerin de görüşlerine katılmayarak zilhâlî olmayan bu tür cümlelerin sureten hâl olmakla beraber, gerçekte zarf olduklarını iddia etmektedir. Bir başka ifadeyle hâl görünümünde bir zarftır. Ona göre surete değil hakikatin kendisine itibar edilmesi gerekmektedir.⁴⁴⁵ Görüldüğü üzere Musannifek, Bağdat ekolü âlimlerine atıflar yaparak onlardan istifade etmiştir. İbn Cinnî ile Zemahşerî en fazla müracaat ettiği Bağdat ekolü âlimlerindendir. Bununla beraber bu ekolün âlimlerine yönelik yer yer çeşitli eleştirilerde de bulunmuştur.

4. Cumhuriyetin Görüşlerine Yaklaşımı

Cumhur (جُمْهُور) kavramı sözlükte toprağın üzerinde kalan büyük kısım anlamında olup, *insanların cumhuru* ifadesi insanların büyük çoğunluğu demektir.⁴⁴⁶ *Cumhur* kavramı birçok ilim dalında sözlük anlamıyla ilişkili olarak âlimlerin büyük çoğunluğu anlamında kullanılır. İcmada bütün âlimlerin ittifakı söz konusu iken cumhurun görüşünden bahsedildiğinde genelde cumhurdan farklı kanaati olanların da varlığı anlaşılır.⁴⁴⁷ Bu başlık altında Musannifek’in *cumhur* kavramını kullanarak yaptığı değerlendirmeler ele alınarak hangi gerekçelere dayanarak savunduğu veya itiraz ettiği üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Musannifek’in cumhurun görüşünü değerlendirdiği yerlerden birisi marifelik durumuna dairdir. Musannifek, bir kelimedede iki marifelik durumunun bir araya gelip gelemeyeceği meselesinde cumhurun görüşünün doğru olduğunu belirtmiştir. İmam Müberred, alem olan bir kelimenin münadâ olduğunda ikinci kez marife olamayacağı görüşündedir. Bu görüşünü münadâ olmadan önce alem olan kelimenin *Zeyd adı verilen kişi* anlamında nekre kabul edilmesiyle açıklar. Bu görüşü kabul etmeyen

⁴⁴⁵ Musannifek’in ibaresi şu şekildedir: الاعتبار للحقيقة لا للصورة Bkz. Musannifek, *Şerhu’l-Misbâh*, s. 422.

⁴⁴⁶ Cevherî, *Sihâh*, C: II, s. 618; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C: IV, s. 149.

⁴⁴⁷ Salim Ögüt, “Cumhur”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1993, C: VIII, s. 94.

cumhura göre ise alem olan kelimenin marifeliği münadâdan önce var olduğu gibi sonrasında da devam etmektedir. يا الله، يا أنت، يا هذا، يا عبد الله، “*ey bu, ey Allah’ın kulu, hey sen, ey Allah’ım*” örneklerinde olduğu gibi öncesinde marife olan bu kelimeler, münadâ olduklarında yine marifedirler. Musannifek, bir kelimedede iki marifelik durumunun bir araya gelmesi meselesinde cumhurun tarafında yer almaktadır. Zira var olan marifeliğin devam etmesi esastır. Ayrıca bir kelimedede iki marifelik durumunun bir araya gelmesi her hangi bir sorun teşkil etmemektedir.⁴⁴⁸

Musannifek’in cumhurun görüşünü değerlendirdiği yerlerden bir diğeri mübtedanın marifeliği meselesidir. Cumhura göre, mübteda marife olmalıdır. Ancak bazı şartları haiz olması durumunda nekre bir kelime de mübteda olabilir. Ancak nekre bir kelimenin mübteda olması durumunda tahsis yapılması şarttır. رجلٌ فاضلٌ في الدار “*Erdemli adam, evdedir*” örneğinde رجلٌ kelimesi nekre bir mübtedadır. Sıfat olan فاضلٌ kelimesi ile tahsis edilmiştir. أ رجلٌ في الدار أم امرأةٌ “*Adam mıdır evdeki yoksa kadın mı?*” örneğinde ise mübteda, iki nekreden birisinin bilgisi ile tahsis olmuştur. Şöyle ki evde birinin olduğu kesindir ancak erkek veya kadından hangisi olduğu belirsizdir. ما أحدٌ خيرٌ منك “*Hiç kimse senden daha hayırlı değildir*” örneğinde mübteda umum ve istiğrak ile tahsis olmuştur. Zira nefiyden sonra gelen nekre, umum ifade eder. في الدار رجلٌ “*Evde adam vardır*” cümlesinde, mübteda, haberin öne alınması ile tahsis olmuştur. Musannifek bu meselede cumhurun görüşünün doğru olduğunu savunmuş ancak gerekçelerine dair bir açıklama yapmamıştır.⁴⁴⁹

Musannifek’in cumhurun görüşünü değerlendirdiği yerlerden bir diğeri ise hattâ kelimesinin kullanımına dairdir. Musannifek’e göre hattâ kelimesinin atıf olarak kullanılmasının şartı onun sadece müfred kelimelerde kullanılmasıdır. Cümleler arası atıf yapılması caiz değildir. İhtilafı olduğunu dile getirdiği bu meselede bazı âlimler hattâ kelimesinin cümlelerde de kullanılmasını câiz görür ancak cumhur bunu uygun görmez. Musannifek, bu konuda cumhur ile aynı

⁴⁴⁸ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 69.

⁴⁴⁹ Musannifek, **er-Reşâd**, s. 54.

kanaattedir. Bunun gerekçesi olarak matufunun sonrasındaki kelimenin bir cüzü veya cüzü gibi olması şartının ancak müfredlerde gerçekleşeceğini ifade eder.⁴⁵⁰

Musannifek'in cumhurun görüşü üzerine değerlendirme yaptığı konulardan birisi zaman ve mekân isimlerine dairdir. Zaman isimlerinden إِذْ kelimesinin cümleye muzâf olması ittifakla vâcip iken إِذَا kelimesinin cümleye muzâf olması sadece cumhura göre vâciptir.⁴⁵¹ Öte yandan حَيْثُ kelimesi cumhura göre mekân ismi sayılırken, Musannifek onun bazen zaman zarfı olarak da gelebileceğini belirtirek zikreder ve âyetin manasını “*geçmekle emrolunduğunuz vakit geçiniz*” şeklinde açıklar. Bu görüşüne delil olarak aynı âyetin baş tarafında yer alan فَاسْرَ بِأَهْلِكَ يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ “*Gecenin bir bölümünde aile fertlerini yola çıkar*” ifadesini zikreder.⁴⁵³ Görüldüğü üzere Musannifek bu açıklamasıyla حَيْثُ kelimesinin sadece mekân zarfı olduğunu söyleyen cumhurun görüşünden ayrılarak farklı bir kanaat belirtmiştir. Bu konuda âyetlerle istihsad ederek kanaatini delillendirmeye çalışmıştır.

Musannifek bazı konularda cumhurun görüşünü zikretmekle yetinmiş herhangi bir değerlendirme bulunmamıştır. Örneğin esmâ-i sitte-i mu'tellenin i'râbına dair bilinen şartların cumhura göre olduğunu beyan edip bu altı ismin i'râbına dair meşhur iki farklı görüşün daha bulunduğunu söylemiştir. Bu iki görüşten birincisine göre bu altı isim, maksûr isim olarak değerlendirilir ve ona göre i'râb alır. Bu konudaki ikinci görüşe göre ise esmâ-i sitte-i mutelle, muzâf olmaları durumunda normal müfred munsarif kelimeler olarak değerlendirilir ve i'râbı hareke ile olur. Örneklerinde أَبُجَاءُنِي أَبُجَاءُنِي وَأُمُّرْتُ أَبُجَاءُنِي وَابْنُ أَبُجَاءُنِي kelimesi üç hâlinde de hareke ile i'râb almıştır.⁴⁵⁴ Görüldüğü üzere Musannifek bazı konularda mevcut görüşleri aktarmakla yetinmiş üzerinde bir değerlendirme yapmamıştır.

⁴⁵⁰ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 43. Bu konu ayrıca *hattâ edatı* bahsinde ele alınmıştır.

⁴⁵¹ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 168.

⁴⁵² Hicr, 15/65.

⁴⁵³ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 169.

⁴⁵⁴ Musannifek, *er-Reşâd*, s. 27.

Özetle Musannifek, nahiv meselelerinde *arkadaşlarımız* (*ashâbımız* أصحابنا) olarak bahsettiği Basralıların görüşlerini daha çok tercih etmiştir.⁴⁵⁵ Bu tabir, Musannifek'in desteklediği ve taraf olduğu görüşün Basra ekolü olduğuna dair önemli işaretlerden biri sayılabilir. Basralıların görüşünü savunduğu bazı yerlerde konuya dair çeşitli deliller ileri sürerek kanaatini temellendirmeye çalışmıştır. Bununla beraber Basralılara çeşitli itirazlarda bulunmaktan geri kalmamış başka ekolleri veya âlimleri de desteklemiştir. Onun bir mezhebe bütünüyle bağlı kalmayan, nahiv meselelerinde usûl delillerine dayanarak tercihte bulunan, müstakil kanaatleri olan bir dil âlimi olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Misbâh*, s. 300.

SONUÇ

Nitel yaklaşım ile tarama yöntemi kullanılarak Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *İrşâdü'l-hâdî*'si üzerine Musannifek'in yaptığı *er-Reşâd fî şerhi'l-irşâd* ile Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh*'ı üzerine yaptığı *Şerhu'l-Misbâh* adlı nahiv alanındaki şerhlerinin incelendiği bu çalışmanın birinci bölümünde Musannifek'in adı, doğumu, hocaları, eserleri; ikinci bölümde Musannifek'in *er-Reşâd* ile *Şerhu'l-misbâh* eserlerinin şerh açısından değerlendirilmesi ve üçüncü bölümde ise Musannifek'in Arap gramerindeki yeri üzerinde durulmuştur.

Üzerinde durulan konulardan da görüldüğü üzere soyu sahabeye ve Fahreddin Râzî'ye dayanan Alâaddin Musannifek, Horasan topraklarında doğmuş, dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Herat'ta tahsil görmüş ardından Anadolu'ya göç etmiş bir Osmanlı dil âlimidir. Doğduğu yer Bistâm, ilim tahsil ettiği yer Herat, hocalık yaptığı yerler Karaman, Konya, Edirne ve İstanbul olmak üzere birçok coğrafi, siyasî ve kültürel durumları yaşamış çok yönlü bir âlimdir.

Çoğu şerh ve hâşiye türünde lisânî ve İslâmî ilimlerin hemen hemen her sahasında eserleri bulunmaktadır. Bunlardan nahiv ilmine dair olan eserleri Sadeddîn Ömer et-Teftâzânî'nin *İrşâdü'l-hâdî*'si, Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ı ile Tâcüddîn el-İsferâyînî'nin *Lübâbü'l-i'râb*'ı üzerine yaptığı şerhleridir. Eserlerinin çoğunun içerisinde eserin kendisine ait olduğuna dair ifadeler yer almaktadır. Ancak bazılarının içerisinde kendisine ait olduğuna dair her hangi bir ifade yer almamakla beraber bazı kaynaklarda bu tür eserler kendisine nisbet edilmektedir. Söz konusu nahiv eserlerinin içerisinde de onların kendisine ait olduğuna dair ifadeler yer almaktadır.

Şerh çalışmalarını kendisinin metni diğer şarihlerden farklı bir şekilde açma arzusu ile ihtiyaca binaen yapan Musannifek, genellikle Osmanlı medreselerinde ve ders halkalarında okunan nahiv eserleri üzerinde çalışmıştır. Zira Musannifek diğer şarihlerin konuyu açmak ve âlimlerin görüşlerini aktarmaktan öte bir katkı sağlayamadıkları iddiasındadır. Kendisi bu noktada metni açıklamak üzere verdiği bilgiler yanında dil âlimlerinin konuya dair görüşlerini delilleriyle ele almış ve yer yer tercihte bulunarak diğer şarihlerden farkını ortaya koymuştur. Bu yönüyle onun

şerh anlayışının, metni veya metnin müellifini anlaşılır hâle getirme çabasının ötesinde, söz konusu gramer meselesinin aslını ve delillerini ortaya koyma çalışması olduğu söylenebilir.

Musannifek şerh çalışmalarını metni açma arzusunun yanısıra talebelerinin isteği üzerine de yapmıştır. Öyle ki *Şerhu'l-Misbâh* ile *Şerhu'l-Lübâb*'ı önce muhtasar olarak çalışmış, talebeler tarafından beğenilip derslerde sık müracaat edildiğinden daha geniş olarak tekrar telif edilmesi talepleri üzerine yeniden gözden geçirmiş ve genişletmiştir. Bugün bizlere ulaşanlar son yazdığı genişletilmiş nüshalardır.

Musannifek, eserlerinde memzûc şerh yöntemini uygulayarak bütünleşmiş bir nahiv metni oluşturmayı başarmıştır. Şerh ederken, kelimelerin ve ibarelerin manasını açıklamak üzere Kur'ân, hadis, şiir, Arap kelâmı, lûgat ve nahiv eserleri gibi birçok kaynağa başvurmuştur. Meseleleri soru cevap, tearuzu giderme ve tertip yöntemiyle ele almıştır. Metni şerh etmek üzere kelimelerin gerek sözlük gerekse ıstılah manaları üzerinde özellikle durmuştur. Kelime bilgisi yanında, i'râb, sarf, edebî sanatlar gibi konularda da bilgiler vermiştir. Ancak bu bilgileri metnin tamamında vermek yerine izaha gerek duyduğu yerlerde yapmıştır. Söz konusu Arapça eserlerinde Farsça tabirlere yer vermiştir.

Şerhinde kullandığı tenbih ve değerlendirme dili ile ıstılahları kullanma üslûbundan, Musannifek'in kavramlar üzerinde titizlikle duran bir dil âlimi olduğu anlaşılmıştır. Fıkıh konularını bir dilci titizliği ile işlediği *Kitabu'l-hudûd* ve *l-ahkâmi'l-fikhiyye* adlı eserin hem adı hem de üslûbu bunun en güzel örneklerinden biridir. Şerhini yaptığı metinleri sadece açıklamakla kalmamış ele aldığı metni gerek kelimelerin seçimi olarak gerekse nahiv kuralları açısından değerlendirmiş ve çeşitli eleştirilerde de bulunmuştur. Yönelttiği eleştiriler başta metnin dili olmak üzere metnin içeriğine, diğer şarihler ile dil âlimlerine dairdir.

Musannifek, şerhinde nahiv meselelerini nahiv usûlü ilmine göre değerlendirmiştir. Şöyle ki şerh etmek amacıyla yer verdiği Kur'ân âyetleri, kıraatler, hadis, şiir ve Arap kelâmını aynı zamanda nahiv usûlü delilleri bağlamında ele almış ve istişhad olarak zikretmiştir. Âyetler ve şiirler belirgin olarak onun çokça

başvurduğu kaynaklardandır. Hadis metinlerine olan müracaatı âyetlere başvurduğu yoğunlukta değildir. Hadis olarak naklettiği bazı rivayetlere hadis kaynaklarında rastlanmamıştır. Bu delillerin yanında icmâ, kıyas, istishâb ve istikrâ delillerine de başvurduğu ve kıyas konusu kapsamındaki illetlere dair detaylı açıklamalar yapmıştır. Ta'lil, benzerlik kurma, asıl, fer, konuların önceliği ve sonralığı gibi hususlardaki değerlendirmelere sıkça yer vermiştir.

Musannifek, nahiv eserlerini şerh ederken her nahiv konusuna aynı uzunlukta yer vermemiş, bazı yerlerde kısımlara ayırma ve örnek getirme gibi kısa bilgiler vermekle yetinmiş bazı yerlerde ise kendine mahsus görüş ve kanaatlerini ilave etmeyi gerekli görmüştür. İzâfet, hâl, zarf ve hattâ edatı gibi bazı nahiv konularına daha fazla önem verip diğerlerinden daha detaylı izahlar yapmıştır. Kaygan zemin olarak nitelediği bu tür konularda birçok âlimin tökezlediğini, nice büyük nahivcilerin işin içinden çıkamadığını ve Allah'ın inayetiyle bu zor meselelerin hakkını kendisinin verebildiğini iddialı bir üslupla dile getirmiştir.

Musannifek'in izâfet konusunda özellikle üzerinde durduğu yer muzâfun ileyhin harekesine dairdir. Muzâfun ileyhin, harf-i cerin yerine geçen bir ismin vekalet yoluyla mecrûr olduğunu iddia etmiştir. Hâl konusunda yaygın bilinen hâl tariflerinin zilhâli bulunmayan hâl cümleleri başta olmak üzere tüm hâl çeşitlerini açıklayamadıklarını iddia ederek *"lafzen ya da manen, fâilin veya mefûlün durumunu bildirir"* ibaresi ile daha kapsamlı bir tarif yapmıştır. Zarf konusunu mefûl-ü fih kapsamı içinde ele alarak, zaman, mekân, mübhem ve muayyen zarf çeşitleri üzerinde durmuştur. Hattâ edatının harf-i cer olan hattâ, تَمَّ yerine kullanılan atıf harfi ve yeni bir cümleye başlangıç anlamındaki *ibtidâ* harfi olmak üzere üç çeşidinden bahsetmiş, her birinin doğru kullanımlarına ve buna bağlı olarak içinde bulunduğu cümlelerdeki manaların değişimine vurgu yapmıştır.

Musannifek nahiv meselelerini dil ekollerine göre de ele almıştır. Basra ve Kûfe ekollerinin adını zikrederek değerlendirmelerde bulunmuştur. Hangi ekolleri neden tercih ettiğini, muhalif olduğu görüşleri ve gerekçeleri belirtmiştir. Nahiv meselelerinde daha çok Basralıların görüşlerini tercih etmiş ve Basralılardan *ashâbımız* (arkadaşlarımız) olarak bahsetmiştir. Ancak Kûfelileri desteklediği ve

Kûfelilere mahsus ıstılahları kullandığı yerler de bulunmaktadır. Kûfelileri desteklediği bazı yerlerde hakkı teslim etmenin gerekli olduğunu özellikle dile getirerek bir ekolu bütünüyle kabul etmek veya reddetmek anlayışından uzak durmuştur. Bu yönüyle eserlerinde yer yer Bağdat ekolü görüntüsü vermiştir. Bunda şerhini yaptığı metinlerin müelliflerinin etkisi olabilir. Zira *İrşâdü'l-hâdî*'nin müellifi Teftâzânî, ağırlıklı olarak Basra dil ekolünü takip etmekle beraber Kûfe dil ekolünün de izlerinin görüldüğü bir dil âlimidir. *el-Misbâh*'ın müellifi Mutarrizî ise Bağdat dil ekolünün temsilcilerinden biridir.

Musannifek, nahiv meselelerinde tercihte bulunurken birçok âlim ve esere müracaat etmiştir. Bu durum, Musannifek'in ilmî derinliğini ve vukûfiyetini göstermesinin yanında eserlerinin ve kanaatlerinin mesnetli oluşunun da güçlü işaretlerindendir. Musannifek'in ismini zikrederek en fazla müracaat ettiği âlimler arasında Sîbeveyhi, Ahfeş el-Evsat, Zemahşerî, Sekkâkî, İbnü'l-Hâcib, er-Radî el-Esterâbâdî vardır. Ta'lîl ve aklî izahlar konusunda ise Zemahşerî ile Esterâbâdî en fazla istifade ettiği âlimlerdendir. Musannifek, Halîl b Ahmed, Sîbeveyhi ve Kisâî gibi mütekaddim âlimlerin görüşlerini aktararak kadim mirasın günümüze taşınmasında emeği geçen âlimlerden biridir. En fazla müracaat ettiği eserler arasında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, *el-Mufasssal*'ı; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u yer almaktadır. Sözlüklerden Cevherî'nin *Sihâh*'ı ilk sırada ve en fazla müracaat ettiği sözlüktür.

Sonuç olarak dili, eleştirel yaklaşımları ve tevilleri ile Osmanlı nahiv şerh geleneğinin önemli temsilcilerinden olan Musannifek'in manevî ilimlerde de öne çıkan vasfı ve sûfî yönüyle beraber onun aklî delillere ve aklî izahlara önem vermesi ile muhalif görüşlere karşı sert ifadeler kullanması kendisini farklı kılan özelliklerindendir. Bu özellikleri ile özelde kendisinin genelde döneminin dil ve üslûbunu yansıtan âlimlerinden biri olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı Musannifek ve Arap gramerindeki yerine dair bu çalışmanın Osmanlı âlimlerinin Arap gramerine dair eserlerinin ve nahiv şerh geleneğinin daha fazla tanınmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Musannifek'in edisyon kritiği yapılmış olan şerh eserlerindeki *İrşâdü'l-hâdi* ve *el-Misbâh*'ın metinleri ile söz konusu eserlerin baskılarındaki metinler arasında bulunan farklılıklardan hareketle tahkik çalışmalarının son sözü söyleme iddiasından uzak olduğu söylenebilir. Bu nedenle daha hassas ve farklı kriterler çerçevesinde yeni tahkik çalışmalarının yapılması Arap gramer tarihini ve anlayışını aydınlatması açısından önem arz etmektedir. Musannifek'in *şerhu'l-Lübâb*'ı, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ı ile illet anlayışı üzerine yapılacak nahiv çalışmaları literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Yine Arap gramerine dair çok sayıda çalışmanın bulunduğu Osmanlı dönemine ait gerçekleştirilen akademik faaliyetlerde bir artış olduğu görölse de yeterli sayıda kabul edilmediğinden bu tür çalışmalar da literatürü zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- Abid, Muhammad-Afzal: “al-Misbâh fî al-Nahw By Nâsir al-Dîn al-Mutarrizî al-Nahwi (d. 610/1213) A Critical Edition of the Text with the Life History of the Author”, **Durham Üniversitesi Sanat ve Beşeri Bilimler Fakültesi Modern Diller ve Kùltürler Bölümü Doktora Tezi**, Birleşik Kırallık, 2010.
- el-Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed: **Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs**, 2 cilt, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf Hendâvî, el-Mektebetü'l-asriyye, 1420/2000.
- Adivar, A. Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1991.
- Ahmed Abdünnebî Fergal ed-Di'bâsî el-Bekrî es-Sıddîkî: **es-Sülâletü'l-Bekriyyetü es-Sıddîkiyyetü: et-Târîh ve'l-ensâb ve'l-meşâhîr**, 2 cilt, Kahire, Müessesetü'l-ümme'ti'l-Arabiyyeti li'n-neşri ve'tevzî', 1435/2014.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî: **Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, 50 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Akarsu, Bedia: **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akçay, Halil: “Muhammed b. Seyyid Şerif Cürcânî'nin “er-Reşâd fî şerhi irşâdi'l-hâdî” adlı eserinin tahlil ve tahkiki (Edisyon Kritik)”, **Marmara Üniversitesinde SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2004.
- Aktaş, Osman: **Arapçada Asıl ve Fer' Nazariyesi**, Ankara, Fecr Yayınları, 2020.

- Âli Yâsin, Muhammed Hüseyin: **ed-Dirâsâtü'l-lügaviyye inde'l-'Arab ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis**, Beyrut, Menşûrâtü Dâru mektebi'l-hayât, 1400/1980.
- Alphan, Mehmet Bahattin: “Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Konya, 2019.
- Alptekin, Coşkun: “Atabeg”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1991, C: IV, s. 38-40.
- Alsheikh, Mohammed: “Musannifek'in (v. 875/1470) Şerhül-hidâye Adlı Eserinin Kitâbu't-tahâre ve Kitâbu'l-hukuk ve Kitâbu'l-istihkâk Adlı Bölümlerinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2016.
- Altıkulaç, Tayyar: “Kisâi, Ali b. Hamza”, **DİA**, C: XXVI, Ankara, TDV, 2002, s. 69-70.
- el-Âmidî, Seyfeddin: **el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**, thk. Abdürrezzâk Afîfî, Riyad, Dâru's-samîi, 2003.
- Arslan, Şükrü: “Cermî”, **DİA**, C: VII, İstanbul, TDV, 1993, s. 413-414.
- Atcıl, Abdurrahman: **The Formation Of The Ottoman Learned Class And Legal Scholarship (1300-1600)**, The University Of Chicago, Ann Arbor, ProQuest LLC, 2010.
- Aydın, İbrahim Hakkı: “Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 26, Erzurum, 2006.
- Azzi, Adnan: “Hacı Baba İbn İbrahim et-Tusutî'nin Hulâsatü'l-İrab fî Şerhi'l-Misbâh Adlı Eserin Tahkiki”, **Trakya Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Edirne, 2017.
- Babinger, Franz: **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı**, çev. Dost Körpe,

- İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2002.
- el-Bağdâdî,
Abdülkadir b. Ömer: **Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 13 cilt, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1418/1997.
- Bağdâdî, İsmail Paşa: **Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin**, 3 cilt, Müessesetü't-târîhi'l-arabî, t.y.
- Bakkal, Hidayet: “Kûfe Nahiv Ekolü ve Başlıca Temsilcileri”, **Atatürk Üniversitesi, SBE Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum, 2012.
- Bardakoğlu, Ali: “İstishâb”, **DİA**, C: XXIII, İstanbul, TDV, 2001, s. 376-381.
- Başar, Aliosman: “Şâbanzâde Mehmed Efendi'nin *Âdâbu'l-Hukkâm* Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale, 2018.
- Bedeve, Abdullah: “Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek'in Kasîde-i Bürde Şerhi'nin Tahkiki”, **Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2012.
- Bedir, Murteza; Koca, Ferhat: “Pezdevî, Ebü'l-Usr”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2007, C: XXXIV, s. 264-266.
- el-Belkîmî, Süleyman İbrahim: **el-İletü'n-nahviyye fi'l-karni's-sâbii'-Hicrî**, Kahire, Âlemü'l-kütüb, 2017.
- Benli, Ali: “Ebû İshâk eş-Şâtıbî'de Nahiv Usûlü”, **Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 2013.
- Benli, Ali: “Fatih Dönemi Âlimlerinden Musannifek (ö. 875/1470) ve Nahiv Usûlüne Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, Editörler: Ömer Mahir Alper,

- Mustakim Arıcı, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.
- Bilgin, Orhan: “Abdürrezzâk es-Semerkandî”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1988, C: I, s. 299-300.
- Bingöl, Abdulkuddüs: “İstikrâ”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIII, s. 358, 359.
- Birişik, Abdulhamit: “İrâbü'l-Kur'ân”, **DİA**, C: XXII, İstanbul, TDV, 2000, s. 376-379.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim: **Sahîh-i Buhârî Tıpkı Basım**, 2 cilt, İstanbul, İSAM, TYEKB, 2018.
- Bulut, Ali: “Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları İşleme ve Yöntemi ile Koyduğu Kurallar”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Samsun, 2003.
- Bulut, Ali: “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII (2008), sayı: 2, s. 89-104.
- Bulut, Ali: “İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesine Yönelik Eleştirileri”, **Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: VI, Sayı: 23, Güz 2006, s. 60-74.
- Can, Betül: “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar”, DOI: 10.7827/Turkish Studies, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 12636, Volume 12/34, p. 487-499.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd: **es-Sihâh tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye**, thk. Ahmed Abdülgafor Attâr, 6 cilt, 4. bs., Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

- Cici, Recep: **Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları**, (Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar) Bursa, Arasta Yayınları, 2001.
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif: **Kitâbü't-ta'rîfât**, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1403/1983.
- el-Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir: **Delâilü'l-f'câz fî ilmi'l-meânî**, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, 3. bs., Kahire, Matbaatü'l-medenî, 1413/1992.
- Çelik, Ersin: “Fatih Sultan Mehmed Han’ın Emriyle Yazılan Farsça Tefsir “*Kitâbüş-şifâ fî tefsîri Kelâmillâhi 'l-münzel mine's-semâ*””, **Osmanlı Döneminde Tefsir (I)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2018, s. 131-160.
- Çelik, Yüksel: “Seyyid Şerif Cürcânî’nin Dilciliği ve Dilciliğine Yöneltilen Tenkitler ve Tahlili”, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, sayı: 10, s. 143-153.
- Çetin, Nihad M.: “Arap”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1991, C: III, s. 276-309.
- Çetin, Osman: “Horasan”, **DİA**, C: XVIII, İstanbul, TDV, 1998, s. 234-241.
- Çetkin, Muhammed: “Suyûtî’nin Nahivdeki Yöntemi”, **Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi**, Yıl:6 Cilt:6 Sayı:11, Bahar: 2016, s. 71-98.
- Çetkin, Muhammed: “Celâleddîn es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri”, **Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Erzurum, 2014.
- Çıkar, Mehmet Şirin: **Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar**, 2.bs., Ankara, TDV, 2017.
- Çiftcioğlu, İsmail: “Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI.

- Yüzyıllar)", **Bilig**, Kış, 2008, Sayı: 44, s. 143-172.
- Çoban, Ali: "Horasan'dan Anadolu'ya: Molla Musannifek ve Tasavvufu Müdevven Bir İlim Olarak İnşâsı", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, 20 / 2 (Aralık 2020), 415-438.
- Çöğenli, M. Sadi: "Mutarrizî", **DİA**, İstanbul, TDV, 2006, C: XXXI, s. 375-377.
- De Bruijn, J.T.P.: "Musannifak", **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, Volume VII, Leiden-Newyork E. J. Brill, 1993, C: VII, s. 663.
- Demirayak, Kenan; Bakırcı, Selami: **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.
- Deniz, Gürbüz: "Hocazâde ile Ali Tûsî'nin Tehâfütlerinin Mukayesesi", **Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Ankara 1999.
- Dizer, Muammer: **Ali Kuşçu**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Dönmez, İbrahim Kâfi: "İcmâ", **DİA**, C: XXI, İstanbul, TDV, 2000, s. 417-431.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf el-Endelûsî: **el-Bahru'l-Muhît fi't-tefsîr**, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, 11 cilt, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1420/1999-2000.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl: **Dîvânü'l-me'ânî**, 2 cilt, Beyrut, Dâru'l-ceyl, t.y.,
- Ebû Zeyd el-Kureşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattâb: **Cemheretu eş'âri'l-Arab fi'l-câhiliyyeti ve'l-İslâm**, thk. Ali Muhammed el-Bicâdî, Kahire, Dâru nehdati Mısır, ty.
- Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, Muhibbuddin Abdullah: **el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-i'râb**, thk. Muhammed

- b. el-Huseyn: Osman, Kahire, Mektebetü's-sekâfe ed-dîniyye, 2009.
- Ebü'l-Berekât el-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah Kemâleddin: **el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-kûfiyyîn**, 2 cilt, el-Mektebetü't-asriyye, 1424/2003.
- Ebü't-Tayyib el-Lüğavî, Abdülvâhid bin Ali: **Merâtibü'n-nahviyyîn**, thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.
- Elmalî, Hüseyin: "Ebû Osman el-Mâzinî", **DİA**, C: X, İstanbul, TDV, 1994, s. 209-210.
- Elmalî, Hüseyin: "Hassân b. Sâbit", **DİA**, İstanbul, TDV, 1997, C: XVI, s. 399-402.
- Ergin, Mehmet Cevat: "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, Sayı: I, Diyarbakır, 2003, s. 39-65.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid: **Mi'yâru'l-'ilm fî'l-mantık**, thk. Ahmed Şemsüddin, 2.bs., Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1434/2013.
- Göksu, Memet Mustafa: "Molla Gürânî'nin Ğâyetü'l-Emânî İsimli Tefsirinin Edisyon Kritiği", **Sakarya Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Sakarya, 2007.
- Gökyay, Orhan Şaik: "Kâtib Çelebi", **DİA**, Ankara, TDV, 2002, C: XXV, s. 36-40.
- Güleç, İsmail: "Sürûrî Muslihuddin Mustafa", **DİA**, İstanbul, TDV, 2010, C: XXXVIII, s. 170-172.
- Gültekin, Aladdin: "el-Mutarrizî'nin el-İknâ Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Samsun, 2011.
- Gültekin, Hasan: "Metin Şerhi", **Söylem Filoloji Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1,

23 Haz 2020, s. 137-148.

- Güman, Osman: “Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi (el-İsnevî Örneği)”, **Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 2006.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed: **Câmiu’ş-şürûh ve’l-havâşî: mu‘cemun şâmilün li-esmâi’l-kütübi’l-meşrûhâti fî’t-türâsi’l-İslâmî ve beyâni şürûhihâ**, 3 cilt, Ebû Dabî, el-Mecmaü’s-sekâfi, 1425/2004.
- el-Hadîsî, Hadîce: **el-Medârisü’n-nahviyye**, 3. bs., Bağdat, Mektebetü’l-lügati’l-Arabiyye, 2001, 1422/2001.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman b. Amr el-Ferâhîdî: **Kitâbü’l-ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhim es-Samerrâî, 8 cilt, Dâru ve mektebetü’l-hilâl, t.y.
- Hammer, Josepf von (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall): **Büyük Osmanlı Tarihi**, Yayına Hazırlayan: Erol Kılıç, Mümin Çevik, 3 cilt, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1989.
- el-Harbî, Abdülaziz b. Muhammed b. Nefcân: “Şerhu’l-Misbâh li Ali b. Mecdiddîn Muhammed b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şehîr bi Musannifek” (803-875), **İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1427/2006.
- el-Harîrî, Ebû Muhammed el-Kâsım b. Alî: **Mülhatü’l-i’râb**, Kahire, Dâru’s-selâm, t.y.
- el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, **Mefâtîhu’l-ulûm**, thk. İbrahim el-Ebyârî, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1409/1989, s. 174.
- Hasan Hamis Melah, **Nazariyyetü’l-asl ve’l-fer’ fi’n-nahvi’l-Arabî**, Amman, Dâru’ş-Şürûk, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Mesâbîhu’s-Sünne”, **DİA**, Ankara, TDV, 2004, C:

XXIX, s. 258-260.

Hazer, Dursun: “Şeyh-Zâde’nin Kavâidu’l-Îrâbı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl:7, Sayı: 15, Bahar 2003, s. 211-228.

Hazer, Dursun: “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/1, s. 274-293.

Heiderzadeh, Tofiqh: “İran Âlimlerinin Osmanlı Devleti’ne Gelişi ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevi Döneminin Sonuna Kadar)”, Çev: Aysu Albayrak, Sayı:2, İstanbul, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, 1998, s. 211-242

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî: **el-Lübâb fî ulûmi’l-kitâb**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, 20 cilt, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1419/1998.

İbn Bâbeşâz el-Cevherî, Tâhir b. Ahmed b. İdrîs: **Şerhu’l-mukaddime el-muhsibe**, thk. Hâlid Abdülkerim, 2 cilt, Kuveyt, el-Matbaatü’l-asriyye, 1977.

İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osman b. el-Mevsilî: **el-Hasâis**, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 3 cilt, Kahire, Dâru’l-kütübi’l-mısriyye, t.y.

İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osman el-Mevsilî: **el-Lüma’ fî’l-Arabiyye**, thk. Fâiz Fâris, Kuveyt Dâru’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, t.y.

İbn Dakikıl’îd, Ebü’l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali: **Şerhu’l-İlmâm bi-ehâdisi’l-ahkâm**, thk. Muhammed Halluf el-Abdallah, C: I-V, Dımaşk, Dâru’n-Nevâdir, 1430/2009.

İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ: **es-Sâhibî fî fıkhi’l-luğa ve süneni’l-A’rab fî kelâmihâ**, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1997.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed:
el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire, Matbaatu'l-âsime, ty.
- İbn Hicce, Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ali b. Abdillâh:
Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb, thk. İsâm Şakyû, 2 cilt, Beyrut, Dâru mektebeti'l-hilâl, 2004.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî:
Edebü'l-kâtib, thk. Muhammed ed-Dâlî, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, ty.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:
Lisânü'l-Arab, 15 cilt, 3. bs., Beyrut, Dâru Sadır, 1414/1993-1994.
- İbn Sellâm el-Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim:
Tabakâtu fuhûli's-şuarâ, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, 2 cilt, Cidde, Dâru'l-medenî, t.y.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed:
Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, 2. bs., Ürdün, Zerkâ, Mektebetü'l-menâr, 1405/1985.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr:
el-Kâfiye fî ilmi'n-nahvi, thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâir, Kahire, Mektebetü'l-âdâb, 1431/2010.
- İbnü'l-imâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî:
Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb, thk. Abdülkadir el-Arnâût, 9 cilt, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1413/1993.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak:
el-Fihrist, Beyrut, Dâru'l-marife, ty.
- İmruülkays, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr:
Dîvânu İmruü'l-Kays, thk. Abdurrahman el-Mustâvî, Beyrut, Dâru'l-marife, 1425/2004.
- el-İsferâyânî, Tâcüddîn Muhammed bin
el-Lübâb fî ilmi'l-i'râb, thk. Şevki el-Mearrî, Beyrut,

- Muhammed: Mektebetü Lübnan nâşirûn, 1996.
- Karakurt, Elif: “Alaeddin Musannifek (ö. 875/1470) ve Şerhu'l Avâmili'l-Cürcânî Adlı Eseri (Metin-İnceleme)”, **İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018.
- Karaver, Ümit: “Musannifek’e Nisbet Edilen “Avâmil-i Atık” Şerhi (Tahkik ve Tahlil)”, **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 2018.
- Karaver, Ümit: “Şeyh Ali el-Bistâmî’nin (Musannifek) Biyografisi ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları”, **Osmanlı’da İlm-i Tefsir**, Editörler: M. Taha Boyalık, Harun Abacı, İstanbul, İSAR Yayınları, 2019, s. 69-109.
- Karaver, Ümit: **Musannifek’e Nisbet Edilen “Avâmil-i Atık” Şerhi: (Tahkik ve Tahlil)**, İstanbul, Kitâbi, 2019.
- Karaver, Ümit; Hosseini, Taghi Mohammad: “Şeyh Alî el-Bistâmî’nin (Musannifek) “Risâle Der Cevâbi Hasen/Kâfûr-i Hasen” Adlı Risâlesi Üzerine Bir İnceleme: Tercüme ve Değerlendirme”, **İslâm Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, 10/1, (Mart 2020): 421-437.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah: **Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn**, 2 cilt, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- Kaya, Mahmut: “Bûsîrî, Muhammed b. Saîd”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1992, C: VI, s. 468-470.
- Kaya, Mahmut: “Kasîdetü’l-Bürde”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 568-569.
- el-Kefevî, Ebû’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî: **el-Külliyât mu’cem fî’l-mustalahât ve’l-furûki’l-luğaviyye**, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısırî, 2.

- bs., Beyrut, Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1998.
- Kehhâle, Ömer Rızâ: **Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**, 2 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- el-Kıftî, Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf: **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, 4 cilt, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986.
- Kılıç, Hulûsi: "Basriyyûn", **DİA**, C: V, İstanbul, TDV, 1992, s. 117-118.
- Kılıç, Hulûsi: "Kûfiyyûn", **DİA**, C: XXVI, Ankara, TDV 2002, s. 345-346.
- Kınar, Kadir: "Arap Gramerinde Âmil Teorisi", **Bilimname**, C: 2006, Sayı: 2, (Haziran 2006), s. 157-179.
- Kitapçı, Zekeriya: **Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri - Hilafet Ülkeleri**, Konya, Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Kumbasar, H. Murat: "Taftâzânî'nin (H. 722-792/M. 1322-1390) Eserleri", **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, Erzurum, 2006, s. 149-164.
- el-Kunnûcî, Sıddîk b. Hasen: **Ebcedü'l-ulûm el-veşyü'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-ulûm**, nşr. Abdülcebâr Zekkâr, 3 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978.
- Küçükdağ, Yusuf: "Karamânî Mehmed Paşa", **DİA**, C: XXIV, İstanbul, TDV, 2001, s. 449-450.
- Ma'an Yahya Muhammed el-Abâdî: "el-İftitâh Şerhu'l-Misbâh Hasan Paşa b. Alâaddin el-Esved", **Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora tezi**, 1424/2003.
- el-Mahzûmî, Mehdî: **Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti'l-luğati ve'n-nahv**, 2. bs., Kahire, Neş. Mustafa el-bâbî el-

- halebî, 1377/1958.
- Mecdî, Mehmed Efendi: **Hadâiku's-şekâik Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.
- Muhammed b. Abdurrahman el-Harîf: "Şerhu Lübâbi'l-irâb mine'l-mansûbat ilâ nihâyeti'l-kitâb", **Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1428/1429.
- Musannifek, Ahmed Menteşe: **Şerhu'l-alaka**, İstanbul, Arif Efendi Matbaası, 1323.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed b. Mesud el-Bistâmî: **Tercüme-i tuhfe-i mahmûd-ı muhteşem**, çev., Şâbanzâde Mehmed, İstanbul, Hacı Salih Efendi Matbaası, 1285/1868.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Şerhu'l-Lübâb fi'n-Nahv**, Ragıppaşa Kütüphanesi nr. 1361.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Şerhu'l-Misbâh Fi'n-Nahv**, Ragıppaşa Kütüphanesi nr. 1364.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Şerhu'l-Misbâh**, (Müellif Hattı) Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 5032.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Tuhfetü'l-vüzerâ**, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 2855.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Şerhu'l-Misbâh**, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 0824, 2a-184b.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **er-Reşad fî şerhi İrşâdi'l-hâdi**, (Müellif Hattı), Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi nr. 2479.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **Hallü'r-rumûz**, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 2611.
- Musannifek, Alâaddin Ali b. Muhammed: **ed-Dürü'l-Menkûd fî şerh'il-Maksûd**, Ragıp paşa Kütüphanesi nr. 1364, 186a-236b.

- Musannifek, Alâaddîn Ali b. Muhammed: **Kitâbu'l-Hudûd ve'l-ahkâmî'l-fıkhiyye**, thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, eş-Şeyh Ali Muhammed Mu'arrid, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991.
- el-Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhaneddin Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali: **Kitâbü'l-Misbâh fi'n-nahv**, thk. Makbûl Ali en-Ni'me, Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1993.
- el-Mutarrizî, Nâsır b. Ebî'l-Mekârim: **el-Misbâh fi'n-nahv**, thk. Yâsin Mahmûd el-Hatîb, râcaahu Mâzin el-Mübârek, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 1997.
- Nizâmuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbûrî: **Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân**, thk. eş-Şeyh Zekeriyya Umeyrât, 6 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416.
- el-Ömerî, Abdülaziz b. Sâlih b. Abdillâh: “Şerhu Lübâbî'l-irâb min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti'l-merfûât”, **İmam Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi Doktora Tezi**, Riyad, 1428/1429.
- Öngören, Reşat: **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler**, İstanbul, İnsan yayınları, 2003.
- Öngören, Reşat: “Zeyniyye”, **DİA**, C: XLIV, İstanbul, TDV, 2013, s. 367-371.
- Özcan, Halil: “Sa'deddîn et-Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 20 / 20 (Aralık 2008): 211-226.
- Özcan, Halil: “Ali b. Mecdüddin Musannifek ve er-Reşad fî şerhi İrşadi'l-Hadi Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, **Atatürk Üniversitesi SBE Doktora tezi**, Erzurum, 2003.
- Özel, Ahmet: **Hanefî Fıkıf Âlimleri**, 5. bs., Ankara, TDV, 2017.
- Özen, Şükrü: “et-Teftâzânî”, **DİA**, C: XL, İstanbul, TDV, 2011, s. 299-308.

- Özen, Şükrü: “Tenkîhu’l-usûl”, **DİA**, C: XL, İstanbul, TDV, 2011, s. 454-458.
- Öztürk, Mustafa;
Mertoğlu, M. Suat: “Zemahşerî”, **DİA**, C: XLIV, İstanbul, TDV, 2013, s. 235-238.
- Sâmî, Şemseddin: **Kâmûsü’l-a‘lâm**, Editör: Mihran, 6 cilt, İstanbul, Mihran Matbaası, 1898.
- es-Sekkâkî, Ebû
Ya’kub Sirâceddin
Yusuf b. Ebû Bekr b.
Muhammed: **Miftâhu’l-ulûm**, thk. Naîm Zerzûr, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1407/1987.
- Sevinç, R. Resul: “Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı”, **EKEV Akademi Dergisi**, 2012, cilt: XVI, sayı: 51, s. 307-324.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr
Amr b. Osman b.
Kanber: **el-Kitâb**, 4 cilt, 3.bs., thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, Mektebetü’l-hancî, 1408/1988.
- es-Süyûtî, Celâlüddin: **el-İktirâh fî usûli’n-nahvi**, thk. Abdülhakim Atıyye, 2. bs., Dimaşk, Dâru’l-beyrûtî, 1427/2006.
- Sümer, Faruk: “Karamanoğulları”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, C: XXIV, s. 454-460.
- Süreyyâ, Mehmed: **Sicill-i Osmanî: Osmanlı Ünlüleri**, nşr. Nuri Akbayar, C: I, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996.
- Şaban, İbrahim: “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri”, **Şarkiyat Mecmuası**, Sayı:17, 2011, s. 108-133.
- Şaban, İbrahim: “Türk Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)”, **İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007.
- Şensoy, Sedat: “Şerh”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2010, C: XXXVIII, s. 555-

- 558.
- eş-Şevkânî,
Muhammed b. Ali: **el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'**, C:I, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, h. 1348.
- Şihâbüddîn Ebû
Abdillâh Yâkut b.
Abdillâh el-Hamevî: **Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb**, thk. İhsân Abbâs, 7 cilt, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Şürrâb, Muhammed b.
Muhammed Hasan: **Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fi ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye: li-erbaati âlâfi şâhidin şirriyyin**, 3 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1427/2007.
- Tala, Murat: "Musannifek'in Eserlerinin Arap Dil Bilimi ve Dil Öğretimine Katkısı", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2020, sayı: 48, s. 265-302.
- et-Tantâvî, eş-Şeyh
Muhammed: **Neşetü'n-nahvi ve târihu eşheri'n-nuhât**, Kahire, Dâru'l-Meârif, trs.
- Taşdelen, Sinan: "Musannifek Alaaddin Ali Bin Muhammed'in Mevlânâ'nın Mesnevî'si ile İlgili Risalesi (inceleme, metin, tercüme)", **Selçuk Üniversitesi SBE Doktora tezi**, Konya, 2007.
- Taşköprizâde, Ahmed
b. Mustafa: **Miftâhu's-saâde ve Misbâhu's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.
- Taşköprizâde, Ebû'l-
Hayr İsâmuddin
Ahmed Efendi: **eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-usmâniyye**, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1390/1975.
- et-Teftâzânî, Saduddin
Mes'ûd b. Fahriddîn
Ömer: **İrşâdü'l-hâdî**, thk. Abdülkerim ez-Zebîdî, Cidde, Dâru'l-beyânî'l-Arabî, 1405/1985.
- Tekindağ, Şehabeddin: "Mahmud Paşa", **DİA**, Ankara, TDV, 2003, C: XXVII, s. 376-378.

- Topaloğlu, Bekir: “Esmâ-i hüsnâ”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1995, C: XI, s. 404-418.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü: “Hâşiye”, **DİA**, C: XVI, İstanbul, TDV, 1997, s. 419-422.
- Tural, Hüseyin: “İbn Fâris”, **DİA**, C: XIX, İstanbul, TDV, 1999, s. 479-481.
- Tüccar, Zülfikar: “Ferrâ Yahyâ b. Ziyâd”, **DİA**, İstanbul, TDV, 1995, C: XII, s. 406-408.
- Tüccar, Zülfikar: “Kıyas: Arap Dili”, **DİA**, Ankara, TDV, 2002, C: XXV, s. 539-540.
- Tülücü, Süleyman: “Asmaî”, **DİA**, C: III, İstanbul, TDV, 1991, s. 499-500.
- Tüz, Tayyip: “Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek’in ed-Durru’l-Menkûd fî Şerhi’l-Maksûd Kitabının Tahkîki”, **Bingöl Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Bingöl, 2019.
- Unat, Yavuz: “Uluğ Bey”, **DİA**, İstanbul, TDV, 2012, C: XLII, s. 127-129.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Ünver, A. Süheyl: **İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1946.
- Yağan, Halit: “Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi**, Erzurum, 2002.
- Yâkûb, Emil Bedî: **el-Mucemü’l-Mufasssal fî şerhi şevâhidi’l-lügati’l-arabiyye**, 14 cilt, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1417/1996.

- Yalar, Mehmet: “XV. Yüzyıl Bursa Âlimleri ve Arap Diline Katkıları”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, sayı: 2, 2002, s. 97-116.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil: “Musannifek”, **DİA**, C: XXXI, İstanbul, TDV, 2006, s. 239-240.
- Yavuz, Mehmet: “İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri”, **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 1996.
- Yavuz, Mehmet: **Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI. Asra kadar)** İstanbul, Çantay Kitapevi, 2001.
- Yazıcı, Hüseyin: “Alâeddin Ali b. Mahmud b. Mahmud el-Bistâmî”, **Yeni Türk İslâm Ansiklopedisi**, Örnek Fasikül, İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı, 1995.
- Yazıcı, Hüseyin: “Hasan Paşa, Hayatı, Eserleri ve Al-İftitah Fî Şarh Al-Misbah’ı”, **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, İstanbul, 1989.
- Yeniçeri, Tuba: “Alâeddîn Ali b. Muhammed el-Bistâmî eş-Şahrûdî el-Musannifek ve el-Hudûd ve’l-Ahkâm el-Fıkhıyye Adlı Eseri”, **Selçuk Üniversitesi SBE Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi**, Konya, 2018.
- Yıldız, Musa: **Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale fi’l-İstiâre’si**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Ali: “Mutarrizî ve Misbah’ı”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, sayı: 3, s. 461-469.
- ez-Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer: **el-Mufasssal fî san‘ati’l-irâb**, thk. Ali Bû Mulhim, Beyrut, Mektebetü’l-hilâl, 1993.

ez-Zerkeşi, Ebû
Abdillah Bedreddin
Muhammed b. Bahadır
b. Abdullah:

el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh, 8 cilt, Dâru'l-kütübî,
1414/1994.

ez-Ziriklî, Hayruddîn:

**el-A'lâm kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ
mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn**, 15.
bs., Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

ez-Zübeydî, Ebû Bekr
Muhammed Bin el-
Hasen Endelûsî:

Tabakâtü'n nahviyyîn vel-luğaviyyîn, 2. bs., Kahire,
Daru'l-meârif, ty.

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=12726&materialType=YE&query=Ri>
[sale](#) Çevrimiçi erişim tarihi: 08.10.2019.

<https://www.alukah.net/library/0/107168/> Çevrimiçi erişim tarihi: 31.12.2019.

<http://ktp.isam.org.tr/> Çevrimiçi erişim tarihi: 12-12-2020.

<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> Çevrimiçi, takvim çevirilerinde
sıklıkla başvurulmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

Necmettin Öztürk, 1973'te İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul'da; lisans eğitimini Mısır Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi (1995); ikinci lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde (2005) ve yüksek lisansını “*Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Ehl-i Kitap Anlayışı*” başlıklı tezi ile Marmara Üniversitesi SBE Kelâm alanında tamamladı (2010).

1997'den 2015 yılına kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nda din görevlisi olarak çalıştı. 2010-2015 yıllarında Belçika'da yurtdışı görevinde bulundu. Bu süre zarfında Vrije Universiteit Brussel ile Universiteit Antwerpen'de İngilizce dil eğitimi aldı. 2015 yılından itibaren Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve iki çocuk babası olup ileri seviyede Arapça, İngilizce ve başlangıç seviyesinde Flemenkçe bilmektedir.